

185

T. C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

**OSMANLI DEVLETİ'NİN
MALİYE POLİTİKALARI
VE
BU POLİTİKALARIN MALİ
YAPI ÜZERİNE ETKİSİ
(1870 - 1914)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tez Yöneticisi : Doç. Dr. Bünyamin DURAN
Hazırlayan : Bahattin KELEŞ
(9121)

MALATYA — 1994

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
GENEL KÜTÜPHANESİ

ÖNSÖZ

XVII. yy'ın başlarından itibaren umumi bir gerileme içerisine giren Osmanlı Devleti diğer sahalarda olduğu gibi iktisadi alanda da gerilemeye başlamıştır. 1839 Tanzimat Fermanıyla beraber yeni bir döneme giren Devlet, eski güç ve kudretine kavuşmak amacıyla Batıya açılmış ve bir çok alanda ciddi değişiklikler yaşamıştır.

1870-1914 yılları arasında Tanzimatla beraber yapılmak istenen değişiklikleri askeri, siyasi ve iktisadi sebeplerden dolayı ayrı hususiyet arz eder. 1870 öncesi Klasik Osmanlı Mali Yapısı ve Politikalarının yavaş yavaş terkedilerek yeni bir sistem içerisine girildiği bu dönem, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluş dönemi arasında da bir köprü durumundadır. Bu itibarla gerek Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem İktisadi yapısının bilinmesi, gerekse Türk Devletinin devamlılığı açısından Türkiye Cumhuriyeti Devleti öncesindeki iktisadi değişme ve gelişmelerin bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Bunu önemli gördüğümüzden bu dönemdeki uygulanan mali politikaları ve bu politikalar neticesinde mali yapıda ne gibi değişimler olduğu ele alarak incelemeyi uygun bulduk.

Bu konuda Osmanlı İktisat Tarihi ile ilgili araştırmaların yeterli olmadığı yapılan çalışmaların da daha ziyade yabancı kaynakların Türkçe'ye tercümesi şeklinde olduğu görülmektedir. Bu konuda arşiv belgelerine ve Osmanlıca kaynaklara dayanarak yapılan çalışmaların da çok az olduğu bilinmektedir.

Bu dönemde genel Osmanlı Mali Politikalarının hakkıyla ortaya konulmasının güçlülüğünü de göz önünde bulundurarak arşiv belgeleri, istatistiki bilgiler, kanunlar ve nizamnamelerin değerlendirilmesi, konuyla ilgili diğer kaynakların da kullanımı ile amacımıza ulaşmaya gayret sarf ettik.

Bu mütevazî çalışmamızın Osmanlı İktisat Tarihi'nin iktisadi ve mali yönden bir dönemini aydınlatması bakımından faydalı olacağını temenni etmekteyiz.

Bu araştırmamız sırasında, kıymetli bilgi ve tavsiyeleri ile değerli mesailerini benden esirgemeyen, büyük bir fedakarlıkla çalışmamızın tamamlanmasını sağlayan değerli hocam Doç.Dr. Bünyamin DURAN'a ve aynı şekilde çalışmam esnasında kıymetli vakitlerini benden esirgemeyen değerli hocam Doç.Dr.Salim CÖHÇE'ye bu vesileyle teşekkürü bir borç bilmekteyim.

KISALTMALAR

Alm	:Almanya
a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
A.Ü.S.B.F.D.	:Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
Bkz.	:Bakınız
B.O.A.	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	:Çeviren
D.G.B.İ.T.	:Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
H.Ü.İ.İ.B.F. Fakültesi	:Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Der.	:Derleyen
Fr	:Fransa
İ.	:İrade
İng	:İngiltere
km.	:Kilometre
krş.	:Kuruş
M.M.	:Meclis-i Mahsus
M.Ü.İ.İ.B.F.D. Fakültesi	:Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Nşr.	:Neşreden
s.	:Sayfa
U.Ü.İ.İ.B.F.D. Fakültesi	:Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
vd.	:ve devamı

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No:
ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	II
İÇİNDEKİLER	i-vi
KAYNAKLAR	III
GİRİŞ	1-9

BİRİNCİ BÖLÜM

(OSMANLI MALİYE TEŞKİLAT YAPISI)

A-OSMANLI DEVLETİNDE İLK MALİ TEŞKİLAT YAPISI	10
a- Defterdarlığın Kuruluş ve Gelişme Süreci	10
b- Tanzimat Öncesi Dönemde Hazineser ve Yönetimi	12
1-İç ve Dış Hazine	12
2-Mukataat Hazinesi	14
3-Mansure Hazinesi	15
4-Darphane-i Amire Hazinesi	16
B-MALİYE NEZARETİ'NİN MERKEZ TEPKİLATI	17
a- Maliye Nezaretinin Kuruluşu	17
b- Maliye Nazırının Görevleri	17
c- Maliye Nezaretinin Tanzimat Sonrası Merkez Maliye Teşkilat Yapısı	19
d- II. Abdülhamit Dönemi Maliye Nezareti Teşkilat Yapısı	21
1- 1296 (1880) Senesi Merkez Teşkilatı	21
2- 1304 - 1305 (1888 - 1889) Merkez Teşkilatı	22

e- II. Meşrutiyetten Sonra Maliye Merkez Teşkilatı	24
C-MALİYE NEZARETİNİN TAŞRA TEPKİLATI	28
a- Muhassıllık Sistemi ve Taşrada Uygulanışı	28
b- Vilayet Maliye Teşkilatı	29
c- Sancaklarda Maliye Teşkilatı	31
ç- Kazaların Maliye Teşkilatı	32

II. BÖLÜM

(1839-1876 YILLARI ARASINDA UYGULANAN MALİ POLİTİKALAR)

A-KLASİK DÖNEM OSMANLI KAMU GELİR POLİTİKALARI	34
B-TANZİMAT DÖNEMİ (1839-1876) UYGULANAN GELİR POLİTİKALARI	37
a- Aşar Vergisinde Uygulanan Politikalar	39
b- Ağnam Vergisinde Uygulanan Politikalar	40
c- Temettü Vergisinde Uygulanan Politikalar	42
ç- Gümrük Vergisi, İç ve Dış Ticarete Uygulanan Politikalar	44
d- Tanzimat Dönemi Ticaret Sözleşmeleri ve Mâli Gümrük Politikaları	45
C-TANZİMAT DÖNEMİNDE UYGULANAN TARIM POLİTİKASI	53
a- Kurumsal Gelişmeler	54
b- Araştırma ve Program Çalışmaları	55
c- Zirai Teşvik Tedbirleri	57
d- Düzenleyeci Tedbirler	60

D-TANZİMAT DÖNEMİNDE (1839-1876) UYGULANAN KAMU GİDER POLİTİKALARI	61
a- Savunma Harcama Politikaları	61
b- Dış Borçlanma İhtiyacı ve Borç Ödemeleri	65
c- Yatırım Harcama Politikaları	68
E-TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI SANAYİ POLİTİKASI	74
a- Sanayi Yatırım Politikası	74
b- Sanayi Teşvik Politikası	75

III. BÖLÜM

(1876-1914 YILLARI ARASINDA UYGULANAN GELİR POLİTİKALARI)	77
A-GELİR KALEMLERİ VE UYGULANAN POLİTİKALAR	77
B-DOĞRUDAN ALINAN VERGİLER	78
a- Emlak ve Bina Vergisi	78
b- Temettü Vergisi	82
c- Bedel-i Askeri Vergisi	86
C-DOLAYLI OLARAK ALINAN VERGİLER	89
a- Aşar Vergisi	90
1- Aşar'ın Oranı	90
2- Aşar'ın Tahsili	90
3- Aşar Vergisi İslah Çalışması	91
4- Aşar'ın Kapsamına Giren Ürünler	92
b- Ağnam Vergisi	95
c- Canavar, Deve ve Camus Resmi	97

ç- Gümrük Vergisi ve Dış Ticaretteki Gelişmeler	99
d- Duhan Resmi	105
e- Teñbekü (Nargile) Resmi	113
f- Harir (ipek) Resmi	116
g- Müskirat Resmi	117
1- Müskirat İmalatının Vergilendirilmesi	117
2- Müskirat Satışının Vergilendirilmesi	122
h- Damga Resmi ve Harçlar	125
1- Damga Resmi	125
2- Harçlar	128
a- Mahkeme Harçları	128
b- Nüfus ve Mürur Harçları	129
c- Kontrato Harçları	130
ç- Tapu Harçları	130
D- HASILAT-I MÜTENEVVIA (MUHTELİF GELİRLER)	133
a- Tuz Gelirleri	133
b- Orman Gelirleri	136
c- Madenler Hasılatı	140
1- Ereğli Madeni	141
2- Bakır Madeni	145
3- Kurşun Madeni	147
4- Krom Madeni	148

E-MAKTU GELİRLER	149
a- Mısır Vergisi	149
b- Şarki Rumeli Vergisi	150
c- Kıbrıs Vergisi	150
ç- Sisam ve Ayranoz Vergisi	150

IV. BÖLÜM

(1876-1914 YILLARI ARASI KAMU GİDER POLİTİKALARI)

A-DÜYUN-I UMUMİYE İDARESİ	153
a- Düyun-ı Umumiye İdaresinin Kuruluşu	153
b- Düyun-ı Umumiye'nin Yönetimi	154
B-DIŞ BORÇ ÖDEMELERİ	156
a- II. Abdülhamit Dönemi Dış Borç Ödemeleri	157
b- II. Meşrutiyet Dönemi Dış Borç Ödemeleri	158
C-ASKERİ VE MÜLKİ DAİRE GİDERLERİ	160
a- Askeri Alanda Yapılan Modernleştirme Harcamaları	160
b- Askeri Gider Harcamaları	161
c- Mülki Daire Giderleri	162
ç- Maarif Alanında Yapılan Harcamalar	163
D-BAYINDIRLIK ALANINDA YAPILAN HARCAMALAR	164
a- Karayolu Yatırım Harcamaları	164
b- Demiryolu Yatırım Harcamaları	166
c- Denizyolu Ulaşım Harcamaları	171

E-TARIM VE SANAYİİ TEŞVİK POLİTİKALARI	173
a- Tarımda Uygulanan Teşvik Ve Destekleme Politikaları	173
b- Sanayide Uygulanan Teşvik Politikaları	175
SONUÇ	178
BİBLİYOGRAFYA	181

KAYNAKLAR

Araştırma konumuzla ilgili bol miktarda kaynak bulunmaktadır. Bunlar arşiv belgeleri ve araştırma eserleri olmak üzere iki ana grupta toplanmaktadır. Tez çalışmamızda her iki gruptaki malzemeye zaman ve imkanlar nisbetinde müracaat edilmiştir.

a- Arşiv Belgeleri:

1870-1914 yılları arası Osmanlı Devletinin mali politikaları hakkında, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tahminimizin üzerinde belge bulunmaktadır. Ancak, bunların büyük bir bölümünün tasnif çalışmasının devam etmesi sebebiyle onlara ulaşmamız mümkün olamamıştır. Tasnifi yapılmış olan arşiv belgeleri kısmen gözden geçirilip konumuzu birinci derecede alakadar eden belgeleri baştan sona incelenmiştir. Arşiv şartlarının elverdiği ölçüde mühim saydığımız belgelerin fotokopileri çekilerek bu belgeler el altında bulundurulmaya çalışılmıştır. Arşivden temin ettiğimiz belgeler arasında Devlet-i Aliye'nin 1970-1914 yılları arası bütçeleri gelmektedir. Bütçeleri incelerken gelir ve gider kalemlerindeki önem sırası göz önünde bulundurularak burdaki rakamlar incelenmiş ve bu bilgiler Düstur'lardan ve diğer o döneme ait mecmua ve değişik istatistiklerden faydalanarak bütçeler elde edilen bilgilerle daha geniş bir biçimde incelenip değerlendirmeye çalışılmıştır. Maliye Nezareti'ne ait Varidat ve Mesafirat istatistikleri, 1913 senesi İstatistik-i Umumisi gibi birinci derecedeki kaynaklardan istifade edilmiştir.

b- Süreli Yayınlar ve Araştırmalar:

Çalışılan saha ile ilgili süreli yayın ve araştırmalarda pek çok bilgi bulunmaktadır. Süreli yayınlar içerisinde Ziraat ve Ticaret mecmuaları, Düsturlar, kavanin ve nizam mecmuaları, Belleten Dergisinden ve yurt dışında bu konu ile ilgili yazılıp Türkçe'ye çevrili yapılmış yabancı kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Faydalanılan araştırma eserleri genellikle birinci derecede kaynak sayılan "asil" kaynaklardan yararlanılarak yazılmıştır. Yerli ve yabancı iktisatçıların geniş araştırmaları neticesinde ülkemiz arşivlerinde ve yabancı arşivlerden faydalanılarak hazırladıkları bu kıymetli eserlerde tez çalışmamızda da kullanılmıştır.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti XVI. yy.'ın ikinci yarısından itibaren çözülmeye başlamış, kurumlar zamanla geleneksel fonksiyonlarını yerine getiremez olmuşlardır. XIII. yy.'ın başlarından bozulmadan bahsidilerek özellikle tımar sistemi eski gücüne kavuşturma yolunda çalışmalar yapılmıştır¹.

Devletin tımar sistemini eski düzenine kavuşturma çabalarını sadece askeri açıdan değerlendirmek gerekir. Tımar sistemi aynı zamanda tarımsal fazlanın devlet hazinesine girmesini sağlıyordu².

Osmanlı Ekonomisinin temelini oluşturan tarım, uzun dönem tımarlar elinde kalmış, fakat III. Murat devrinden itibaren tımar sistemi bozulmaya başlamış, Koçu Bey'in belirttiği gibi nüfuzlu devlet adamlarının rüşvet alarak bu işi eski yapısından uzaklaştırdıklarını anlaşılmaktadır³.

I. Abdülhamit ve III. Selim zamanında yapılan bazı ıslahat teşebbüslerinin yetersiz kalması dolayısıyla bu teşkilat, 1844 yılından itibaren zabtiye hizmetlerinde kullanılmak suretiyle yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamış tamamen 1846 yılında kaldırılmıştır⁴.

Tımarın kaldırılmasıyla Osmanlı Mali yapısı klasik dönemden uzaklaşmış ve yeni bir döneme girmiştir ki o da şüphesiz Tanzimat dönemidir. Tanzimat, temelde Osmanlı Devleti'nin tüm müesseseleriyle batılılaşma kararını gösterdiği için, daha önceki benzer girişimlerden ayrılır⁵.

Tanzimat dönemi, gerek mali yapıda önemli reformlar gerçekleştirerek yepyeni bir mali sistem getirmesi, gerekse önce iç ve dış borçlanmalar yoluyla mali açıdan önemli sonuçlara yol açması bakımından ayrı bir yere sahiptir⁶. Bununla birlikte ötesinde maliyede ıslahat Tanzimatın temeli olarak görülmüştür⁷.

¹ Ö.L.BARKAN, "Tımar", *Türkiyede Toprak meselesi Toplu eserler 1*, İstanbul 1980, s. 852; Tımar dağıtımında uyulması gereken nizam ve kanunların aksine tımar ehir kişilere verilmeyerek, rüşvet yoluyla askerlikle ilgisi olmayan haksız kimselere verilmiş, bu durum teşkilatın bozulmasına yol açmıştır. Bkz. Y. HALAÇOĞLU, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", DGBİT, XII, İstanbul 1990, s. 379

² Ş.PAMUK, *Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi, (1500-1914)*, İstanbul 1990, s. 41

³ Koçu Bey, *Risalesi*, (Nşr. Zuhuri Danışman), Ankara 1985, s. 38 vd.

⁴ Y.HALAÇOĞLU, a.g.m., s. 379

⁵ İ.ORTAYLI, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 264

⁶ T.GÜRAN, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları, (1841-1986)*, Ankara 1989, s. 5

⁷ H.İNALCIK, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkisi", *Bellten*, XXVIII/109(1964), s. 627

Tanzimatın vergi alanında getirmiş olduğu en büyük yenilik daha önce farklı oranlarda (1/5 ile 1/10) alınan aşar vergisinin ülkenin bütün her yerinde 1/10 oranında alınması olmuştur⁸.

Osmanlı Devleti Tanzimat Döneminde vergi oranında getirmiş olduğu yeniliği verginin toplanmasında da "muhassıl" denen devlet memurları tarafından toplanması kararlaştırılmış fakat üç yıl sonra 1842 yılında iltizam usulüne yetişmiş memur bulunamadığından tekrar dönülmek zorunda kalınmıştır⁹.

Devletin en büyük gelir kaynaklarından biri olan aşar, Tanzimat dönemi ve daha sonraki dönemlerde de önemini koruyup toplam gelirler arasında 1/4 oranında kalma özelliğini korumuştur¹⁰.

Ekonomisi tarıma dayalı olan Osmanlı Devletinde aşarın toplanmasında Tanzimatın başlarında bir takım zorluklarla karşılaşmış olup, Tanzimatın ilk üç yılı hariç, tüm dönem boyunca, aşar gelirleri iltizam usulüyle alınmıştır¹¹.

İltizam genellikle mahalli düzeyde ihale olunarak aşar nizamnamesinde yıllık için bu durum aşar için daha da belirginleşmiştir. Aşar nizamnamesinde iltizam ihalelerinin yıllık, iki yıllık ve beş yıllık olduğu görülmektedir. İhalelere İstanbul'da muteber sarraf, taşralarda ise güvenilir kefil ağösteren Osmanlı tebası olan bütün mültezimler katılabilmekteydiler. Devlet memurlarının ihaleye katılması için görevlerinden ayrılmaları gerekiyordu¹².

İltizam usulunun en önemli sakıncası tebanın mültezimlerin eline bırakılmasıydı. Tahsil işlerinde ihtisaslaşan mültezimler zorla ve çeşitli hilelerle fazla tahsilat yapıyorlar, tahsil işlemlerini geciktirerek ürünlerini harmanda bekletip halkı zor durumda bırakıyorlar veya alınan aşarın nakliyesinde pek çok zorluklar çıkarıyorlardı¹³. Hükümet "muhassıl" denen memurlarla vergi toplayamadığı ve gelir miktarında önemli ölçüde düşüşler olduğu için mültezimlerin baskılarına bir noktada göz yummak zorunda kalıyordu¹⁴.

Tanzimat döneminde toprak düzeninde önemli gelişmeler olmuştur. Tanzimat fermanı ile dirlikleri ellerinden alınan kimselere, dirliklerine karşılık

⁸ R.KAYNAR, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1985, s. 263

⁹ A.ŞENER, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul 1989, s. 1

¹⁰ D.ŞENYÜZ, "Aşarın Vergi Tekniği Yönünden Değerlendirilmesi," UÜİB Dergisi, V/1 (Nisan 1985), s. 69

¹¹ Mükelleflerin kırsal alanlara yaygın bir şekilde dağılmış olması, yeterli teknolojik gelişmelerin sağlanamaması, ulaşım imkanlarının yetersiz kalmasından dolayı aşar vergisi güç bir şekilde toplanmaktaydı. Bkz. A.ŞENER, a.g.e., s. 121

¹² Düstur, I. Tertip IV. Matbaa-i Amire, 1292, s. 408 vd.

¹³ S.J.SHAW, E.K.SHAW, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, İstanbul 1983, s. 92

¹⁴ D.ŞENYÜZ, a.g.m., s. 71

olarak maaş bağlanmıştır. Dirlik (tımâr) sistemi daha önce de açıkladığımız gibi tarihe karışırken mirii arazi sistemini de yeni sisteme bağlamak için 1858 tarihli Arazi Kanunu kabul edilerek yürürlüğe konmuştur¹⁵.

Osmanlı Devleti Tanzimat dönemi içerisinde 1858'de yürürlüğe giren arazi kanununun akabinde 1867 yılında toprak mülkiyeti hususunda yabancılara toprak satın alma izni verilmekteydi. Hükümet bu kararları alırken uzun vadeli iktisadi sonuçlardan ziyade Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladığı siyasal ve mali desteği düşünüyordu. Hükümet 1856'da Paris antlaşmasını imzalayan devletlerden kapitülasyonların tadilini kabul etmeleri şartıyla yabancıların toprak satın almalarına müsaade ediliyordu. Yabancı devletler bu şartı kabul ederek 1867'de Osmanlı Devletinden toprak satın alma iznini elde etmekteydiler¹⁶.

1867 yılından itibaren yabancılara toprak mülkiyetine izin verilmesinden sonra İngilizler İzmir'in iç bölgelerinde önemli miktarda toprak satın almaya ve ihracata yönelik büyük çiftlikler işletmeye başladılar. İngiliz çiftçiler 1868'de üçte birini ve 1878'e kadar da büyük bir çoğunluğunu satın almışlardı. İzmir-Aydın demiryolunun inşasını da İngilizlerin alması üzerine bu bölgedeki nüfuzları daha da artmıştır¹⁷.

Ali ve Fuat Paşa "bâkir Osmanlı topraklarının, özellikle Anadolu'nun yabancılar tarafından alınarak yerleşim yeri olarak kullanılmasını istemek ve böyle bir yerleşmenin ekonomik ve sosyal açılardan yararlarını savunmak sanırım ki Avrupadaki en hızlı "serbest ticaret" yanlılarının bile aklına gelmemiştir" diyerek bu konudaki tepkilerini dile getirmişlerdir¹⁸.

Tarımı desteklemek için 1844 yılında Memleket Sandıkları, 1888'de ise Ziraat Bankası kurulmuştur. I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı tarımında önemli bir gelişme göstermiştir. Demiryollarının yapımı tarımı önemli ölçüde canlandırmıştır. Gümrük resminden muafiyet getirilerek, ithal edilen tarım araçlarının fiyatlarının düşük tutulmasına yardımcı oluyordu¹⁹.

¹⁵ H.CİN, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu düzen Bozulması*, İstanbul 1985, s. 64 1858 tarihli Arazi Kanunu ile devlet toprakta özel mülkiyeti tanıyan toprağın alım satımını serbest bırakıyordu. Merkezi hükümet açısından kanununun önemli amaçları, bir yandan ayanın ve diğer yandan da zirai üretimi geliştirerek vergi gelirlerini arttırmaktı. Bkz. Ş. PAMUK, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul 1990, s. 172 vd.

¹⁶ E. Z. KARAL, *Osmanlı Tarihi*, VII, Ankara 1983, s. 251; Ç. KEYDER, *Türkiyede Devlet Sınıfları*, İstanbul 1990, s. 16

¹⁷ Ş. PAMUK, *Osmanlı Ekonomisi ve Donya Kapitalizmi, (1820-1913)*, Ankara 1984, s. 96

¹⁸ T. ÇAVDAR, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara 1992, s. 31

¹⁹ B. DURAN, *Türkiye Tarım Tarihi (1870-1914)*, Malatya 1991, s. 92

Geliştirilmiş Amerikan buğday ve arpa tohumunun dağıtılmasıyla tahıl üretimi teşvik edildi üzüm yetiştiriciliği desteklenerek ihracat içerisinde yaklaşık % 20'lik bir orana ulaşması sağlandı. Tütün ve ipek yetiştiricilerine faizsiz kredi verilerek destekleniyordu. Pamuk üretimi teşvik edilerek dünya pazarlarına girebilecek bir düzeye ulaşmıştı²⁰.

1838 tarihinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan ticaret antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Osmanlı Devletinde yeni bir dönemi başlatmış ve klasik Osmanlı ekonomisine etki etmiştir. Bu antlaşmayla bilhassa Osmanlı zenaatkarı etkilenmiş ve batı mamulleri karşısında rekabet edemez duruma gelmiştir. 1838 Ticaret Antlaşması ile ekonomi de liberalizme dayalı bir iktisadi bir politika uygulanmaya başlanmış başka bir ifadeyle XIX yy.'ın başlarına kadar Osmanlı İktisadi politikasının çerçevesi bu antlaşma ile çizilmiştir²¹.

1838 Ticaret Antlaşması'nın sebep olduğu değişiklikler Osmanlı insanı için, ilk kez ekonomik meseleler üzerinde düşünmeye ve tartışmaya imkan vermiştir. Aslında 1838 Ticaret Antlaşması Pazar ekonomisine geçişi hedef alan hukuki bir düzenlemedir. Ancak geleneksel kesimden bir anda hukuki kayıt ve zorlamalarla pazar şartlarının tesis edilemeyeceği bir gerçektir. Osmanlı aydını bu ticaret antlaşmasının ekonomik neticesini 1870'li yıllarda tartışmaya başlamıştır²².

Bu ticari antlaşma ile Osmanlı Devletinde "Yed-i Vahit" (tekeli) düzeni kaldırılarak iç pazarların yabancılara açılmış olduğu söylenebilir. B İleri bir seviyede olan Avrupa ülkeleri ürettikleri mamulleri ucuz fiyata satarak bizim mallarımız gözden düşürmüştür. Zanaat erbabı da iflas edecek duruma gelmiştir²³.

Osmanlı Devletinin sosyal ve ticari hayatını bu derece etkileyen ticaret sözleşmeleri Osmanlı Sanayi üzerindeki yıkıcı etkilerini de göstermiş ve önceden de belirtildiği gibi güçsüz olan sanayimizin tamamıyla çökmesine sebep olmuştur. Osmanlı Sanayisinin bel kemiğini teşkil eden pamuklu kumaş dahi dış güçler rekabet edemez duruma gelmiştir. Özellikle sanayi inkılabının ucuzlattığı yabancı malları yerli malların üstündeki bu ağır vergilerin yardımıyla rekabet dışı hale geldikçe yerli sanayi merkezleri teker teker kapanmaya yüz tutmuştur²⁴.

²⁰ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e.,II s. 285 vd.

²¹ A.G.SAYAR, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul 1986 s. 213

²² Ç.KEYDER, Türkiyede Devlet ve Sınıflar(Çev. Sabri TEKAY), İstanbul 1990, s. 16

²³ N.KURDAKUL, Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapütülasyonlar, İstanbul. 1981, s. 8

²⁴ A.YÜCEKÖK, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", AÜSBFD XXIII / 395(Mart 1968) s. 414 vd.

II. Abdulhamit döneminde Sanayi gelişmemiş ancak daha önce mevcut olan sanayi finansman yetersizliği yüzünden korunmaya çalışılmıştır. II. Abdulhamit döneminde sanayi bir durgunluk dönemi yaşamış olup bunun ana sebebi devletin içinde bulunduğu ağır dış borç yükü olmuştur. Daha önceki dönemlerde bütçenin 1/6 sı sanayileşme faaliyetlerine ayrılmaktaydı. Bu dönemde artık yeni sanayi faaliyetlerinin devam etmesi mümkün değildi²⁵.

XIX. yüzyıla gelindiğinde devletin uygulamış olduğu mali politikalar yüzünden bir dış borç almaya ihtiyaç duyulmuştur²⁶.

II. Mahmut devrinde de İngilterede dış borç talebinde bulunulmuş fakat yine bir önceki borç isteği gibi olumlu bir netice alınamamıştır²⁷. İlk Osmanlı dış borç alımı 1854 kırım harbini müteakip olmuştur. 1853-56 Kırım Savaşının getirdiği fevkalade harcamaları karşılamak amacıyla borç alımı imzalandı²⁸.

Osmanlı dış borçlarını Birinci Dünya Savaşına kadarki 60 yıllık süreyi iki ayrı dönemde incelemek gerekiyor. Dış borçların başladığı 1854 yılından Osmanlı Devletinin borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladığı 1876 yılına kadarki süre ilk dönemi oluşturmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti çok elverişsiz şartlarda, faiz oranı çok yüksek bir seviyede olan dış borç aldı. Bu paranın büyük bir bölümü cari harcamalarda, saraylar yapımında, büyük bir donanmanın kurulmasında ve idari dairelerin maaşlarının karşılanmasında kullanıldı. Ekonomiyi canlandıracak mali geliri arttıracak yatırımlara hemen hiç kaynak ayrılmadı²⁹.

Osmanlı Devleti mevcut borçların anapara ve faizlerini ödeyebilmek için yeniden borç almak durumunda kaldı. Avrupa sermayesi için Osmanlı Devleti'ne borç vermek en kârlı yol olmuştu. Sanayi inkılabı neticesinde sermayesini artıran Avrupalı ülkeler Osmanlı Devleti'ne borç vermekten kaçınmıyorlardı. Nitekim 1875 yılında Mahmut Nedim Paşa, hükümeti o kadar borçlanmıştır ki artık borçların faizini bile ödeyemez duruma düşmüştür. Bir İngiliz yazarı, "Osmanlı Devleti'ne borç para vermek yerine, onları borçlanmaktan vazgeçirseydik kendilerine daha iyi etmiş olurduk, çünkü aldıkları paraları geri ödeyemedikleri gibi, verimli işlere dahi harcamasını beceremiyorlar" demiştir³⁰.

²⁵A.KALA, "Osmanlı Devletinin Sanayileşme Çabaları", II. Abdülhamit ve Dönemi Sempozyum Bildirgeleri (2 Mayıs 1992), İstanbul 1992, s.188 vd

²⁶A.TABAKOĞLU, Türk İktisat Tarihi, İstanbul 1986, s. 286

²⁷A.G.SAYAR, a.g.c., s. 185

²⁸D.C. BLAISDELL, Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi, (Nşr, A.İhsan Dalgıç), İstanbul 1940, s. 31

²⁹Ş.PAMUK, Osmanlı Türkiye..., s. 188

³⁰N.BURHAN, "I.Meşrutiyet Dönemi Osmanlı İmparatorluğunun Mali ve Siyasal Durumuna İlişkin Bir Belge", Toplum ve Bilim 14 (Yaz 1981) s.138

1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin yenilgisi üzerine dış borç alacaklı devletler büyük endişeye düştüler. Osmanlı Devleti'nin dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden sonra Osmanlı hükümeti ile Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında başlayan bu görüşmeler 1881 yılında bir antlaşmayla sonuçlandı. Buna "Muharrem kararnamesi" denmektedir. Bu kararnameye göre dış borç miktarları indiriliyor ve ödeme şartları yeniden düzenleniyor ve 20 Aralık 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umumiye İdaresi kurulmuş oluyordu³¹.

Düyûn-ı Umumiye İdaresinin kurulması son dönem Osmanlı tarihinde iktisadi ve mali açıdan bir dönüm noktası olmuştur. Bu idarenin faaliyete geçirilmesiyle Osmanlı egemenlik haklarından verilen en önemli imtiyazlardan biri sayılmaktadır. Bunun üzerine Avrupalıların ileride Osmanlıların borçlarını reddetme ihtimalinden duydukları rahatsızlık da böylece ortadan kalkmış oluyordu. Düyûn-ı Umumiye ile Osmanlı ekonomisinin büyük bir kısmının işleyişi kademeli olarak yabancı denetimi altına giriyordu. Bununla da Avrupalı alacaklılar zenginleşiyor, Osmanlı hazinesine ise çok az bir gelir kalıyordu. Önemli gelir kaynakları tuz, balık, tütün, ipek, alkollü içki vergisi ve damga vergisi gibi gelirler bu idare tarafından toplanıyordu³².

Osmanlı Devleti, Osmanlı-Rus Savaşı sonunda, Romanya'nın Sırbistan'ın Karadağın, Osmanlı Devletinden ayrılıp müstakil hale gelmesi, bir kısım Anadolu ve Rumeli topraklarının Rusya'ya, Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya terkedilmesi, muhtar bir Bulgaristan eyaletinin kurulması, Osmanlı hükümetini bu eyaletlerden almakta olduğu vergilerden mahrum bırakmıştı. Ayrıca Tunus'un Fransız himayesine girmesi, Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi, Doğu Rumeli isyanı, Osmanlı-Yunan harbi, Girit isyanı Ermeni olayları, Makedonya ve Yemen Olayları, Osmanlı hükümetini mali kaynakların bir kısmından mahrum ederek ekonomisini çok zayıflatmıştı³³.

Hükümet yukarıda sayılan yerleri kaybedip ekonomik darboğaz içerisinde kalmasına rağmen Düyûn-ı Umumiye güvencesi altında dış sermayeyi çekmesini sağlayıp önemli ölçüde demiryolu yapımına ağırlık vermişti. 1856 İzmir-Aydın hattı

³¹31. M.GÜRSOY, *Dünyada Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*, İstanbul 1989, s. 199

³² D.QUATAERT, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, (Çev. Sabri TEKAY), Ankara 1987, s. 20 vd.

³³ E.Z.KARAL, a.g.e., VIII, s. 434 vd; S.PACTEAU, F.C.MOUGEL, *Uluslararası İlişkiler Tarihi* (Çev.Galip ÜSTÜN) İstanbul 1992 s.72 vd

ile başlayan bu girişim³⁴ daha sonra özellikle II. Abdulhamit (1876-1909) döneminde demiryolu inşası büyük bir hız kazanmıştır. Önemli ölçüde ve imkanlar nisbetinde ülkenin siyasi birliğini sağlamak ve ekonomisini güçlendirmek için bu büyük projelere önem verilmiştir. Demiryolu inşasında önceleri İngiliz ve Fransızlar etkin bir durumda iken daha sonra II. Abdulhamit'in denge siyaseti gütmesi ve ülke bütünlüğünü sağlaması açısından 1888'li yıllarda Alman nüfuzu artmaya başlamıştır³⁵. Hicaz demiryolu hariç diğer bütün demiryolu yatırımları yabancılar tarafından gerçekleştirilmiştir³⁶.

Demiryolu inşaat çalışmasında en çok imtiyazı elde eden Almanya sadece demiryolu inşasıyla kalmayıp tarımı destekleyici faaliyetlerde de bulunmuştur. Bunlar arasında Konya Ovasının sulama projesi 1907 yılında Anadolu Demiryolu şirketine verilmişti. Böylece 53.000 hektarlık alan sulu tarıma açılıyordu. Bu çalışmalar 1913 yılında tamamlandı. Deutsche Bank bu çalışma ile bölgede pamuk ve buğday üretimin arttırmak istiyordu. Buğday üretimi Almanya'nın hububat ihtiyacını karşılayabilmesi açısından önemliydi. Aynı şekilde Adana Ovasının sulama projeside Bağdat Demiryolu Şirketi 1913 yılında dev bir proje hazırladı ama, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine projenin uygulanma şansı ortadan kalkmış oldu³⁷.

Anadolu-Bağdat demiryolu hattını Abdulhamit Almanlara verdikten sonra bölgede Avrupa ülkeleri arasında bir rekabet başladı. Çünkü bu hat sadece ekonomik açıdan fayda temin etmekle kalmayacak, aynı zamanda oradaki kuvvetimizi de güçlendirecektir. Bağdat demiryolu sayesinde mevcut olan Avrupa-Hindistan ticaret yolu tekrar işe yarar hale gelecektir. Bu hattın Almanlara verilmesine İngiltere Hindistan politikası yüzünden çok kızacaktır. Abdülhamit bunu bildiği halde, İngilizlere güvenmediği için bu hattın yapımı imtiyazını Almanlara vermiştir³⁸.

II. Abdulhamit almış olduğu borçları özellikle demiryolu yapımında kullanarak, ülkenin birlik ve bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır.³⁹

³⁴ E.KAYA, "Türkiye'de İlk Demiryolları," Belleten LII /202 (Nisan 1988) s. 211

³⁵ R. LUXEMBURG, Sermaye Birikimi, (Çev. Tayfun ERTAN), İstanbul 1986, s.338

³⁶ V.ELDEM, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1970 s. 161

³⁷ M.ÖZYÜKSEL, Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul 1988 s. 208 vd.

³⁸ Abdulhamit, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1975 s. 94; L.L.ANDRE, Ekonomik Tarih (Çev. Ziya KARAMURSAL), İstanbul, 1988 s. 241

³⁹ N.EKİNCİ, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış", Belleten LV / 214 (Aralık 1991), s. 768

I.Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte, savaş finansmanı tüm ülkeler için temel bir sorun haline almış ve normal şartlarda alınabilen dış borç, artık savaş yüzünden bulunamaz olmuştur. Borç alabileceği kaynakları kuruyan Osmanlı Devleti, hem finansman temini ve hem de mevcut kaynaklarını elden çıkartmamak düşüncesiyle 2 Ağustos 1914 tarihinde Tecil-i Düyün Kanun-ı Muvakkatini çıkartmış, tüm borç teahhüt vadeleri bir ay süreyle ertelenmiştir. Düyün-ı Umumiye borçlarını da kapsayan bu moratoryum (borç ertelenmesi) savaş sonuna kadar vadesi geldikçe yenilenmiş, böylece borç taksitleri ve faiz ödemeleri yapılmamıştır⁴⁰.

Dış borç yüzünden ortaya çıkan Düyün-ı Umumiye İdaresi İttihat ve Terakki döneminde de etkinliğini sürdürmüştür⁴¹. Başlangıçta 5714 memuru varken⁴² 1911 yılında 8931 personele yükselmiş olup o dönemde Maliye Nezaretinde çalışan toplam personel sayısını geçiyordu. Aynı şekilde Düyün-ı Umumiye İdaresince toplanan gelirler II. Meşrutiyetin ilk yıllarındaki bütçe gelirlerinin % 23'ünü buluyordu⁴³.

Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren maliye teşkilat yapısı, Defterdarlığın kuruluşu ve gelişim süreci, Tanzimat dönemi öncesi hazineler, bu hazinelerin görevleri, Defterdarlık sisteminden Maliye Nezaretine geçiş ve Maliye Nezaretinin kuruluşu, geçirdiği gelişme süreci ve nezarete bağlı taşra teşkilatı, bu teşkilatın vilayet, sancak ve kazalarda yapısı birinci bölümde ele alınmıştır.

Geleneksel klasik Osmanlı Maliye Politikası, bu politikaların Osmanlı Mali yapısı üzerindeki etkileri, klasik dönemden Tanzimat'a geçiş, Tanzimat döneminde uygulanan gelir ve gider politikaları, Tanzimatla Osmanlı Mali yapısında ve politikasında meydana gelen değişiklikler, vergi toplama usulleri ve vergi oranında yapılan değişiklikler klasik dönemde olmayıp, Tanzimat döneminde yeni ihdas edilen vergiler ve iltizam usulünün uzun dönem Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi Tarımı ve Sanayi politikaları ayrıntılı olarak 2. Bölümde ele alınarak geniş bir şekilde incelenmiştir.

1870-1914 yılları arasında uygulanan gelir politikaları ve bu politikaların Osmanlı mali yapısı üzerinde yaptığı tesirler, vergi kalemleri, bu vergilerin tahsil usulleri ve vergi oranları Osmanlı maden ve Ormanları, maktu gelirleri geniş bir şekilde 3. bölümde ele alınarak incelenmiştir.

⁴⁰ 20 Temmuz 1330 Tarihli "Tecil-i Düyün Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, 2. Tertip, VI, s. 909

⁴¹ A.FEROZ, *İttihat ve Terakki (1909-1914)*, İstanbul 1971, s. 119

⁴² M.GÜRSOY, a.g.e., s. 206

⁴³ D.C. BLAISDELL, a.g.e., s. 140

Osmanlı ekonomisini menfi yönde etkileyen borçlanmalar ve bu borçların Osmanlı ekonomik yapısını etkileyerek Düyûn-ı Umumiye'nin kuruluşu bu idarenin Osmanlı mali idarede yaptığı tesirler, Düyûn-ı Umumiye'nin kuruluşundan sonra Osmanlı Devleti'ne dış borç veren ülkelerin bu idare sayesinde güven duymaları neticesinde dış borç veren ülkelerin Osmanlı Devleti'ne demiryolu başta olmak üzere yatırım yapmaya girişmeleri, askeri ve mülki harcamaları, bayındırlık alanında yapılan harcamalar Tarım ve Sanayi Teşvik politikaları dördüncü bölümde ele alınarak incelenmiştir.

İncelediğimiz konuda tablolara büyük ölçüde yer verilerek bu tabloların bölünmemesine dikkat edilerek bazı sayfalarda boşluklar kalmıştır. Bu durumun açıklanmasında fayda görmekteyiz.

I. BÖLÜM

OSMANLI MALİYE TEŞKİLAT YAPISI

Maliye teşkilâtı, her devletin kuruluşuyla beraber doğmuştur. Başlangıçta Osmanlı Devleti çok basit bir maliye teşkilatına sahip iken daha sonraları ülke sınırları genişlemiş ve ülkenin gelir kaynakları artıp ülke zenginleştikçe maliye teşkilâtı da daha düzenli ve sistemli bir düzeye çıkmıştır.¹

Osmanlı Devleti diğer müesseselerinde olduğu gibi mali sahada da teşkilat yapısını mükemmel bir şekilde kurmuş ve zaman içerisinde bazı değişiklikler olmasına rağmen devletin yıkılışına kadar bu durum devam etmiştir. Bu hususta Avusturyalı tarihçi Vocalka, "Osmanlı teşkilat ve müesseseleri Batılı çağdaş benzerlerinden iki yüzyıl ilerde dir." demektedir.² Bu sebeple Osmanlı Devleti içine düştüğü mali bunalımdan kurtulabilmek için, Batılı Kurumları taklit etme gereği duymuştur. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinden itibaren Osmanlı Teşkilat yapısı yerini yavaş yavaş benzeri Batılı Kurumlara terketmeye başlamıştır.³

A-OSMANLI DEVLETİ'NDE İLK MALİ TEŞKİLAT YAPISI

a-Defterdarlığın Kuruluş ve Gelişme Süreci

Osmanlı Devleti'nde ilk Maliye Teşkilâtı Çandarlı Kara Halil Efendi ve Kara Rüstem'in yardımıyla I.Murat zamanında kuruldu.⁴ Fatih Sultan Mehmet zamanında ise o ana kadar cari ve muteber olan kanunlar bir araya toplanması suretiyle (Kanunname-i Mehmet) "Defterdar"ın mevki ve vazifesi açıklanmıştır. Maliye işleri Fatih'e gelinceye kadar hazine Kethüdarları, Beytülmal Eminleri, Sadrazamlar tarafından görülmekteydi.

Fatih, yazdığı kanunnamesinde Devletin Maliye işlerini bilhassa nazari itibara alarak mükemmel bir teşkilât vücuda getirdi. Maliye ve hesap işlerine

¹ A.VEFIK, *Tekalif-i Kavait*, I, İstanbul 1328, s. 140

² A.TABAKOĞLU, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 33

³ A.TABAKOĞLU, a.g.e., s. 34

⁴ İ.H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriyeli Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 325

bulmak üzere ve Maliye Nazırı vazifesini gören ve Divan-ı Hümayunda bulunan defterdara malının vekili diyerek ona hak ettiği mevkiyi vermiştir.⁵

Osmanlı Devlet Teşkilât'ında Mali işleri yürüten defterdara merkez ve taşra maliye teşkilatı da bağlıdır. Fakat Baş Defterdar Sadrazam'a karşı sorumlu bulunmaktadır.⁶

XV. asrın son yarısına kadar bir Baş Defterdar ile onun maiyeti olarak Hazine ve Mal Defterdarları bulunuyordu. Bütün Mali işlerden Baş Defterdar sorumluydu. Daha sonra ülke sınırlarının genişlemesi üzerine iki defterdar tayin edildi. Bunlardan biri Rumeli'deki haslar ile mukataalara bakana "Baş Defterdar" veya Rumeli Defterdarı, Anadolu'daki haslara veya mukataalara bakana Anadolu Defterdarı denildi. Defterdarlığın böyle ikiye ayrılması II. Beyazıt zamanındadır. Yavuz Sultan Selim Doğu Anadolu ile Suriye'yi zaptetmesini müteakip oraların Devlet Merkezi'ne uzaklığı dolayısıyla mali işlere bakmak üzere Arap ve Acem Defterdarlığı ismiyle merkezi Halep'te olan bir defterdarlık daha teşkil edilmiştir.⁷

XVI.yüzyıl sonunda Şıkkı Sâlis adıyla bir Defterdarlık ve Kenar (Hazine) Defterdarlığı daha kuruldu.⁸ XVI.yüzyılın sonunda III.Mehmet Zamanında kurulan Şıkkı Sâlis Defterdarlığı kısa sürede tekrar kaldırıldı. Bu defterdarlığa da Macaristan Defterdarlığı denmekteydi.⁹

Ahmet Tabakoğlu eserinde bu şıkkı sâni ve şıkkı sâlis defterdarlığı hakkında : "1717 senesi başlarında padişaha sunulan bir arzda şıkkı sâni ve şıkkı Sâlis Defterdarlıklarının belirli bir hizmetleri olmadığından kendilerine tahsis edilen hasların hazineye alınmak üzere kaldırıldığını söylemiştir."¹⁰

XVII. asrın sonlarında ve III.Selim zamanında Nizam-ı Cedid'in ihdasını müteakip şıkkı sâni defterdarı Nizam-ı Cedid hazinesine memur oldu isede, Nizam-ı Cedid'in kaldırılmasıyla beraber bu makamda lağv edilmiştir. Bu defterdarın idare ettiği hazineye "İrad-ı Cedid Hazinesi" denildiğinden kendisine de İrad-ı Cedid Defterdarı denilmiştir. Daha sonra III.Selim, Kabakçı Mustafa Olayı'ndan sonra tahttan indirilince Nizam-ı Cedid Hareketi son bulmuş ve bu hazine de kaldırılmıştır.¹¹

⁵ M.Z. PAKALIN, *Maliye Teşkilatı*, I, Ankara 1978, s. 6

⁶ A.TABAKOĞLU, a.g.e, s.40

⁷ M.Z. PAKALIN, a.g.e, I, s.9

⁸ İ.H. UZUNÇARŞILI, a.g.e., s. 327

⁹ M.Z. PAKALIN, a.g.e, I, s.10

¹⁰ A. TABAKOĞLU, a.g.e., s. 41

¹¹ M.Z. PAKALIN, a.g.e., I, s. 10

İrad-ı Cedid Hazinesi'nin mevcudu ve gelir kalemleri, alınan bir kararla darphaneye devredilmiş ve bu arada İrad-ı Cedid'le ilgili mali mevzuat da yürürlükten kaldırılmıştı.¹²

II.Mahmut zamanında silahlı kuvvetlerin giderek artan masrafları için artık devletin gelirlerinin çoğunu toplayan Mansûre Hazinesi yada (Mukataat Hazinesi) eski Hazine-i Amire ve Darphane Hazinesi'nin mali görevlerindeki yüklenerek Nezareti Umuru Maliye'ye dönüştürüldü.¹³

Sultan Mahmut devrinde, henüz kelimenin tam anlamıyla bir Maliye Nezareti mevcut değildi. 1837 senesine kadar, maliye teşkilâtının başında, Maliye Nazırı yerine ancak «birinci sınıf muhasip» veya Defterdar namıyla bilinen bir memur bulunmaktaydı.¹⁴ Sultan Mahmut Gülhane Hattı Hümayu'nundan önce çıkarılan 3 Zilkade 1253(1837) tarihli ferman ile muhtelif daireler birleştirilerek ve defterdarlık unvanı kaldırılarak «Maliye Nezareti»ni ihdas etmiştir.¹⁵

Bu suretle teşkil olunan Maliye Nezareti 1255(1839) da "Hazine-i Mukataat" ve "Hazine-i Amire" adları ile ikiye ayrıldı.¹⁶ Bu ayrılıştta «defterdar» unvanı ikinci defa ihdas olunduğu gibi yine o sene «Hazine-i Mukataat Defterdarlığı »na yine «Maliye Nazırı» denilmiş, ötekisine ise «Ha-zine-i Amire Defterdarı» olarak bırakılmıştır.Fakat 1257(1841) yılında bu iki vazife yeniden «Maliye Nezareti» olarak birleştirildi.¹⁷

b- Tanzimat Öncesi Dönemde Hazineseler ve Yönetimi

1- İç ve Dış Hazine

Osmanlı'larda iç ve dış hazine olmak üzere iki tür hazine vardı. Sultanın özel geliri iç hazine (Hazine-i Enderun, Hazine-i Hassa) diye adlandırılan sarayın iç bölümlerinden birine saklanırdı.¹⁸ Dış hazine (Miri Hazine, Divan-ı Hümayûn Hazinesi; Hazine-i Birun, Taşra hazinesi) ise Maliye dairelerinden Ruznâmçe kalemi tarafından kayıtları tutulan, yönetim sorumluluğu sadrazamın ve defterdarın üzerinde olan ve diğer hazineden daha çok önem taşıyan devlet hazinesidir.Kamu

¹² Yavuz CEZAR, Osmanlı Maliyesinde Değişim ve Bunalım Dönemi, İstanbul 1986, s. 236

¹³ S.J.SHAW, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, İstanbul 1983, s. 66

¹⁴ A.Du.VELAY, Türkiye Maliye Tarihi, (Derleyen Maliye Tetkik Kurulu), 1978, s. 19

¹⁵ A.ŞEREF, Tarih-i Devleti Osmaniye, II, İstanbul 1312, s. 462

¹⁶ M.Z.PAKALIN, a.g.e., II, s. 10

¹⁷ M.Z. PAKALIN, a.g.e., II, s.15

¹⁸ A.TABAKOĞLU, a.g.e., s 35

iktisat ve maliyesini iç hazinenin yapı ve işlevlerinden çok dış hazine ilgilendirmektedir. Devletin bütün gelir ve giderleri bu hazine tarafından karşılanmaktaydı.¹⁹

Belirli gelirler iç hazineye alınır, çeşitli değerli eşya burada korunurdu. İç hazineden çıkışlar muharebe gibi devletin ihtiyaçlı zamanlarında, yahut fevkalade hallerde devletin âdi masrafı için paraya lüzum görüldüğü surette sadrazam ve defterdarın muayyen bir zamanda iade edilmek kaydı şartıyla padişaha müştereken verdikleri senet mukabilinde para çıkarılabiliirdi. Başka suretle iç hazineden para çıkarılmasına imkân yoktu.²⁰

İç hazine padişah için bir örtülü ödenek rezervi şeklinde kullanıldığı gibi dış hazine içinde siyasi konjonktüre bağlı olarak bazen bir destek hazinesi bazen de bir kredi kurumu vasıtasıyla bir çeşit merkez bankası görevini de sürdürmüştür.²¹

İç hazineden sonra Bodrum Hazinesi, Has oda hazinesi, İfraz hazinesi, Çilhane hazinesi gibi iç hazinenin teferruatından olan hazinelerde vardı.²² Bu ilk dört hazine çeşitli eşyaları, sikke çubuklarını, sikkeleri ihtiva etmekteydi. Bunlar ihtiyaç halinde Darphaneye gönderilerek sikke kestirilirdi.²³

İç hazinenin önemli bir kısmı olan Ceyb-i Hümayün hazinesi padişahın gündelik masraflarını karşılama gayesiyle kurulmuştu. Bu hazinenin başlıca gelirleri bazı haslar, evkaf-ı selâtin (bazı sultan vakıflarının gelirleri, bazı mukataa gelirleri, Mısır irsaliyyesi, darphane faizleri darphane hakkı, ücreti ve kârı), hediyeler, savaşlar zehirleri v.s. idi. Giderleri ise harem aylıkları, çeşitli ihсанlar, bahşişler, sadakalar, fitre, hediye v.s. idi. Bu hazineye tahsis edilen gelirlerin belli miktarının heray padişaha teslim edildiği de bilinmektedir.²⁴

İç hazinenin en önemli fonksiyonlarından biri de dış hazinenin parasının yetişmediği durumlarda Vezir-i âzâmin isteği üzerine iç hazineden ödünç para alınmasıdır. Bunun başlıca sebebi dış hazinede bulunan mevcut paranın bitmesi ve gelirlerin söz konusu savaş giderlerini karşılayamamasıdır. Neticede XVIII. asrın sonlarına doğru aşırı savaş masraflarından dolayı iç hazinenin boşaldığı ve dış hazineye para veremez bir duruma geldiği görülmektedir. Bu asırdan sonra iç

¹⁹ A.TABAKOĞLU, "Gerileme Dönemi Başlarında Osmanlı Mali Teşkilatı", MÜİİBFD, I/1, s.255

²⁰ M.Z.PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1971 s.28

²¹ A.TABAKOĞLU, *Osmanlı Maliyesi...*, s.35

²² İ.Hakkı UZUNÇARŞILI, «Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi», *Belleter*, XLII, s 68 vd

²³ A.TABAKOĞLU, a.g.m., s. 257

²⁴ A.TABAKOĞLU, a.g.e., s. 36

hazine artık dış hazineyi desteklemeyi bırakarak saray masraflarını dahi karşılayamaz bir duruma gelmişti.²⁵

2- Mukataat Hazinesi

"Mukataat Hazinesi'nin" oluşundaki ilk çekirdeği Asâkir-i Mansûre masraflarının teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen "Mukataat Hazinesi" deyimini de bu mukataalardan kaynaklanmaktadır. Ancak, Darphane'den ayrılış sırasında "Mukataat Hazinesi" ile ilgili herhangi bir yasal düzenlemeye gidilmemişti. Asâkir-i Mansûre yazımına başlanınca da bu masraflarına karşılık tutularak baş defterdarın emrine verilmişti. Böylece "Mukataat Hazinesi" adeta Hazine-i Amire'nin bir şubesi halinde faaliyete geçerek henüz bir "şube" biçiminde nitelense bile, Mukataat Hazinesi, askeri giderlerin finansmanını yüklenmekle, devletin mali teşkilatında önemli bir kurum olmuştu.

Mukataat Hazinesi henüz Hazine-i Amire'ye bağımlı durumda olmasına rağmen, gün geçtikçe önem kazanıyor²⁶ büyük iltizamların gelirlerine el koyup Mensûre ordusunu mali açıdan destek sağlıyordu.²⁷

Mukataat Hazinesi gelirleri içinde Asâkir-i Mansûre'ye tahsis olunmamış ve aslında mirî hazineye ait olması gereken kalemlere de rastlanabiliyordu.

3 Şubat 1827'de Mukataat Nezareti'nin kuruluşu ile birlikte Mukataat Hazinesi'nin mahiyet ve işlevi daha bir aydınlığa kavuştu. Nezaret kurulmadan önce Hazine-i Amire ile Mukataat Hazinesi hesapları iç içe girmiş durumdaydı. Mukataat Nezaretinin kurulması ile Asâkiri Mansûre'ye tahsis olunmuş tüm gelirlerin yönetimi bu nâzıra verildi²⁸

Ancak 1 Ocak 1828 de bir karar alınarak hazine hesaplarını sağlığa kavuşturmak amacıyla bazı zorunlu düzenlemelere gidildi. Bu düzenlemelere göre:

1. Bundan böyle Mukataat Hazinesi'nin gelir ve giderleri hergün düzenli olarak Sergi Defteri'ne işlenecek ve bunların sonuçları her ay Bâb-ı Ali'ye sunulacaktı.

2. Mukataat Nâzırı, yıl sonunda padişaha maliye hesaplarıyla ilgili özel bir defter sunacaktı. Bu defter sayesinde hazinenin yıllık bütün gelir ve giderlerinin ne durumda olduğu hakkında padişaha bilgi verilecekti.

²⁵ M.Z.PAKALIN, a.g.e., II, s. 28

²⁶ Yavuz CEZAR, a.g.e., s.253

²⁷ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e, II, s.56

²⁸ Yavuz CEZAR, a.g.e, s. 254

Bu defterin, Mukataat Hazinesi'nce zabt ve idare olunan mukataaların iltizam bedellerini, cizye, emlak-ı hümayün ve diğer kalemlerden sağlanan hasılatı, bakaya tahsilatın miktar ve nedenlerini ve yapılan tüm masrafların dökümünü içermesi gerekiyordu. Bu uygulamayla birlikte, hazineye tahsis olunan gelirlerin daha iyi izleneceği, tahsilatın zamanında gerçekleşeceği ve dolayısıyla hazinenin gelir kaybının önleneceği umulmaktaydı.²⁹

3- Mansûre Hazinesi

Sultan II. Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırdığı 1826 senesinde "Asâkir-i Mansûreyi Muhammediye" adıyla kurulan askeri teşkilatın masrâflarına karşılık olarak ayrılan devlet varidâtı hakkında kullanılan bir tabirdi.³⁰ 1 Ağustos 1834 tarihinde "Mukataat Nezâreti ve Hazinesi" tabirinin kaldırıldığı, onun yerine "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Defterdarı" tabirinin kullanılacağı ilan olundu.³¹

Böylece, o tarihte Mukataat Nazırı bulunan Nafiz Efendi'ye "Asâkiri Mansûre-i Muhammediye Defterdarı" ünvanı verilerek rütbesi birinci sınıf devlet memuru statüsüne yükseltildi. Defterdarlığa dönüşmeden önce Mukataat Hazinesi Nâzırları ikinci sınıf devlet statüsünde idiler.

Mukataat Hazinesi 1 Ağustos 1824 tarihinde "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Hazinesine" dönüştü, kısaca buna "Mansûre Hazinesi" de deniyordu. "Asâkir-i Mansûre defterdarlığı" mali teşkilatta yeni ortaya çıkmış bir kurum olmakla birlikte "Mansûre Hazinesi" ilk defa bu kararla ortaya çıkmış bir tabir değildi. Daha önceki yıllarda yazışmalarda ismi sık sık geçmekteydi.³² Mansûre Hazinesi o zaman en büyük devlet hazinesiydi. II. Mahmut pek çok gelir kaynağını buraya aktardı.³³ Mansûre Hazinesi'nin hesaplarını düzenli bir şekilde yürütmek için burada on iki ayrı defter tutulmaktaydı. Bu defterler şunlardı:

1. Mansûre Hazinesi asıl kanunname defteri
2. Asâkir-i Mansûre'nin maaşları ve tayinatı defteri
3. Asâkir-i Mansûre elbise defteri
4. İltizamat defteri

²⁹ Y. CEZAR, a.g.e, s.255-256

³⁰ M.Z. PAKALIN, a.g.e, II, s.406-407

³¹ Y. CEZAR, a.g.e, s.259

³² Y. CEZAR, a.g.e, s.260

³³ S.J. SHAW, E.K. SHAW, a.g.e, II, s.72

5. Tımar ve Zeâmet defteri
- 6 Taşra'da olan Asâkir-i Mansûre'nin tayinat defteri
7. Redif Asâkir-i Mansûre defteri
8. -12. Mansûre Hazinesi'ne tahsis olunan varidat ve rûsûmât defterleri

Mansûre Hazinesi Defterdarlığı'nın müstakil statüsü uzun ömürlü olmamış ve neticede 1837 yılında bu defterdarlık kaldırılmıştır.³⁴

4- Darphane-i Âmire Hazinesi

Mirî Hazine (Maliye Hazinesi) lâıyıkıyla idaresine bakılmayarak ekseri masârifi darphaneye verildiğinden dolayı defterdarlık ile darphane emniyeti birleştirilerek 1835 senesinden itibaren Darphane-i Âmir defterdarlığı teşkil edilmişti. Daha sonra Hazine-i Âmir ile Darphane-i Âmir birleştirildi ve Şıkkı Evvel Defterdarlığı (Baş Defterdarlık) da lağv edilerek Ali Rıza Efendi "Darphane-i Âmir Defterdarı" ünvanıyla her iki kurumun birleştirilmesinden oluşan yeni hazinenin başına getirildi. Darphane Defterdarlığı'nın kuruluşu ile birlikte "Şıkkı Evvel defterdarlığı" kaldırıldığı için, otomatikman "Şıkkı Sâni ve Şıkkı Sâlis defterdarlıklar"da son bularak Darphane Nazırlığı da kalktı.³⁵

Hazine-i Âmir ile Darphanenin birleştirilmesindeki nedenler araştırılırken, konuya birde darphanenin durumu açısından yaklaşmak gerekir. Darphane Asâkir-i Mansûre'nin kuruluşu sırasında "Zabtu İdaresinde" olan çeşitli mukataaları mukataat hazinesine devretmiş ve o sırada kurulan "Evkaf Nezareti"de Darphaneye bağlı vakıfların yönetimini kendi üzerine almıştı. Böylece Darphane eskiye oranla küçülmüş ve bazı yükümlülüklerinden arınmıştı. Bundan sonra, Darphane'nin yönetiminde gelir kalemi olarak yalnız Ceb-i Hümâyün (Sultan Hazinesi)'la ilgili bazı şeyler kalmıştı. Durum böyle olunca, o tarihten itibaren artık diğer hazinelerin Darphane'den yardım beklememesi gerektiğine inanıyordu. Ne varki, umulanın aksine, Hazine-i Âmir yine zaman zaman Darphane'nin yardımlarına muhtaç kalıyordu. Darphane ile Hazine-i Âmir'nin birleşik olarak bulunmaları yaklaşık 2, 5 yıl sürdü. Maliye Nezareti ihdas olunurken, birleşik durum da ortadan kalkmış oldu.³⁶

³⁴ Y.CEZAR, a.g.e, s.262

³⁵ M.Z.PAKALIN, a.g.e, I, s.396

³⁶ Y.CEZAR, a.g.e., s. 263 vd.

B- MALİYE NEZARETİ'NİN MERKEZ TEŞKİLATI

a- Maliye Nezareti'nin Kuruluşu

Padişah Sultan Mahmut zamanında, henüz bir Maliye Nezareti mevcut değildi.1837 senesine kadar, Maliye Teşkilâtının başında Maliye Nazırı yerine ancak «birinci sınıf muhasip» veya «Defterdar» namıyla bilinen bir memur bulunmaktadı idi.Padişah II.Mahmut, memleketini mahrum bulunduğu bu teşkilâtle, ancak saltanatının sonuna doğru teçhiz etmiş ve «birinci sınıf muhasip»in yerine³⁷ Hicri 1253(1838) senesi Zilhicce'nin üçüncü gününde bir Hattı Hümayunla Maliye Nezareti ihdas olunmuştur.³⁸

1838 yılında Darphane Nezareti yine müstakil olarak «Mansûre Defterdarlığı » ile birleştirilmek suretiyle bütün mali işlerin bir elden idaresi cihetine gidilmiş ve defterdarlık ünvanı terkolunarak «Maliye Nezareti» ismiyle bir nezaret teşkil etmiştir.³⁹ İlk Maliye Nazırı da Abdurrahman Nafiz Paşa olmuştur.⁴⁰

1839'da ve Sultan Abdülmecit Han'ın tahta çıkmasında Maliye Nezareti kaldırılarak maliye işleri «Hazine-i Âmir Defterdarlığı» ve «Hazine-i Mukataat defterdarlığı» ismiyle yine ikiye ayrılıp bu suretle maliye nazırlığı yerine tekrar defterdarlık vücuda getirilmişse de devam etmiyerek yine o sene sonunda Mukataat defterdarlığına «Maliye Nezareti» denmiş ve daha sonrada Hazine-i Âmir defterdarlığının maliyeye ilhak olunması suretiyle 1257(1841) de bu iki hazine Maliye Nezareti ünvanı altında yeniden birleştirilmiştir.⁴¹

b) Maliye Nazırının Görevleri

Maliye heyeti bir ordu oluşturacak edecek derecede büyük mikyasa memurdan ibarettir. Maliye Nezareti'nin baş sorumlusu « Maliye Nazırı »'dir.1296 Nizamnamesi mucibince Osmanlı Maliye Nazırı vazifelerini şöyle sıralamak mümkündür.⁴²

³⁷ A.Du.VELAY, a.g.e, s.19

³⁸ A.VEFİK, a.g.e, I, s.162

³⁹ M.Z.PAKALIN, a.g.e, II, s.402

⁴⁰ A.ŞEREF, a.g.e., II, s.462 vd.

⁴¹ A.AKYILDIZ, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul 1993, s.123

⁴² M.Z.PAKALIN, a.g.e., I, s. 29

1. Maliye Nazırı, devletin bütün varidat ve masarifini idare eder. Varidatı artırmak için tatbiki gereken bütün mali tedbirleri alır.

2. Varidat ve Masarif ile Düyûn-ı Umumiyenin muamelelerini, muhasebelerini yaptırır ve tetkik ettirir. Askeri ve mülki dairelerin maliye işlerini tetkik altında bulundurur.

3. Maliyeye ait kanun ve nizam layihalarını hazırlayarak kanuniye tını temin eder.

4. Maliye kanun ve nizamlarını icra eder. Muvazene-i Umumiye kanunu (Bütçe) layihasına esas olan tetkikat ve tahkikatı yapar. Bütçeye ait cetvelleri dairelerden isteyip bunları toplar ve tanzim eder.

5. Meclis-i Umuminin toplandığı zamanlarda mühim sebepler yüzünden vükelâca özel kararname ile belirlenen masarifi fevkaladeyi denkleştirerek uygulamaya çalışır. Yapılacak olan borç mukavelelerini tanzim ve devletin kabul ve tasdiki ederek imzalar.

6. Bütçe gereğince nezaretlere ve sair idarelere ait tahsilatı ayırır ve hesaplarını yaptırır.

7. Daireler ve şubeler maliye başkanları tarafından vuku bulan müracatlar üzerine görüş ve talimat verir.⁴³

8. Bütün maliye memurlarının davranışlarını takip ve tetkik eder. Devlet hazinesine, dairelerin vilayet sandıkları ile Osmanlı Bankası veznelere devlet gelirini teslim suretini tetkik ve bütün ödeme şeklini nasıl yapıldığını inceler. Düyûn-ı Umumiye Defterinin düzenli bir şekilde tutulmasını sağlar.

9. Memurların ve şahısların zimmetlerinde kalmış olan devlet alacaklarını dava açarak tahsil ettirir.

10. Gelirlerin artırılmasına, giderlerin karşılaştırılmasına dair layihalar tanzim ve Bab-ı Ali'ye takdim eder.

Buraya kadar verilen izahat Usul-u Muhasebe-i umumiye kanununun neşrinden evvelki durumu izah etmektedir. Halbuki 1911 senesinden itibaren uygulamaya konulan ve 1912 senesi başlangıcında geçerli olmak üzere değiştirilen kanunda Nazır'ın vazifesi ve selahiyeti daha iyi bir şekilde tesbit etmiştir. Bu kanuna göre bu vazife ve selahiyet şöyle hülasa edilebilir:

Bütün nazırlar her sene kendi daireleri masarifine ait bütçelerini hazırlayarak Maliye Nazırına gönderirler. Maliye Nazırı Hazine-i Devlet Nazırı sıfatıyla bu bütçeleri tetkik ve kendi nezaretinin masraf bütçesi ile Varidat-ı

⁴³ Charles MORAWITZ, Türkiye Maliyesi, (Nşr. Maliye Tetkik Kurulu), Ankara 1978, s. 52

Umumiye bütçesini ilâve ederek devletin umum bütçesini vücuda getirir. Böylece teşekkül eden bütçe Meclis-i Vükelaca tasdik ile Meclis-i Mebusan'a arz olunarak tasdik olunduktan sonra ait olduğu sene başında icra mevkiine konulmak üzere Maliye Nazırı tarafından dairelere tebliğ olunur. Nazırlar kendilerine ayrılan tahsisattan fazla harcamada bulunamayacakları gibi bu tahsisattan fazla hiçbir güne tediye Maliye Nazırı izin veremez.⁴⁴

Mali sistem içerisinde diğer bütün nazırlar bütçede açıkça belirtilmeyen ve yüzbin kuruştan fazla olan bir masrafı gerektiren her harcamayı öncelikle Maliye Nazırı'na bildirmek ve onun muvafakatı alınmak zorundaydı. Mesela beş milyon kuruluş ve daha fazla sarfiyata muhtaç olan her türlü inşaat ve imalata ait taahhütlerin icrası hususu, kanun veya bütçede açıkça belirtilerek harcanması uygun görülecektir. Aynı zamanda gelirlere tesir ve masrafları azaltabilecek her kanun layihası Maliye Nazırı'nın imzasından geçtikten sonra uygulamaya konulabilecektir.⁴⁵

c- Tanzimat Sonrası Merkez Maliye Teşkilatı

Maliye Nezareti Tanzimat sonrasında yapısında bir takım değişikliğe uğrayıp aşağıdaki şekilde çeşitli kalemlere ayrılmıştır. Bu kalemler aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

1- MUHASEBAT

- a. Maliye Muhasebesi
- b. Sergi Muhasebesi
- c. Ceride Muhasebesi
- ç. Esham Muhasebesi
- d. Mukataat Muhasebesi
- e. Evkaf Muhasebesi
- f. Zecriye Muhasebesi
- g. Harameyn Muhasebesi

⁴⁴ M.Z.PAKALIN, Maliye Teşkilatı..., I, s. 29

⁴⁵ A.AKYILDIZ, a.g.e., s.123

2- AKLAM (Kalemler)

- a. Maliye Mektubi Kalemi
- b. Evamir Kalemi
- c. Ebniye-i Hassa Kalemi
- ç. Feshane Kalemi
- d. Cizre Kalemi
- e. Zahir Kalemi
- f. Ambar Kalemi
- g. Derya Kalemi⁴⁶

Maliye Muhasebesi: Devlet gelirlerini kazalar(ilçe) üzerine kaydedip alınmasını gözetir ve iltizam senetlerini yazarak hesapları incelerdi.

Sergi Muhasebesi: Devlet genel harcamalarını ilçeler olarak ve dökümleri ile kayıt ve ödemeleri onaylayarak, hesapları toplar ve bütçeyi hazırlardı.

Ceride Muhasebesi: Erkek nüfusu kaydederdi.

Esham Muhasebesi: III.Sultan Mustafa döneminde gümrük gelirleri üzerine çıkarılan hisse senetleri işlerine ve maden işlemlerine bakardı.

Mukataat Muhasebesi: Haslar, Baş Mukataa, İstanbul Malikhânelerinin birleştirilmesi ile meydana gelen bu muhasebe, mukataaların kaldırılmasından sonra gelirler muhasebesine karıştı.

Evkaf Muhasebesi: Vakıflar yönetimine devredilmeden önce çeşitli vakıflara ait işlem ve hesaplara bakardı.

Zecriye Muhasebesi: Vergi yönetimine devredilmeden önce içkilerle ilgili vergi işlerine bakardı.

Harameyn Muhasebesi: Harameyni Şerifeyne ait evkaf hesaplarına bakardı. Sonradan vakıflar yönetimine bağlandı.⁴⁷

Bu teşkilât bazı ufak tefek değişikliklerle 1295 (1879) senesi sonuna kadar devam etmiştir.1293(1877) Kanun-i Esasinin 40. maddesi gereğince Maliye Nezaretinin teşkilatı ile vazifeleri hakkındaki tanzim ve 1296 (1880) senesinden itibaren tatbik edilen nizaname ile meydana getirilmiştir.⁴⁸ Bu nizaname ile maliye, merkez teşkilatı ve iller teşkilatı diye ikiye ayrılmıştır.

⁴⁶ HEYET, Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi, "Borsa Rehberi 1928" (2), İstanbul 1990, s.63 vd

⁴⁷ A.AKYILDIZ, a.g.e., s. 123

⁴⁸ M.Z.PAKALIN, Maliye Teşkilatı..., I, s.28

d- II.Abdülhamit Dönemi Maliye Nezareti Teşkilatı

II.Abdülhamit döneminde maliye teşkilat yapısında bazı değişiklikler olmuştur.Bu değişiklikler teşkilat kalemlerine de yansımış olup, aşağıdaki şekilde değişikliğe uğramıştır.Bunlardan birincisi 1296(1880) diğeri ise 1304-1305 (1888-1889)yıllarında meydana gelen değişikliklerdir.

1- 1296(1880) Senesi Merkez Teşkilatı

1296 yılında Maliye Nezaretinde meydana gelen değişiklikle maliye teşkilat kalemleri aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir.

- a. Maliye Müsteşarlığı
- b. Heyet-i Teftiş-i Maliye(Maliye teftiş Kurulu)
- c. Varidat İdare-i Umumiyesi(Gelirler Genel Müdürlüğü)
- ç. Masarifat İdare-i Umumiyesi(Giderler Genel Müdürlüğü)
- d. Düyun İdare-i Umumiyesi(Genel Borçlar İdaresi)
- e. Maliye Mektupçuluğu
- f. Sandık Emaneti(vezne)
- g. Evrak Müdüriyeti
- ğ. Tercüme ve Techizatı Ecnebiye Müdüriyeti
- h. Muhasebatı atika Muhasebeciliği

Bunlardan başka, Gümrükler, Vergiler, aşar ve ağnam emanetleri(Ziraat ve Hayvanat vergisi) meskukatı şahane (hazine ve emisyon) müdürlüğü de

Maliye Nezaretine bağlı dairelerden sayılabilir.⁴⁹

Yine padişah tarafından devlet muhasebe yönetiminin kurulmasına hazırlık olmak üzere ve bunu yönetecek bir muhasebe örgütünün kurulması için Maliye Nezareti dışında bir "Divan-ı Muhasebat" kuruldu (18 Kasım 1879). Bu yeni kurumun görevi maliye de içlerinde olmak üzere bütün hazırlıkların

⁴⁹ HEYET, Osmanlı Dönemi Borsa..., s.65

(Bakanlıkların) mali operasyonlarını denetlemektir. Böylece ilk kez olarak bakanlıklar ve daireler gerçek bir merkezi maliye denetimine giriyordu.⁵⁰

2- 1304-1305(1888-1889) Merkez Teşkilatı

1296 Nizaname teşkilatı esaslı olarak II. Abdulhamit devrinde bir defa daha değişiklik gördü. 1304-1305 (1888-1889) senesinde yapılan bu değişiklik sekiz on seneden beri geçirilen idare hayatının mahsulüdür. Mahmut Celalettin, Agop Paşa ve Maliye Nezaretinde yetişerek isimleri harice yayılmış olan Sûdi efendi ve kıymetli bir takım zevatın tesiri altında olarak vücuda getirilen bu teşkilat II. Abdulhamit devrinde maliye nezaretinin ne şekilde çalıştığını göstermektedir.⁵¹

Bu teşkilat 1317(1901) senesinde küçük çapta değişiklikler oldu ise de meşrutiyet dönemine kadar bu teşkilat devam etmiştir.⁵²

Bu yeni teşkilât şöyle idi:

- a. Muhasebe-i Umumiye-i Maliye
- b. Muhasebe-i Merkeziye
- c. Aşar ve Rusumat Dairesi
- ç. Maa Tahrir Vergi İdaresi
- d. Sandık Emaneti
- e. Orman ve Maadin İdaresi
- f. Muhasebe-i Atika
- g. Tasfiye-i düyun komisyonu
- ğ. Hukuk Müşavirliği Muhasebe-i Umumiye-i Maliye

Eski varidat ve masarif İdare-i Umumiyeleri Muhasebe-i Umumiye-i Maliye'de birleştirilmiştir.

Muhasebe-i Maliye:

- a. Makbuzat ve te'diyat şubesi
- b. Tetkik şubesi
- c. Havalat ve Mahsubat şubesi

⁵⁰ S.J.SHAW,E.K. SHAW, a.g.e., II, s.277

⁵¹ M.Z.PAKALIN, Maliye Teşkilatı..., I, s.37

⁵² Salname-i Devlet-i Ali Osman 1313, Dersaadet, İlim Matbaası, s.454 vd

- ç. Defteri kebir şubesi
- d. Muamelat şubesi olarak beş kısma ayrılmıştır.

Muhasebe-i Merkeziye

- a. Merkez şubesi
- b. Maaşat şubesi
- c. Vilayet şubesi diye üç şubesi vardır.

Aşar İdaresi Şubeleri

- a. Aşar şubesi
- b. Emlâk ve rusumat şubesi
- c. Tescil şubesi
- ç. Mütedahil şubesi

Düyûn-ı Umumiye İdaresi

- a. Müstekrizat Kalemi
- b. Bedelât Kalemi
- c. Bank Kalemi gibi üç şubeye ayrılmıştır.

Maa Tahrir Vergi Dairesi

- a. Merkez vergi kalemi
- b. Tahsil kalemi

Sandık Emaneti

- a. Vezne-i Umumi şubesi
- b. Merkez şubesi

Muhasebat-ı Atika

- a. Masarif
- b. Düyün
- c. Varidat şubelerine ayrılmıştır.

Orman ve Maadin İdare-i Umumiyesi

- a. Defatir-i Esasiye
- b. Muvazene
- c. Orman ve Maadin kâtiplikleri

ç. Tatbik Memurluğu gibi tali kısımlara ayrılmıştır.

Tasfiye-i Düyûn Komisyonu

- a. Tetkik şubesi
- b. Tescil şubesi gibi bölümlere ayrılmıştır.⁵³

Hukuk Müşavirliği

Tahsilat Kalem: Muhasebe ve tahrirat kısımlarına ayrılmıştı.⁵⁴

Maliye Nezareti teşkilatı, bazı küçük değişikliklerle devam etmiştir. Müsteşarlık birara kaldırılmış tekrar yeniden oluşturulmuştur.⁵⁵

e- Meşrutiyetten Sonra Mali Teşkilât Yapısı :

1325(1909) da yapılan genel bir değişiklikle Maliye Nezareti şu şekli aldı.

1. **Maliye Nazırı:** Genel işlerin amiri ve sorumlusudur.⁵⁶ Kararları ita hakkı evrakı imza yalnız Nazırın selahiyeti dahilindedir.

2. **Müsteşar:** Nazır'ın yardımcısıdır.

3. **Kalem-i Mahsus Müdürlüğü (özel kalem müdürlüğü):** Nazıra ait genel işleri yapar. Yazı ve çeviri ile uğraşır. Genel evrak ve başvuru bu müdürlüğün şubesi içindedir.

4. **Defter-i Hâkani Emaneti(Tapu işleri):** Bina ve arazinin alım satım ve kayıt işlemleri ile uğraşır.

5. **Gümrükler Genel Müdürlüğü:** Gümrük vergilerinin alınması ve gümrüklükleri yönetmekle yükümlüdür.

⁵³ M.Z.PAKALIN, a.g.e., I, s.41; Salname-i Devleti Ali Osmanı 1314, Dersaadet, Matbaa-i Amire 1314, s.459

⁵⁴ M.Z.PAKALIN, Maliye Teşkilatı..., I, s. 50 vd., Salname-i Devleti Ali Osmanı 1314, Matbaa-i Amire 1315, s. 516

⁵⁵ A.ŞENER, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", HÜİİBF, VIII/2 (Ağustos 1988),s.50 vd.

⁵⁶ M.Z.PAKALIN, Maliye Teşkilatı..., I, s.53

6. Islahat-ı Maliye komisyonu(Maliye Reformu komisyonu): 3 Eylül 1325(1909) tarihli nizaname ile oluşturulmuştur(ihdas olunmuştur). Ağustos 1329(1913) tarihli nizaname ile örgütleri daha da genişletilmiş ve görevleri artırılmıştır. Şu işlerle uğraşır:

a- Maliye Nezaretine ait kanunlar, nizamnameler ve talimatnameleri hazırlamak.

b- Nezaretlerin(Bakanlıkların) bütçelerini incelemek ve ondan sonra da genel bütçeyi hazırlamak.⁵⁷

c- Bütçe ile ilgili her türlü kanunların ve nizamnamelerin tasarılarını mali durum noktasından kabul veya red etmek.

d- Maliyeye gelecek her türlü yakınma ve anlaşmaları incelemek.

e- Gelirleri artırıp giderleri azaltmak için çeşitli çalışmalar yapmak.

f- Maliye memurlarının atama, görevlendirilme ve sorumlulukları hakkında bir nizaname yapmak.⁵⁸

Komisyonun bu görevleri gerçekten önemli idi. Tüm şubeler devlette olduğu gibi maliyenin bu önemli komisyonunda yabancı üyeler de vardı. Yabancıların katıldığı bu komisyonda bütçelerin incelenmesi gibi bu düşünce, maliye nazırının öteki nazırlara (bakanlara) karşı bir silahı idi. Bu silah kullanılmadı. Komisyon kararları çoğu dairelerce küçümseme ile karşılandı.

7. Teftiş Heyeti Müdürlüğü: Eski dönemden beri maliyenin müfettişleri vardı. Maliye merkezinde kendilerinin başvuru yeri olmayan bu müfettişler, görevlerini hakkıyla yapamıyorlardı.

8. Muhasebe-i Umumiye Müdürlüğü: Teşkilat olarak, altı servis ile yürütülen bu şubeye, yalnız maliyenin değil, hemen hemen devletin genel mali işlerinin düzenleyicisi denilse abartılmış sayılmaz. Bu altı şube şunlardır:

a- İstatistik servisi: Hazinesin aylık, yıllık istatistiklerini düzenleyip yayınlamak göreviyle yükümlü olmak üzere, genel muhasebe teşkilatı içinde kurulan bu servis o dönemin maliye reform ve ilericiğine önemli bir adım oldu.

⁵⁷ HEYET, Osmanlı Dönemi Borsa..., s. 66

⁵⁸ S. SHAW, E. K. SHAW, a. g. e, II, s. 344

b- Muvazene(denge) servisi: Genel bütçeyi düzenleyip onayladıktan sonra dairesine tebliğ eder. Ek ödenekler ile qılağanüstü ve bütün bütçelerle ilgili işlem ve haberleşmeleri yapar.⁵⁹

c- Defter-i Kebir servisi: Bütün muhasebelerden gelen aylık ve yıllık hesapları ve dairelerden gelen kesin hesapları toplayarak devletin genel kesin hesabını düzenleyip meclis-i mebusana verir.⁶⁰

d- **İnceleme servisi:** Muhasebe servisinin her ay gönderdiği çizelgeleri inceler. Genel muhasebe ile ilgili talimat ve kararlar bu servisce yerine getirilir. Genel yazılar yazılır ve haberleşmeler yapılır.⁶¹

e- **Eski hesaplar ve düzenli olmayan Borçlar servisi:** Tanzimattan önceye ait kayıtları tutmak, bilgiler vermek, Aşar hesaplarının ve 1908 yılından önceki düzenli olmayan borçların kayıtlarını tutmak bu servisin görevlerindedir.

f- **İzleme ve denetleme servisi:** Teftiş raporlarında yer alan zimmet ve ilişkileri veya her ne suretle olursa olsun kişilerin borçlarını izler. Bundan başka Harbiye ve Bahriye Nezaretleri (Savunma ve Donanma Bakanlıkları)'inde birer tahsil memuru ve yardımcıları vardır.⁶²

9. Varidat Umum Müdürlüğü (Gelirler Genel Müdürlüğü): Maliye Nezareti içerisinde gelir işleriyle uğraşan müdüriyettir.⁶³

Büroları:

- a- Emlâk, temettü, tariki bedelatı nakdiyesi kalemi
- b- Aşar ve ağnam kalemi
- c- Düyun-u Umumiyyeye muhavve, tekalif, tütün varidatı, defter-i hakani varidatı ve muhtelif varidat kalemi
- ç- Gümrük, posta ve telgraf kalemi.⁶⁴

10. Emlak-ı Emiriye (Kamu Taşınmaz Malları) müdüriyeti: Devletin malı olan tüm bina ve arazinin kayıtlarını tutmak, işlemlerini yapmak ve devletçe kullanılan binaların onarımını yapmak, satılması gerekenleri satmak, kiraya verilmesi gerekenleri kiralamak gibi hususları yapmakla görevlidir.

⁵⁹ HEYET, Osmanlı Dönemi Borsa..., s. 67

⁶⁰ Salname-i Devleti Âli Osmani 1324, Matbaa-i Amire 1325, s. 387 vd.

⁶¹ HEYET, Osmanlı Dönemi Borsa..., s. 67

⁶² M. Z. PAKALIN, Maliye Teşkilatı..., I, s. 40

⁶³ M. Z. PAKALIN, Osmanlı Tarihi Deyimler..., III, s. 583

⁶⁴ M. Z. PAKALIN, Maliye Teşkilatı..., I, s. 54

11. Maliye Muhasebesi Müdürlüğü: Maliye Nezaretinin bütçesini yönetir. Kayıt ve hesaplarını tutar, ödeme emirleri ve havalenâmeleri düzenler. Her nezaretde bu müdüriyete benzeyen bir muhasebe teşkilatı vardır.

12. Memurin(personel) Müdürlüğü: Nezaretin atama ve işten çıkarmaya yetkili olduğu tüm memurların atama ve işten çıkarılmaları ile ilgili işlemleri yapar ve sicilleri tutar.⁶⁵

13. Düyûn-ı Umumiye ve Muamelatı Nakdiye(Genel borçlar ve para işleri) müdürlüğü: Merkezin ve illerin ihtiyaçları olan paraları gönderme işlemini yapar. Paraların alım satımı, basılması ve kaldırılması gibi tüm işleri yönetir.

14. Muhassest-ı Zatiye (Emeklilik ödenekleri)müdürlüğü: Bu müdürlük önceleri, "Mülki, ilmi ve askeri tekaüd nezareti" adı altında bağımsız bir örgüttü. Mali teşkilat arasında bulunmayan bu örgüt 1327 (1911) yılında kurulmuş⁶⁶ ve tüm asker ve sivil ve emekli, işten çıkarılmışlar, dul ve yetimlerin aylıklarının ayrılıp ödenmesi işlemlerini yapmakla görevli idi. Sakatlar için, bu yönetime bağlı Sağlık kurulu vardı.

15. Hukuk müşavirliği: Nezaretin merkez ve illerdeki davalarını izlemek ve dairelere danışmanlık yaparak görüş bildirmekle görevlidir.

16. Vezne-i Umumiye Müdürlüğü: Merkez ödemelerini yapmak ve illere para göndermekle görevlidir.

17. Hesapları Kapama Müdürlüğü: Kaldırılan dairelerin ve müesseselerin alacak ve borç hesaplarını kapamkale görevlidir.⁶⁷ 1328 Sâlnamesindeki (1912) Maliye Nezaretinin teşkilat yapısı şöyle idi:

a- Kalem-i Mahsus müdürlüğü

b- Hukuk Müşavirliği

⁶⁵ HEYET, Osmanlı Dönemi Borsa..., s. 68 vd.

⁶⁶ M. Z. PAKALIN, Osmanlı Tarihi Deyimler..., II, s. 405

⁶⁷ Heyet, Osmanlı Dönemi Borsa..., s. 68 vd. ;Salname-i Ali Osmani 1328, Matbaa-i Amire 1328, s. 227

- c- Memurin Müdüriyeti
- ç- Muhasebe-i Maliye Müdüriyeti
- d- Muhasebe-i Umumiye Müdüriyeti
- e- Düyûn-ı Umumiye ve Muamelat-ı Nakdiye Müdüriyeti
- f- Varidat Müdüriyeti Umumiyesi
- g- Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti
- ğ- Vezne-i Umumiye Müdürlüğü
- h- Muhassasat-ı Zatiye Müdüriyeti
- ı- Evrak-ı Nakdiye ve Matbua ve Levazım Müdüriyeti
- i- Heyet-i Teftiş-iye Müdüriyet-i Umumiyesi
- j- Islahat-ı Maliye Komisyonu.⁶⁸

C- MALİYE NEZARETİNİN TAŞRA TEŞKİLATI

1296(1880) yılında çıkarılan nizannameye göre Maliye teşkilatı düzenlendi. Bu nizanname gereğince, Maliye, Merkez teşkilatı ve 2. Taşra teşkilatı olarak ikiye ayrıldı.⁶⁹

a- Muhassıllık Sistemi ve Taşrada Uygulanışı

Tanzimat Fermanıyla ortaya konan hedeflere bir anda ulaşmak mümkün değildi. Ancak Tanzimatla beraber mali kararların sağlıklı uygulanabilmesi için ülkede bazı bölgeler "Pilot Bölge" olarak seçildi ve Tanzimatın gerekleri ilk önce bu bölgelerde uygulanmaya başlandı. Bu pilot bölge uygulaması zamanla ülkenin her tarafına yaygınlaştırılmaya çalışıldı..

Tanzimat Fermanı ile ülkede vergi toplamada uygulanan "iltizam usulü" fevkalade kötülenmiş ve bu usulün kaldırıldığı ilan olunmuştur.⁷⁰ Bu usulün kaldırılmasından sonra taşra mali idaresinde ilk ve en önemli bir yenilik olan "muhassıl" memurlukları kurulmuştur. Tanzimat reformlarının uygulanabilmesi amacıyla 1840 yılı başlarında Tanzimat'ın uygulandığı tüm bölgelere "muhassıl" ünvanıyla yeni memurlar gönderildi. Muhassıllar gönderildikleri kaza ve sancaklara bizzat padişah tarafından "memur-ı müstakil" olarak atanıyorlardı. Böylece eyalet yönetimi dışında merkeze bağlı ayrıcalıklı statüleri ile muhassıllar, Tanzimat öncesi icra ve infaz konusunda hükümdarın mutlak vekili durumunda bulunan valilerin geniş yetkileri sınırlandırılmış, böylece vergi tahsili vali ve ayanın kontrolü dışına

⁶⁸ M. Z. PAKALIN; Osmanlı Tarihi Deyimler..., II, s. 402 vd

⁶⁹ HEYET, Osmanlı Dönemi Borsa..., s. 68

⁷⁰ Y. CEZAR, a. g. e, s. 282

çıkarılmıştır.⁷¹ Valiler ve diğer taşra memurları yasalara uygun adil bir yönetim göstereceklerdi.⁷²

Başlangıçta, her kaza için bir muhassılın görevlendirilmesi esas alınmıştı. Bunların ellerinde görevlerini ayrıntılı bir şekilde belirten birer "Talimat-ı Seniyye" bulunmaktaydı. Muhassıllar görevlerini icra ederken amirleri drumunda olan "Müşir" (Valilikle görevli vezir) lerle, kazalarda görevli "Zaptiye Memurları" ile işbirliği yapacaklardı. Muhassılların yanlarında kendilerine yardımcı olmak üzere birer "Mal ve Emlak Kâtibi" de, bulunmaktaydı.⁷³

Muhassılların yıllık hesaplarının denetimi ve kontrolünü yapacak "Meclisi Muhassilin" oluşturulmuştu. Bu meclise "Müzakere Meclisi" veya "Taşra Meclisi"de denmekteydi. Onüç üyeli meclisin yedi tabii üyesi vardı. Bunlar; kadı, müftü, zabtiye memuru, muhassıl ve beraberinde iki kâtip ile gayr-i müslümlerin bulunduğu yerlerde metropolitler. Meclisin diğer altı üyesi seçimle belirlenmektedir.⁷⁴

Muhassıllar iki ayrı defter tutmakla görevliydi.⁷⁵ Muhassıllar topladıkları vergileri "Muhassıllık Defteri" adı verilen bu deftere kaydederlerdi. Taşra Meclislerinden Merkeze gönderilen bu defterlere "Varidat ve Masraf Defteri" de denirdi. Bu özet hesaplar sonra "Meclis-i Muhasebe-i Maliye"ye gider ve orada incelenerek her birinin "muvaflık-ı kuyud" veya "muğayir-i nizam" olduğu belirlenir ve buna göre hesaplar aklanır yada reddolunurdu.⁷⁶

Neticede Muhassıllık sistemi; yeterli eleman sıkıntısının olması, aşar tahsilinde, muhassılların hasad zamanında vergi toplamak için mahsül yerine zamanında gidememeleri ürünün telefine sebep olmuş ve aynı olarak topladığı ürünü nakde çevirmede güçlük çektiğinden muhassıllık sistemine 1842 senesinde son verilmiştir.⁷⁷

b- Vilayet Maliye Teşkilatı

1864 Senesinde "Vilayetler Kanunu" nu ilk defa denemek üzere Mithat Paşa Tuna Vilayeti'ne gönderilmiştir. Vilayetler kanunu üç sene sonra tatbikatı ve gerekli tadilat yapıldıktan sonra yürürlüğe girmiştir. 1284(1868) senesinde

⁷¹ A. ŞENER, a. g. m, s. 53

⁷² S. SHAW, E. K. SHAW, a. g. e, II, s. 70

⁷³ Y. CEZAR, a. g. e. , s. 284

⁷⁴ A. ŞENER, a. g. m. , s. 58

⁷⁵ Y. CEZAR, a. g. e. , s. 284

⁷⁶ M. Z. PAKALIN, Osmanlı Tarihi Deyimler..., II, s. 570

⁷⁷ Y. CEZAR, a. g. e. , s. 285

yayınlanan hususi nizamname mali teşkilatı, verginin tahsil tarzını, devlet paralarını idare ve istimal suretini ve muhasebe usulünü tanzim etmektedir.⁷⁸

Osmanlı mali idaresinin bölümleri vilayetler, sancaklar ve kazalar şeklinde düzenlenmiştir.⁷⁹ Maliye memuru olarak vilayetin başında bir defterdar bulunmaktadır.⁸⁰Fakat idari yönetime vali bakmaktadır. Mali hususlarda vali vilayetin bütün varidat ve vergilerini tahsilini, mali işlerde çıkan ihtilafların hallini ve umumiyetle tahsildarların fiil ve hareketlerini kontrol eder. Vali hükümetten izin almadıkça tahsil edilen varidatı kullanamaz.⁸¹

Defterdar ise Maliye Nezaretine bağlı bulunmakla beraber, valiye de tabidir. Defterdar valinin vazifeleri arasında bulunan vergi tahsili hususlarında ancak istişari bir rey sahibidir. Buna mukabil vali de , ancak defterdarın muvaffakatını aldıktan sonra tahsil olunan paraları kullanabilir veya bunların sarf mahallini tayin edebilir. Nihayet bu iki makam, vazifelerinin ayrı olmasına rağmen merkezi iktidar makamına karşı müştereken sorumludurlar.⁸²

Her vilayet, bizzat ve idare ettiği hususi bütçesini(vilayet bütçesi) kendisi tanzim eder. Maliye Nazırı, her yıl yeni hesap devres başında bu bütçelere ait hesap hülasaları almakta ve bu suretle her vilayetin varidatı ile ihtiyaçlarının ve netice olarak Maliye Nezaretinin eline geçecek olan varidat fazlası miktarının merkezi makamlarca hesaplanmasına imkân hasıl olacaktır.⁸³

1864 Vilayet teşkilatı içerisinde kazalarda, sancaklarda ve vilayet merkezlerinde bir de " Mal Sandığı " bulunmaktaydı. Yapılan tahsilat bu sandığa yatırılmakta, devlet harcamaları buradan karşılamakta ve artan para Maliye Nezaretinin emriyle ilgili görülen tarafa gönderilmekteydi. Mal sandıklarının sorumluluğunu Osmanlı tebasının kefil bir "Sandık Emni" ne verilmesine özen gösterilmekte idi. Aslında mal sandıkları ve sandık emniyeti çok önceleri vardı. Tanzimatın ilk yıllarında Müzakere Meclisinin görevlerinden biri, memleketin ileri gelenlerinden birini "Sandık Emni" olarak tayin etmektir. Sandık Emniyeti görevinin bazı kimselerin elinde sermaye olarak kullanmasından dolayı sandıklar birara kampanya sarrafları olarak belirtilen bir kuruluşun sorumluluğuna verilmiştir.

⁷⁸ A. Du. VELAY, a. g. e. , s. 129

⁷⁹ A. Du. VELAY, a. g. e. , s. 131

⁸⁰ C. MORAWITZ, *Türkiye Maliyesi*, (Nşr, Maliye Tetkik Kurulu), Ankara 1978, s. 53

⁸¹ A. ŞENER, a.g.m. , s. 60

⁸² C. MORAWITZ, a. g. e. , s. 53 vd

⁸³ C. MORAWITZ, a. g. e. , s. 54 vd.

Başlangıçta Rumeli sarrafları temel teşkil ettikleri için, yalnızca Anadolu Kumpanya takımı Mal Sandıklarının idaresini üstlenmiştir. Fakat bu süre çok kısa sürmüştür.⁸⁴

Tanzimat dönemi maliyesinde, para nakliyle ilgili en önemli olay, dönemin sonlarında "bankacılık" alanındaki gelişmelerle ortaya çıkmıştır. Banka şubelerinin bulunduğu vilayetlerdeki gelir fazlaları Banka şubelerine yatırılacak ve bankaya yatırılan paralar Hazine-i Celile'ye gelir olarak kaydolunacaktır.⁸⁵

c- Sancaklarda Maliye Teşkilat Yapısı

Osmanlı Devletinde idari taksimattan birine ad olarak verilen sancak, " Liva " adıyla da kullanılırdı. Osmanlı Saltanatının sonuna kadar memleketin idari taksimatı sırasıyla nahiye, kaza, sancak ve vilayet şeklinde idi. Sancağı "Mutasarrıflar" yönetirdi.⁸⁶

Mutasarrıflar aynı zamanda mali ve zabıta işlerine de bakar, memuriyet ve vazifeleri dahilinde hukuki ve cezai hükümlerin infazını temin ederler. Bundan başka Mutasarrıf kanunların tatbikine memurdur. Maiyetindeki memurları kontrol eder. Her hususta valinin talimatına uygun hareket ederdi.⁸⁷

Sancaklarda hakiki tahsil memuru "muhasibeci" dir. Muhasibecinin vazifeleri kendisini aynı çevrenin idari amiri olan mutasarrıfa bağlamaktadır. Mutasarrıf ve muhasibeci her ikisinde elde edilen gelir fazlasını vilayete teslim etmekle görevliydi. Mal müdürünü kazanın idari amiri olan kaymakama bağlayan münasebetler de bunun aynı idi.⁸⁸

Sancaklarda mutasarrıfın başkanlığı altında bir " Sancak Meclisi " bulunur. Bu meclis kadı, müftü , gayr-ı müslim, halkın ruhani reisleri ve muhasibeci ile hakimlerin seçim şekline benzer bir tarzda tayin olunan ikisi müslim ikisi gayr-i müslim dört daimi azadan teşekkül eder. Bu meclis bütün mülki idare, maliye, vergi tahsilatı, zabıta, bayındırlık, vakıf gelirleri, tapu varidatı ve genellikle ziraat meseleleri hakkında müzakerelerde bulunur. Fiiliyatta mutasarrıfın yetkisi daha büyük olup, Meclisin yetkisi ise sınırlı kalmaktadır.⁸⁹

⁸⁴ A. ŞENER, a. g. m. , s. 56

⁸⁵ A. ŞENER, a. g. m. , s. 62

⁸⁶ M. Z. PAKALIN, Osmanlı Tarihi Deyimler..., III, s. 118 vd.

⁸⁷ A. Du. VELAY, a. g. e. , s. 134

⁸⁸ C. MORAWITZ, a. g. e. , s. 135

⁸⁹ A. Du. VELAY, a. g. e. , s. 135

ç- Kazaların Maliye Teşkilat Yapısı

Kaza, mülki taksimatta kaymakam idaresinde bulunan yer olarak bilinmektedir.⁹⁰ İdari ve mali yönetimden ve asayişten kaymakam sorumludur. Kaymakam doğrudan doğruya mutasarrıfın emri altındadır. Mutasarrıfın gördüğü vazifeleri kaza dahilinde kaymakam yapar. Kaza, teşekkül tarzı sancak meclisine yaklaşan bir idare meclisine sahiptir. Kaza meclisinin vazifeleri sancak meclisinin aynıdır.

Kazalarda vergileri toplayan ve vergi mevzuatını uygulayan bir mal müdürü vardır. Mali işlerden mal müdürü kaymakama karşı sorumludur.⁹¹

Kaymakamın emrinde şu memurlar vardır:

- 1- Maliyeden sorumlu bir mal müdürü
- 2- Kazanın muhabere ve evrak işleriyle meşgul olan bir veya iki kâtip
- 3- Kadastro ve nüfus memuru
- 4- Bir polis komiseri bulunmaktadır.

Maliyenin ilk mümessili vergi mükellefleri tarafından mahalle itibarıyla intihap olan muhtardır. Fakat 1893 tarihli nizamname, muhtarlarla, muhasebeciler ve mal müdürleri arasında irtibat temin edecek olan yeni memurlar ihdas etmiştir. Bunlar mal müdürü, tapu kâtibi ve jandarma amirinden müteşekkil bir komisyon tayin edilir.⁹²

Tahsildarlar senelik vergilerin toplanmasını veya muhtarlar tarafından muntazaman emrolunan tarihlerde tahsilini temin ederler. Bunların merkez veznesine teslimini de kontrol ederler. Tahsildarların kontrol etmekle mükellef oldukları varidat şunlardır:

- 1- Emlak ve arazi vergisi
- 2- Temettü vergisi
- 3- Aşar
- 4- Bedel-i Nakdi
- 5- Tescil harçları
- 6- Tapu ve kadastro varidatı

⁹⁰ M. Z. PAKALIN, Osmanlı Tarihi Deyimler..., II, s. 228

⁹¹ A. Du. VELAY, a.g.e., s. 135

⁹² C. MORAWITZ, a.g.e., s. 53

7- Mükelleflerin vergi bakayası

Tahsildarlar vergisini vermeyen mükellefler için gerekli tedbirleri alarak onların vergi vermelerini sağladı.⁹³

⁹³ A. Du. VELAY, a.g.e. , s. 135

II. BÖLÜM

(1839-1876 YILLARI ARASINDA UYGULANAN MALİ POLİTİKALAR)

A-KLASİK DÖNEM OSMANLI KAMU GELİR POLİTİKALARI

Klasik dönemde kamu gelirlerinin önemli bir bölümünü zirai ürünlerden alınan öşür vergisi oluşturuyordu. Öşür vergisi, toprağın verimlilik düzeyine göre çeşitli bölgelerde 1/5 'ten 1/10'a kadar çok değişik oranlarda tahsil edilmekteydi.¹

Osmanlı Devleti'nin öşür adı altında aldığı bölgelere göre sabit oranlı ürün vergileri, Osmanlı öncesi Anadolu ve Rumeli mirasıdır.² Öşürün kelime manası onda bir manasına gelmesine rağmen Tanzimat öncesi dönemde bu oran bölgelere göre farklılık arz etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda toprak mahsüllerinden alınan âşâr vergisinin bölgeler arası nisbetlerinde görülen bu farklılık vergi adaletsizliği anlamını taşıyordu. Gerçekten, bu nisbetlerin keyfi ve tesadüfi bir şekilde tayin edildiği iddia edilemez. Vergi oranının nisbetinde toprağın verim gücü, bölgedeki ziraat usulleriyle çiftçinin elde etmesi mümkün safi gelir miktarı vb. gibi iktisadi ve mali düşünceler rol oynamıştır.³

Osmanlı Devletindeki uygulama biçimiyle, âşârın diğer önemli bir özelliğini de tahsil yöntemi oluşturur. Tanzimat öncesi dönemde âşâr, dirlik olarak tımarlı sipahilere verilmiştir.⁴ Böylelikle devlet, kendi hazinesinden bir harcama yapmadan hem sipahinin geçimini sağlayarak büyük askeri güce erişiyor ve hem de tarımsal üretimi düzene koyuyordu.⁵

¹ Ö.L.BARKAN, "Öşür" Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I., İstanbul, 1980, s. 801, Bu konuda daha geniş bilgi edinmek için Bkz., T.GÜRAN, a.g.e., s. 14

² M.A.KILIÇBAY, Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Ankara 1982, s. 396

³ Ö.L.BARKAN, "Öşür", a.g.e. s. 802

⁴ Tımar Usulü: Devlet ordusunun belkemiği teşkil eden eyalet askerleri ile eyaletlerin idarisini, çoğunluk itibarıyla özerk ve mahalli bir nitelik taşıyan tımar sistemi vasıtasıyla merkezi hazinenin dışında tutmuştu. Dolayısıyla askeri harcamaların çoğunu ve taşradaki idari harcamaları, tımar sistemi yoluyla ayrı bir finansman şekline bağlanmıştı. Bütçe esaslarına göre uygun olarak tımar sipahilerine yapacakları askeri görev karşılığında haraç gelirlerinin tamamı devredilmişti. Bkz. H.CİN.AKGÜNDÜZ, Türk Hukuk Tarihi, Konya 1989, s. 150

⁵ D.ŞENYÜZ, "Aşar'ın vergisi Tekniği yönünden değerlendirilmesi", UÜİİBD, VI/1 Nisan 1985, s. 69-70

Tımarın Osmanlı merkezi yapısının oluşum ve güçlenme süreci içinde özel mülk toprak rejiminden miri toprak rejimine geçişte büyük rol oynamıştır. Çünkü özel mülk sahipleri devlete vergi vermedikleri gibi askerlik hizmeti gibi görevleri de yapmamaktaydılar.⁶ Bunun üzerine devlet daha sonraları Ordunun merkezi olarak beslenmesi zorunluluğu dolayısıyla, gelirleri bizzat kendisi toplama ihtiyacını hissetmiş ve bu amacına ulaşmak için dönemin mali yönetiminin şartlarına bağlı olarak bunu tahsilatı mültezimler eliyle gerçekleştirmiştir. Tanzimattan sonra bu usul kaldırılmıştır. Onun yerine muhassıllık sistemi getirilmişse de iltizam usulüne Tanzimattan sonra tekrar dönülmüştür⁷

Öşür, Tanzimat öncesi dönemde genellikle aynı alınmıştır. Ürünün çeşidine göre, dane usulü (danelerin ölçülerek veya tartılarak miktarının belirlenmesi), demet usulü (demetlerin sayılarak aynen alınması) âşâr vergisinin bedelen alındığı da olmuştur. Padişah haslarına ait âşâr emanet veya iltizam usulü⁸ ile tahsil edilmiştir.

Öşür vergisinden sonra önemli bir vergi kaynağı koyun ve keçilerden alınan "ağnam vergisi" idi. Tanzimat öncesi dönemde ağnam vergisi Ondalık resmi, Adet resmi, selamet akçesi, Toprakbastı parası, Ağıl resmi, Ağnam Bacı, Otlak, Yaylak ve kışlak Resmi adları altında çok çeşitli şekil ve oranlarda uygulanıyordu. Söz konusu dönemde hayvan varlığından alınan vergiler genellikle ağır ve düzensizdi.⁹

Ağnam vergisi, tarla sürmede ya da ulaşımda kullanılmayan her hayvandan (öküz, manda, inek, deve, at, katır, eşek v.s.) alınıyordu. Bu verginin oranı da on baş hayvanda bir baş ya da hayvanların genel olarak belirlenen değerinin veya hayvan başına 1-2 akçe tutardı.¹⁰

⁶ M.A. KILIÇBAY, a.g.e., s. 362, Bu hususa geniş bilgi için Bkz. Ö.L.BARKAN, a.g.e., s. 295-296

⁷ D. ŞENYÜZ, a.g.e., s. 71

⁸ Emanet Usulü: Devlet gelirlerinin "emin" denilen memurlar tarafından tahsil edilmesine emanet usulü denir. Yani mukataalar emin denilen memurlar tarafından işletilir. Emin denilen şahıs devletten maaş veya dirlik alır, başında bulunduğu işletmenin kâr ve zarar etmesinden herhangi bir sorumluluk yüklenmezdi. Emanet usulünün konusu, genellikle mültezimlere çekici gelmeyen veya madenler gibi

stratejik durumdan dolayı devletçe işletilmesi zaruri olan işletmelerdi. Özellikle padişah hasları, devlete önemli nakdi gelir sağlayan arazilerin gelirleri, kethüda, voyvoda ve muhassıl gibi çeşitli ünvanlar taşıyan eminler tarafından tahsil ediliyordu. Bkz. A. TABAKOĞLU, a. g. e. , s. 128 vd.

⁹ S. SUDİ, *Defter-i Muktesid I*, İstanbul 1306, s. 115

¹⁰ E. KIRAY, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993, s. 48 vd.

Hazine gelirlerinden önemli bir bölümünü de "gümrük resmi" oluşturuyordu. Söz konusu dönemde gümrükler; "kara gümrükleri", "sevahil gümrükleri", "ihraaat gümrükleri", ve "ithalat gümrükleri"nden oluşuyordu.¹¹

Osmanlı Devleti sadece ihraç ve ithal edilen mallardan değil aynı zamanda ülke içinde bir bölgeden başka bir bölgeye veya bir limandan başka bir limana taşınan mallardan da vergi alırdı.¹²

Dış gümrükler ithalat, ihraaat ve transit geçin eşyadan alınırdı. Vergi miktarı müslümanlar için eşya kıymetinin %4'ü , gayrimüslimler için %5 ve ecnebler için, Babîâli ile akdettekleri kapitülasyonlar mucibince %3 nisbetinde idi.¹³

Bu vergiler kıymet üzerinden değil, miktara göre alınıyordu. Devlet bölgesel ve Uluslararası ticaretle uğraşan tüccara, köylünün ve zanaatkarın tabi olduğu kural ve vergilerden büyük ölçüde muaf tutmuştu. Ancak, devlet içinde mal akışına ilişkin kapsamlı kurallar vardı. Kentlerin iâşesi fiyat farklılaşmasına, mal üretim ve hareketine bırakılmıyacağı için, devlet hangi eyaletlerde nelerin üretileceğini ve hangi kentlere gönderileceğini düzenlemekteydi.¹⁴ Devlet hangi mahsülün ne kadar tüketileceğini hesap etmekte, asgari üretimin tüketim seviyesinde olmasına dahi çalışmaktaydı.¹⁵

Devlet "istimâl" vergisi adı altında 1687 tarihinden itibaren ülkeye sokulan şaraptan vergi almıştır. Şarap vergisini tütün vergisi takip eder, bu vergi okka tütün için 8-10 akçe miktarında idi, fakat sonraları iyi cins tütün için 60, orta için 40 ve düşük kaliteli tütün için 20 akçeye kadar çıkmıştı. Türkler arasında çok sevilen kahve de "istimal" vergisine tabi tutulmuştu. Yemen kahvesinin herbir okkası için müslüman kahve tiryakileri 8, gayrimüslimler 10 akçe vergi verirlerdi.¹⁶

Geleneksel Osmanlı Kamu gelirleri arasında gayrimüslimlerden alınan ve baş vergisi olarak bilinen cizye geliri, ailelerin erkek reislerinden ve yaşı 15 olan, vücut ve akılca sağlam olan her erkekten durumuna göre, Alâ, vasat ve edna olarak üç teabakaya ayrılarak sırasıyla Alâ'dan 48, vasattan 24 ve edna'dan 12 dirhem gümüş yıllık olarak alınırdı.¹⁷

¹¹ A. VEFİK, a.g. e. , s. 417

¹² H. OLALI, *Dış Ticaret Teorileri ve Politikası*, İzmir 1966, s. 382

¹³ B. C. NEDKOFF, " Osmanlı İmparatorluğunda Cizye, " *Belâden*, VII/32 (Ocak 1944) s. 620

¹⁴ E. KIRAY, a.g. e. , s. 50-51

¹⁵ N. SEVINÇ, *Osmanlılarda Sosyo-Ekonomik Yapı*, I, İstanbul 1978, s. 154

¹⁶ B. C. NEDKOFF, a. g. m. , s. 620

¹⁷ HEYET, *Osmanlı Dönemi Borsa...*, s. 3

Cizye gelirleri aylık dilimleri bölünmüş Alâ'dan ayda 4 dirhem, evsattan 2 ve edna'dan ise 1 dirhem gümüş alınmaktaydı, Bu vergiden kadınlar, küçükler, ihtiyarlar, körler, köleler, müzmin bir hastalığa yakalananlar ve papazlar muaftılar.¹⁸ Bu vergileri cizyedarlar topluyor ve gelirler de Cizye muhasebesi kaleminde toplanıyordu. Cizye gelirlerinin bağımsız bir gelir olunca mukataalarında gelirleri düştü ve iltizama verilmesinde güçlükler belirmeye başladı.¹⁹

Cizye gelirlerine zamanla zam yapılarak bu zamlar cizyedarlara verilmiştir. 1830 tarihli bir kararname ile II. Mahmut zamanında sırasıyla alâ'ya 2, 5 evsata 1, 5 ve ednaya ise 1'er kuruş zam yapılmıştır.²⁰ 1834 yılında ise 48, 24 ve 12 olan cizye miktarı sırasıyla 60, 30 ve 15'e yükseltilmiştir. Cizye gelirleri tarih boyunca devlettarafından toplanmış olup hiç bir zaman tımar sahiplerine devredilmemiştir.²¹

1839 yılında Tanzimatla beraber cizyeyi kaldırma teşebbüsleri olmuşsa da müslümanların buna karşı çıkmaları ve gayri müslimlerinde gönüllü askerlik yapmamaları neticesinde tam anlamıyla kaldırılamadı. 1856 yılında yayınlanan Hattı Hümayunla ismen kaldırıldı fakat tahsilat biçiminde bazı değişikliklerle cizye uygulaması devam etti.²²

B. TANZİMAT DÖNEMİ (1839-1876) UYGULANAN GELİR POLİTİKALARI

Osmanlı Devleti'nde geleneksel mali yapı 3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yeni bir döneme girmiştir.²³ Tanzimat, temelde Osmanlı Devleti'nin tüm Kurumlarıyla Batılılaşma kararını yansıttığı için, daha önceki benzer girişimlerden ayrılır.²⁴

Esas olarak Osmanlı Devleti'nde mali alanda yenileşme çabaları II. Mahmut'un son zamanlarında başlamış olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim, Tanzimat sonrası uygulanacak olan yeni vergi için gerekli tahrir çalışmaları, Hüdavendigâr (Bursa) ve Gelibolu sancaklarında, II. Mahmut zamanında başlamış

¹⁸A. Du VELAY, a.g.e., s. 11

¹⁹A. TABAKOĞLU, Osmanlı Maliyesi..., s. 141

²⁰H. CİN, A. AKGÜNDÜZ, a.g.e., s. 301

²¹S. J. SHAW, E. K. SHAW, a.g.e., s. 132

²²B. C. NEDKOFF, a.g.m., s. 630

²³Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Varidat ve Mesarif-i Umumiyye Muhteviidir, 1325 Birinci sene, 1327, s. 22

²⁷H. CİN, A. AKGÜNDÜZ, a.g.e., s. 322

²⁴A. ŞENER, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul 1989, s. 21

ve bu çalışma Tanzimat-ı Hayriye'ye numune olmak üzere yapıldığı ifade edilmiştir.²⁵

Tanzimat dönemi mali bürokrasi alanında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu hususta en önemli gelişme "Maliye Nezareti" nin tüm mali işleri kendi kontrolüne alarak yürütmesi olayıdır. 1840 yılında alınan bir kararla mansure ve Redif hazineleriyle, Hazine-i Amire edilmesi, Maliye Hazinesinin devletin tüm gelir ve giderlerini yöneten tek kuruluşu haline gelmiştir.²⁶

Hazinelerin birleştirilmesi bütün kamu gelir ve giderlerinin tek merkezden idaresi için atılmış bir adım olmakla birlikte yeterli değildi. Fakat bu birleşme merkezi idareyi rahatlatmış olmaktadır. Maliye Nezaretinde bütün hazineler birleştirildikten sonra ilk düzenli bütçe çalışmalarına 1846-47 mali yılında geçildi.²⁷

Hazırlanan yeni bütçelerde her türlü devlet gelirlerinin hazineye girmesi, tüm giderlerin yine hazineye karşılanması Tanzimatın ele aldığı en önemli mali reformlardan biridir. Bunu gerçekleştirmek için belli gelirlerin bazı hizmetlere tahsisine son verilirken, tüm kamu görevlilerine de maaş bağlanması bu dönemde zorunlu olarak hissedilmiştir. Memurlara maaş verilmesi Tanzimatın hemen öncesinde bile gerçekten ciddi bir mesele olarak görülmüştü.²⁸

Osmanlı Devleti'nin geleneksel mali yapısı içerisinde büyük öneme haiz bulunan "Tımar Sistemi"²⁹. Tanzimattan sonra 1846 yılında kaldırılmış ve sipahiler de emekliye sevk edilmiştir.³⁰

Tanzimat döneminde geleneksel kurumların yeniden düzenlenmesi ve yeni kurumların oluşturulması çerçevesinde vergi reformlarının yapılması çalışmaları başlamıştır. Vergilerin yeniden tesbiti ve mevcut gelirlerin yeniden düzenlenmesi için çeşitli meclis ve komisyonlar oluşturulmuştur. Bunlar arasında Meclis-i Muhasebe-i Maliye Divan-ı Muhasebat zikredilebilir. Bu kurum bugünkü sayıştayın temeli sayılmaktadır.³¹ Osmanlı Devleti'ni Tanzimat döneminde savaşlar ve iç karışıklıklar mali düzeni büyük ölçüde sarsmıştır.³²

²⁵H. İNALCIK, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII / 109 (Haziran 1964), s. 627

²⁶T. GÜBAN, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi; Bütçeler ve Hazine Hesapları*, (1841-1861), Ankara 1898, s. 7,

²⁷H. CİN, A. AKGÜNDÜZ, a.g.e., s. 322

²⁸A. LÜTFİ, *Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, Dersaadet 1302, s. 132

²⁹Ö. L. BARKAN, "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler* 1

³⁰V. ELDEM, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970, s. 248

³¹A. ŞENER "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", 150. yılında Tanzimat, (Nşr. H. D. YILDIZ) Ankara 1992, s. 259

³²HEYET, *Osmanlı Dönemi Bursa...*, s. 6

Bu olaylar arasında M. Ali Paşa'nın Mısır sorunu, Kırım Savaşı (1854-1856) ve bunlar dışında Lübnan'da, Bosna Hersek'te, Bulgaristan'da başgösteren karışıklıklar ve Karadağ ve Girit isyanları'nda devleti önemli ölçüde meşgul eden ekonomik ve mali bunalımlar doğuran olaylar olmuştur.³³

a. Âşâr Vergisinde Uygulanan Politikalar

Âşâr, İslam dininde topraktan alınan vergilerden biridir. Dolayısıyla tüm İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de yaygın olarak uygulanmıştır. Âşâr Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar yaklaşık altıyüz yıllık uzun bir dönem içinde en önemli gelir kaynağı özelliğini sürdürmüştür. Âşâr yalnız müslümanlardan alınan bir vergidir. Esas itibarıyla mülk topraklardan alınır.³⁴

Tanzimat öncesi dönemde, bölgelere göre değişik oranlarda alınan âşâr vergisinin iltizam usulüyle, tahsil edilen bir vergiydi. Her bölgedeki âşâr oranı tahrir defterlerinde belirlenmişti.³⁵ 1840 yılında yayınlanan bir nizamname ile ülkenin her yerinde âşâr vergisi oranı 1/10 olarak belirlendi.³⁶

Tanzimatın ilk üç yılı hariç tüm dönem boyunca âşâr gelirleri iltizam usulüyle ³⁷ idare edilmekten kurtulamamıştır. Tanzimat döneminde "muhasıl " denilen devlet memurları bu vergiyi toplamak için görevlendirilmişse de yeterli memur bulunamadığından başarılı olunamamıştır. İltizam usulü uzun dönem devam etmiştir.

İltizamla ilgili çok sayıda nizamname ve talimat çıkarılmıştır. Bunlardan biri 1855 tarihinde yayınlandı. Nizamnameye göre iltizam mahalli düzeyde ihale olunacaktı. Önce kaza meclislerinde, sonra sancak meclislerinde, daha sonra da vilayet merkezlerinde köy köy yapılması öngörülüyordu. Ancak bu üç aşamalı uygulama hem zaman kaybına hem de bir takım güçlüklerle neden olduğu için 1871 yılına ait bir talimatla değiştirildi. Bu düzenleme de her kaza âşârının kendi merkezinde yapabileceği hükme bağlandı.³⁸

³³ İ. H. DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, s. 121

³⁴ S.A.SİDDİKİ, *İslam Devletinde Mali Yapı*, (Nşr.Rasim ÖZDENÖREN), İstanbul 1972, s.71

³⁵ A.ŞENER, a.g.e., s. 121; Ö.L.BARKAN, "Öşür", a.g.e., s. 802

³⁶ B.DURAN, *Türkiye'de Tarım Tarihi 1870-1914 Uygulanan Tarım Politikaları ve Tarımdaki Gelişmeler*, Malatya 1990, s. 130

³⁷ İLTİZAM USULÜ: İltizam devlet gelirlerinin belli bir bedel karşılığında özel teşebbüs tarafından tahsil edilmesi ve işletilmesi demektir. bu işi üstlenen müteahhitlere mültezim denir. Mültezimler kefil göstererek devlet gelirlerini taksitli ödeyebilirlerdi. Bkz. A.VEFİK, a.g.e., I, s. 62-63

³⁸ II Rebiyülahir 1272 tarihli "Âşâr ve Rusumatın ihale idare ve müzayedesine Dair Nizamname" *Düstur*, I. Tertip, II, s.41 vd.

İlk yılın iltizam bedeli olarak kaza ya da köylerin daha önceki üç yıldaki vergi bedelinin ortalaması esas alınarak arttırmaya başvurulmaksızın isteklilere verilecek, ikinci yıl bu bedele %1, üçüncü, dördüncü ve beşinci yıllar ise sırasıyla %2,3 ve 4 zam yapılacaktı. Böylece beşinci yılda ilk yıl bedelinin %10'u oranında zam yapılmış olacaktı. Vergi bedelini zamanında ödemeyenlerin borçları faizleriyle birlikte tahsil edilcekti. Mültezimlerin çiftçiyi korumaları ve üretim çabalarını desteklemeleri için de çeşitli düzenlemeler getirildi.³⁹

Beş yıllık iltizam süresi 1269 (1853) yılında sona erdi. Aynı yıl başlayan Kırım Savaşında askeri ihtiyaçları karşılamak için büyük miktarlarda hububata ihtiyaç duyuldu. Bu nedenle Kırım Savaşı'nın devam ettiği 1269-1271 (1854-1856) yılları arasında bazı bölgelerin öşür gelirlerinin doğrudan devlet adına (emaneten) idaresi veya kısmen para kısmen ürünü alınmak üzere iltizama verilmesi uygun görüldü. Kırım Savaşı sona erdikten sonra tekrar iltizam sistemine dönüldü ve devlet gelirlerinin ihale ve arttırma yöntemleri hakkında ayrıntılı bir nizamname hazırlandı.⁴⁰

Bu nizamnameye göre zeytin öşrü iki, hububat öşrü ise bir veya iki senelik bir süre için iltizama verilecekti. Mültezimler birden fazla sancağın ihalesini üzerlerine alamayacaklardı. Bu usulün önemli bir mahzuru, bir kazanın âşâr gelirlerini bütünüyle üzerine alan mültezimlerin tahsil alanını tali bölgelere bölerek, ikinci derecede mültezimlere ve onlarında üçüncü derecede mültezimlere devretmesiyle bir mültezimler zincirinin doğmasına yol açmasıydı. Mültezimler çok kâr elde edebilmek için üreticinin vergi yükünü arttırıyor, böylece devletin eline geçen miktar azalıyor aradaki fark ise mültezimlerin eline geçiyordu. Bu usule 1877 yılında son verilmiş; yerine doğrudan doğruya vergi tahsilatıyla uğraşmak üzere Maliye Bakanlığında bir "âşâr ve Ağnam emaneti" kurulmuştur.⁴¹

b- Ağnam vergisinde uygulanan politikalar

«Ağnam resmi» denen verginin esasını, şer'i vergilerden olan «sevâim zekâtı» teşkil etmektedir. Bu resimler başlangıçta bazı bölgede aynı ve bazı bölgede nakti olarak tahsil edilmiştir.⁴²

³⁹Tarımsal üretimi arttırmak için mültezimler, köylüye gerektiği kadar hayvan, alet, edavat, tohum ve parayı %1 den fazla faiz almamak üzere vermeye mecbur tutuluyordu. Bkz. Maliye Nezareti, İhsaiyatı Maliye..., s. 73;

⁴⁰T.GÜKAN, a.g.e., s. 15

⁴¹E.KIRAY, a.g.e., s. 134

⁴²A.VEFİK, a.g.e., I, s. 29

«Zekat-ı sevaim» yerine geçen ağnam resmi, ilk defa 1630 yılında ihdas olunmuştur. Koyun ve keçiden nakden tahsil edilmiştir. 1825 yılında asker ve merkez memurlarının et ihtiyacını karşılamak üzere ihdas olunan «ondalık ağnam resmi» de belli yerlerden toplanmıştır.

1839 yılında, ağnam resmi memleketin her tarafından eşit olarak, hayvan başına 5 kuruş resim ve 20 para mübaşeriye olmak üzere 5 kuruş 20 para alınmıştır.⁴³

Sonra yıllık hasılatın %10'u baz alınarak değişik miktarlarda resim, eyaletlere göre ayrı ayrı tesbit edildi.⁴⁴ 1857 yılında bu resim ancak hayvan kıymetleri her yerde aynı seviyede olmadığından, hayvan kıymeti düşük olan yerlerde bu vergi ağır gelmiş ve devamlı şikayetlere sebep olmuştur. Bu sebeple bu resmin tarh ve toplanma usulünde üretici lehinde iyileşmeye gidilmiştir. O zamana kadar hayvan varlığından vergi alınmakta iken, bundan böyle gelirden vergi alınması yoluna gidilmiştir. Bütün valilere yapılan bir tebliğle, bir koyun ve keçinin, süt yapıtı ve et verimleri mahalli rayiçlere göre tesbit ettirilerek, senelik hasılatı göre resim alınmaya çalışılmıştır.⁴⁵

Memleketin muhtelif bölgelerinde tesbit edilen verimler ile alınması kararlaştırılan %10 nisbetindeki vergi aşağıdaki gibiydi⁴⁶

	Bir Hayvanın		
	Yıllık Hasılat (Kuruş)	(Oran)	Ağnam Vergisi (Kuruş)
Edirne (tamamen)Tuna (kısmen)	40	10	4
Selanik, Siroz, Drama	35	10	3.5
İslimiye ve Anadolunun bir kısmı	33	10	3
Vidin, Tırnova, Üsküp, Girezin	25	10	2.5
Şımal Arnavutluk ve Anadolu'nun bir kısmı	20	10	2
Anadolunun bakiyesi ve Arabistan	15	10	1.5

1872 yılında bu resim, mali sıkıntı dolayısıyla vilayetlere göre 20-40 para miktarında arttırılmış, 1880 ve 1897 yıllarında hayvan başına yeniden ikişer defa

⁴³ S.SUDİ, a.g.e., s. 32

⁴⁴ H.CİN, A.AKGÜNDÜZ, a.g.e., s.324

⁴⁵ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye..., s. 63

⁴⁶ V.ELDEM, a.g.e., s. 105

zam yapılmıştır.⁴⁷ Develerden de ticari maksatla beslendiği zaman vergi alınmıştır. 1879 yılı bütçesinde deve başına 10 kuruş alındığı görülmektedir.⁴⁸

Camus resmi ise; Bağdat eyaletinde ticari gayelerle yetiştirilen camuslardan alınan bir vergi olup, miktarı camus başına 10 kuruştur⁴⁹

Canavar resmi; Tanzimattan önce de domuzlardan alınmıştır. Bu verginin 1274/1858 yılında islah edilmiştir.⁵⁰Tanzimat dönemi boyunca tarımda ve nakliyede kullanılan hayvanlar başta olmak üzere, diğer hayvanlar üzerinden herhangi bir vergi alınmadığı görülmektedir.⁵¹

c) Temettü vergisinde uygulanan politikalar

Temettü vergisi, tüccar ve esnafın senelik kazançları üzerinden alınan bir vergidir. Temettü vergisinin esası, II. Mahmut zamamında ihdas olunmuştur. Bu vergi bir çeşit belediye vergisi olan "ihtisap resmi"dir.⁵²Bu vergi 1839 senesinden 1859 senesine kadar temettü vergisi "muvahhid vergi" adı altında alındı.⁵³

Tanzimattan sonra satış tutarı yerine kazanç üzerinden vergi alınması düşünülmüş ve bu maksatla 1859 tarihli tahrir talimatına hükümler konarak, ticaret ve sanayle iştiğal edenlerin senelik kazançlarının tesbit edilmesi istenmiştir. Verginin kazanç nisbeti başlangıçta %3 iken, daha sonra hükümete bu nisbeti indirip arttırmak yetkisi verilmiştir. ⁵⁴Daha sonraları hükümet, yetkisine dayanarak bu oranı %4'e çıkarmıştır. Bu oran 1887'de ise %5'e çıkarılmıştır.⁵⁵

Ticaret ve sanayet erbabından alınan bu vergi daha sonraları memur maaşlarından da alınmaya başlanmıştır. Önceleri Osmanlı Devletinde ecnebilere ikamet etmeleri için izin verilmediğinden bu vergi sadece Osmanlı tüccarından ve esnafından alınmıştır. Daha sonra Berlin Anlaşması gereğince Karadağ tebası, Osmanlı tebası gibi sınırlarla akdolunan 28 Mayıs 1906 tarihli Ticaret anlaşması

⁴⁷ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye...,s. 63

⁴⁸ A. VEFİK, a.g.e., I, s. 232

⁴⁹ A. VEFİK, a.g.e., I, s. 238

⁵⁰ 1 Muharrem 1281 tarihli "Ashab-ı Hayvanttan Ahz ve İstihsal olunacak Rüsumat Nizamnamesi", *Düstur*, II, s. 497-498

⁵¹ A.Du. VELAY, a.g.e., s. 105

⁵² M.Z. PAKALIN, *Osmanlı Tarihi Deyimleri*....., III, s. 453; İhtisap resmi: Belediye varidatı olarak damga, tartı, ölçü, panayır ve pazar vergisi adı altında alınan vergiler ile, hile yapan esnaftan alınan para cezalarının umumi adıdır. H. CİN, A. AKGÜNDÜZ, a.g.e., s.305

⁵³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye....., s. 34

⁵⁴ V. ELDEM, a.g.e. s. 254

⁵⁵ S.J. SHAW, E.K. SHAW, a.g.e., II, s.134

hükümlerine dayanılarak temettü vergisine tabi tutulmuştur. Yunanlılar 1854 tarihli anlaşmanın 17. maddesi gereğince temettü vergisine ve 1875 tarihli mukavelenin 2. maddesi gereğince de İranlılar temettü vergisine tabi olmuşlardır.⁵⁶

Bu verginin tatbikatında bir takım zorluklar olmuştur. Mükellef iyi tarif edilemediğinden, diğer bazı vergilerle mükerrerlik olmuştur. Ecnebler kapitilasyonlara dayanarak vergiden muafiyet istemişlerdir. Diğer yandan sayım Yemen gibi bazı yerlerde yapılmazken⁵⁷ Bursa ve Yanya da başarıyla yürütülmüş ve diğer yerlere örnek teşkil etmiştir.⁵⁸

Temettü vergisi son yapılan düzenlemelerle rayına oturmuştur⁵⁹ 1863 yılından itibaren biri Mart diğeri Eylül ayında olmak üzere iki taksit halinde tahsil edilmiştir.⁶⁰

Temettü vergisi iki kısımdı. Birinci kısım maktu olup dört sınıf üzerine kurulmuştu. Mükellefler kazançlarının %3'ünü geçmemek üzere dahil oldukları sınıflara göre vergi ödüyorlardı:

Azami Asgari		
Kuruş	Kuruş	
5000	750	Bankerler ile toptan alış veriş eden tacirler ve şirketler
2500	300	Fabrikalar, Peynir, Sabun, Zeytinyağı darüs sinai vesaire
1000	50	Tiyatro kumpanyaları, deniz hamamları, hayvanat tacirleri,
400	150	Sarraflar ve Köşe sarrafları
300	20	Mimarlar, mühendisler, kalfalar, emanetciler ve emlak tellalları ve münadiler
250	10	Fabrika ve imalathanelerdeki direktör, işbaşı, amele vs.
100	5	Arabacılar ve sürücüler. ⁶¹
50	10	Kereste, Odun ve Kömür ameleleri ve seyyar esnaflar

İkinci kısım ise muayyen bir nisbet üzerinden vergiye tabi idi. Bu da üç kısımdır:

⁵⁶ Maliye Nezareti, İhaiyatı Maliye ..., s. 35.

⁵⁷ V.ELDEM, a.g.e., s. 254

⁵⁸ S.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., II, s. 133

⁵⁹ H.CİN, A.AKGÜNDÜZ, a.g.e., s. 323

⁶⁰ N.EKİNCİ "İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali politikasına Bakış" Belleten LV/214 (Aralık 1991), s. 756

⁶¹ M.Z.PAKALIN, Osmanlı Tarihi Deyimler..., III, s. 453

1- Maktu vergiye tabi olmayan ticaretgah ve dar-üs sınaalar ile sanat icrasına mahsus yerlerin yazılı kıymetlerin %03'ü (binde üçü)

2- İmtiyazlı şirketler müşterilerinin senelik ücretlerini aylık üçyüz kuruş hesabıyla 3600 kuruştan fazlasının %3'ü(yüzde üçü)

3- Erzak ve yol müteahhitleriyle âşar ve mütenevvi rüsumat mültezimlerinin taahhüt ve iltizamların %10'nu, vergiye tabidir.⁶²

Bu Vergi Tahriri Emlak Nezaretinin kuruluşundan sonra vergi tahsildarlarına geniş yetki verildiğinden tahsildarlar servet envanterini çıkararak kaçakçılığı önlenmiş oldular.⁶³

d- Gümrük Vergisi ve İç ve Dış Ticarete uygulanan politikalar

Gümrük resmi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yabancı devletlerle ticaret anlaşmalarının yapıldığı zamana kadar, şer-i hükümlere göre, zekat tarzında alınıyordu.⁶⁴

Bu resimler o zaman "Amadiye", "Reftiye" "Mastariye", "Müruriye" adlarıyla dört neviden ibaretti.⁶⁵ Osmanlı Ülkesinde deniz yoluyla bir iskeleden diğer bir iskeleye ya da bir şehirden diğer bir şehire kara yoluyla sevk edilen maldan iç gümrük alınır, sahilde bulunanlara Sevahil gümrükleri", hudut boylarında bulunanlara "Hudut gümrükleri", ülke içerisinde bulunanlara da " Kara Gümrükleri" denilirdi.⁶⁶

İç gümrükler Tanzimat ertesi peyderpey kaldırılmıştı. İç ticaretin gelişimini olumsuz etkileyen kara gümrükleri 1874 Mart'ına kadar sürmüş, en son %2'lik " techizat-ı askeriye ianesi" 1909 bütçe yasasıyla lağvedilmiştir.

Dış gümrükler ise ülke sınır ya da limanlarına gelen ithalat mallarından alınan amediye, ihraç mallarından çıkışta ödetilen reftiye ve transit resminden ibaret olan müruriyeydi. Yabancı tüccarlar kapitülasyonlar gereği %3'ün dışında vergi

⁶² Maliye Nezareti, İhsaiyatı Maliye....., s. 36

⁶³ S.SHAW,E.K.SHAW,a.g.e.,II, İstanbul 1983. s. 134.

⁶⁴ V.ELDEM, a.g.e., s. 250

⁶⁵ Z.KARAMÜRSAL, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara, 1940, s. 191

⁶⁶ "Amediye", Yabancı ülkelere deniz yoluyla gelen mallardan alınan resim olup bugünkü "İthalat resmine" tekabül eder. "Reftiye", Dış ülkelere sevkedilen maldan alınan resimdir. "Mastariye", Ülke içinde sarf ve tüketilen eşyadan tüketim mahallinden alınan resindir. "Müruriye" başka yerlerden Osmanlı memleketine gelip te sarfolunmaksızın başka ülkelere geçerken bir geçiş ücreti alınmasına denir.Bkz.V.ELDEM, a.g.e.,s.250 vd.

ödemeklerinden hazine ve yerel yönetimler yabancı tüccarlar gelip malı yerinde aldıklarından dolayı zarara uğradılar. Bunu önlemek için 1802 Nizamnamesi yabancı tüccarıda Osmanlı reayası olan tüccarın ödemekle yükümlü olduğu resimlere tabi tuttu. ⁶⁷ Meselenin tarihi geçmişine baktığımızda bu yabancılara tanınan imtiyazların Fatih döneminde Venediklilere verilmesiyle başlanmış Kanuni devrinde Fransızlara ve diğer Avrupa ülkelerine bu haklar tanınarak gümrük resmi Osmanlı'nın aleyhine işlemiştir. Kapitülasyonlar sayesinde bazı ülkeler ürettikleri malları Osmanlı ülkesine çok düşük bir gümrük vergisi ile getirip sanki bir açık pazarmış gibi rahatlıkla satıyorlardı. ⁶⁸

d-Tanzimat Dönemi Ticaret Sözleşmeleri ve Mali Gümrük Politikaları

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile yaptığı bu ticaret anlaşmasıyla yeni bir döneme girmiştir. ⁶⁹1838 yılında İngilterede imzalanan imzalanan ticaret sözleşmesi ile Osmanlı Devleti geleneksel kapalı düzeni bırakıp, dışa açıldığı bir dönemin başlangıcı sayılmıştır. ⁷⁰Aslında Osmanlı Devleti bu antlaşmayı isteyerek imzalamamıştır. Bu antlaşmayı Osmanlı Devleti'ne imzalatmak için fırsat kollayan İngiltere beklenen fırsatı Mısır meselesi ile artık belirginleşmişti. Mehmet Ali Paşa Mısır da askeri güç kazanması Osmanlı Devletini tedirgin ediyordu. Mehmet Ali Paşa'nın gelirlerini sanayi ve askeri harcamalara yatırması Mısır'da İngiliz menfaatine de darbe vuruyordu. Bu durumda İngilizler Osmanlı Devletine yardım edeceklerini ve Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın gücünü kırabileceklerini Osmanlı için bir tehdit unsuru olmaktan çıkaracaklarını söylüyorlardı. İşte bu şartlar altında devlet bu ticaret antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. ⁷¹ticaret anlaşması Osmanlı Devletinde Yed-i Vahid (tekelciliği) usulünü ortadan kaldırmıştı. Yed-i Vahid usulü, ürünün alım satımı üzerine devlet tekeli konmasıydı. Önceleri afyona uygulanan yed-i vahid daha sonra ipek, tahıl, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi malları da kapsamaktaydı. ⁷²

⁶⁷ Z.TOPRAK, *Türkiyede Milli İktisad (1908-1918)*, Ankara 1982, s. 102.

⁶⁸ Maliye Nezareti, *İhsaiyat-ı Maliye...*, s. 54

⁶⁹N.KURDAKUL, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981, s. 5

⁷⁰M.KUNT, S.AKŞİN, A.ÖDEKAN, Z.TOPRAK, H.G.YURDAYDIN, *Osmanlı Devleti III (1600-1908)*, İstanbul 1992, s. 195

⁷¹ Ş.PAMUK, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)* Ankara, 1984 s. 19

⁷² A.G.SAYAR, *Osmanlı İktisad Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986, s. 360-61

Bu ticaret anlaşmasıyla iç gümrüklerin kaldırıldığı dış ticarete serbestiyetin benimsendiği yıl olmuştur. Mustafa Reşit Paşa'nın 1838'de İngiltere ile imzaladığı ticaret anlaşmasıyla yabancılara belirli malların geçişi için hiç bir zaman kota uygulanmamıştı. Yabancılara sınırsız ithalat ve ihracaat imkanları tanınmıştı. gümrük vergisi %3 olarak sabit tutulmaktaydı. Yabancı mallar Osmanlı Devleti içerisinde satılırsa ek bir %2 vergi alınıyordu. bu durumda %5 'le yine düşük olmasına rağmen eskiye göre daha iyi bir durumda olduğu görülmektedir.⁷³ İhracaat resmi ise, gelen malların iskelelere naklinde %9 ve tanışmasında %3 toplam olarak %12 düzeyindeydi. Transit resmi ise %5 olarak tesbit edilerek diğer vergiler kaldırılmıştır.⁷⁴

Bu ticaret anlaşmasıyla Osmanlı Pazarlarının Avrupa Sermayesine açılması başlamış oluyordu.⁷⁵ Nitekim bu bekledikleri ortam Tanzimatın ilânından sonra, 1840 yılında bütün vergilerin gümrük memurları tarafından tahsil edilmesi kararlaştırılmış fakat tatbikatta iyi neticeler alınamayınca İstanbul bölgesi gümrükleriyle Cidde ve Yemen gümrüklerinin eskisi gibi, bazı teminatla mültezimlere ihâlesi uygun görülmüş ve bu usul 1858 yılına kadar devam etmiştir.⁷⁶

1840 yılında kurulan "Emtia Gümrük İdaresi" 1861 yılında "Rüsumat Emaneti" olarak yeniden düzenlendi. Maliye Bakanlığında ayrıldı. Gümrük ve resim gelirlerini mültezimlere verme işlemi sona erince mevcut yönetim bu işi muhassıllar ve gümrük memurları tarafından toplanmasını kararlaştırdı.⁷⁷ Kısa bir süre sonra 1870 tarihinde transit resimleri kaldırılınca bu durum Osmanlı tüccar sınıfının geliştirilmesinde önemli bir adım oldu.⁷⁸

1860 ve 1861 yıllarında, Belçika, Danimarka, Fransa, İngiltere, İtalya, Hollanda, Avusturya, Rusya, İsviçre, İspanya, A.B.D. ve Portekiz ülkeleriyle ticaret anlaşmaları imzalandı.⁷⁹ Bu anlaşmalar gereğince ithalat resmi %8 olarak belirlenmiştir.

Transit resmi ilk sene %2 olarak tahakkuk ettirilmiş ve bilahare 8. sene sonunda %1'e indirilmesi kabul edilmiştir.⁸⁰

⁷³ S.J.SHAW,E.K.SHAW,a.g.e.,II, s. 138 vd.

⁷⁴ V.ELDEM, a.g.e.,s.252

⁷⁵ Ş.PAMUK,Osmanlı Ekonomisi...,s.20

⁷⁶ Maliye Nezareti, İhsaiyeti Maliye , s. 55

⁷⁷ H.CİN, A.AKGÜNDÜZ, a.g.e., s. 328

⁷⁸ S.J.SHAW, E.K.SHAW,a.g.e.,II, s. 139

⁷⁹ V.ELDEM, a.g.e., s. 252

⁸⁰ Maliye Nezareti, İhsaiyatı Maliye , s. 55

Ülke içindeki sarfiyat için alınan gümrük resmi de başlangıçta bu tarifelere göre tahsil olunmağa başlanmış ise de, tarifelerin İstanbul da Cari fiyatlar üzerinden tanzim edilmiş olmasına ve zamanla fiyatların artması üzerine, 1865 tarihinden itibaren bu resimlerin mahalli fiyat esasına göre alınması uygun görülmüştür.

1873 yılından itibaren memleket dahilindeki kara nakliyatından alınmakta olan %8 sarfiyat resim kaldırılmış ve yalnız sahiller arasındaki nakliyata ait vergilerin bir müddet daha alınmasına devam edilmiştir.⁸¹

1860-61 yıllarında yukarıda bahsedilen Devletlerle yapılan ticaret anlaşmalarının müddeti 28 yıl olarak tesbit edilmişti. Bu süre zarfında taraflar lüzumlu görecekları değişikliği 7., 14. ve 21. senelerin sonunda teklif edebileceklerdi. 1882 tarihine rastlayan 21. sene sonunda Osmanlı hükümeti bir değişiklik yapılmasını teklif etti. Fakat teklif "Düveli Muazzama" ülkeleri tarafından kabul edildi ama değer esasına göre düzenlenen "ad valorem" tarifelerinin fiyat hareketlerini izleyemediği, kısa sürede rüsum oranlarının düştüğü gerekçesiyle kabul edilmedi. Anlaşmanın feshi halinde, kapitülasyonlara dayanılarak 1838 rejimine döneceğini Osmanlı Devletine bildirdiler.⁸²

Görülüyor ki, Osmanlı Devleti Kapitülasyonlar nedeniyle dış ticaret politikasının can damarı olan gümrük resimlerinden hareket serbestisini kaybetmiş kontrol gelişmiş batı ülkelerinin eline geçmiştir.⁸³ yabancı ülkeler istedikleri şekilde hareket edebiliyorlar, ürettikleri malları getirip ülke içerisinde satıp ve istedikleri hammaddeleri ucuz fiyatla ülkelere götürüyorlardı.

1863-64 Bütçesine baktığımızda gümrük gelirlerinin 57.500.000 Frank âşâr gelirlerinin olduğunu ve ülke gelirlerinin en büyük bir yekününü teşkil eden âşâr gelirine baktığımızda 94.891.000 Frank olduğunu görürüz. Âşâr bütün ülke gelirlerinin takribe 1/4 ünü oluşturmaktadır. Gümrük gelirleri ise bütçe gelirleri içinde önemli bir kalemdir. Yine bu bütçeye baktığımızda ağnam gelirleri toplamı 20.305.000 Frank, Tütün resmi, 13.800.000 Frank olduğu görülmektedir. Görüleceği gibi bunlar içerisinde gümrük gelirleri ikinci sıradadır.⁸⁴

⁸¹ V.ELDEM, a.g.e., s. 253.

⁸² V.ELDEM, a.g.e., s. 253

⁸³ H.OLALI, a.g.e., s.382 vd.

⁸⁴ A.Du. VELAY, a.g.e., s. 105

TABLO : 1

(1860-1876) YILLARI ARASI BÜTÇE GELİRLERİNİN BİLEŞİMİ

Yıllar	Gelirler Toplamı (Kuruş)	%	Vergi Resim ve Harçlar (Kuruş)	%
1276(1860-1861)	1.200.067.485	100	1.117.197.869	93.09
1277(1861-1862)	1.221.184.169	100	1.140.338.956	93.37
1278(1862-1863)	1.661.021.147	100	1.447.809.980	88.96
1279(1863-1864)	1.505.269.835	100	1.347.792.883	89.53
1280(1864-1865)	1.621.095.459	100	1.422.611.948	87.75
1281(1866-1867)	1.597.993.883	100	1.352.465.197	84.63
1284(1868-1869)	1.712.839.500	100	1.477.631.000	86.26
1285(1867-1870)	1.678.989.500	100	1.432.131.000	85.29
1287(1871-1872)	1.920.081.500	100	1.655.979.500	86.24
1288(1872-1873)	2.063.721.000	100	1.705.305.000	82.63
1289(1873-1874)	2.109.927.500	100	1.813.211.500	85.93
1290(1874-1875)	2.480.742.000	100	2.160.907.500	87.10
1291(1875-1876)	2.388.294.000	100	2.099.764.000	87.91

KAYNAK: Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin; 1276, 1277, 1278, 1279, 1280, 1282, 1284, 1285, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291 senesi Bütçelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

TABLO :2

(1860-1876) YILLARI ARASI BÜTÇE GELİRLERİNİN BİLEŞİMİ

Yıllar	Maktu Gelirler (kuruş)	%	Çeşitli Gelirler (kuruş)	%
1276(1860-1861)	46.787.000	3,89	34.057.616	2,83
1277(1861-1862)	46.847.000	3,83	33.998.213	2,78
1278(1862-1863)	46.787.000	2,81	136.424.167	8,21
1279(1863-1864)	46.787.000	3,10	110.689.952	7,35
1280(1864-1865)	46.772.400	2,88	151.711.111	9,35
1281(1866-1867)	81.772.400	5,11	163.756.286	10,24
1284(1868-1869)	81.772.000	4,77	153.436.500	8,95
1285(1867-1870)	81.772.000	4,87	165.086.500	9,83
1287(1871-1872)	81.772.000	4,25	182.330.000	9,49
1288(1872-1873)	81.772.000	3,96	276.644.000	13,40
1289(1873-1874)	81.772.000	3,87	214.944.000	10,18
1290(1874-1875)	81.772.000	3,29	238.062.500	9,59
1291(1875-1876)	81.772.000	3,42	206.758.000	8,65

KAYNAK: Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin;1276, 1277, 1278, 1279, 1280, 1282, 1284, 1285, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291 senesi Bütçelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

TABLO :3

VERGİ RESİM VE HARÇLARIN YILLAR İTİBARIYLA ARTIŞI

Yıllar	Vergi ve Harçlar Toplamı (Kuruş)	Vergi Kuruş	Bedel-i Askeri (Kuruş)	Aşar (Kuruş)
1860-1861	1.117.197.869	274.507.599	59.609.082	356.140.849
1861-1862	1.140.338.956	289.371.108	59.609.082	361.355.093
1862-1863	1.477.809.980	316.652.640	60.397.331	434.290.903
1863-1864	1.347.792.883	305.103.532	60.585.820	412.571.071
1864-1865	1.422.611.948	303.204.747	61.083.105	438.307.918
1866-1867	1.352.465.197	304.682.276	63.664.823	440.145.158
1868-1869	1.477.631.000	306.725.000	64.492.500	566.930.000
1869-1870	1.432.131.000	311.725.000	64.492.500	534.430.000
1871-1872	1.655.979.500	317.919.500	67.209.500	654.363.000
1872-1873	1.705.305.000	325.654.000	65.709.500	669.567.500
1873-1874	1.813.211.500	325.654.000	65.762.000	700.000.000
1874-1875	2.160.907.500	400.971.000	83.288.500	875.000.000
1875-1876	2.099.764.000	332.850.000	80.000.000	870.000.000

KAYNAK: Devlet-i Aliye-i O; 1276, 1277, 1278, 1279, 1280, 1282, 1284, 1285, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291 Seneleri Bütçelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

TABLO :4

VERGİ RESİM VE HARÇLARIN YILLAR İTİBARIYLA ARTIŞI

Yıllar	Ağnam Canavar (Kuruş)	Dolaylı Vergiler (Kuruş)	Damga Resmi Harçlar	Diğerleri (Kuruş)
1860-1861	88.223.626	207.895.787	13.475.606	117.345.320
1861-1862	88.873.048	208.027.803	13.475.606	119.627.216
1862-1863	87.532.874	390.383.026	47.782.855	140.770.371
1863-1864	89.742.584	322.500.000	29.070.802	128.741.105
1864-1865	113.561.068	348.500.000	29.214.005	128.741.105
1866-1867	147.339.045	295.268.074	24.868.906	76.496.915
1868-1869	162.931.000	279.491.500	31.335.000	65.726.000
1869-1870	156.681.000	276.991.500	31.085.000	56.726.000
1871-1872	203.194.500	327.374.500	43.876.500	42.042.000
1872-1873	208.324.000	298.314.000	89.076.500	48.659.500
1873-1874	228.238.500	362.909.500	87.500.000	43.147.500
1874-1875	220.738.500	387.909.500	147.500.000	45.500.000
1875-1876	205.195.000	418.000.000	146.069.000	47.650.000

KAYNAK: Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin; 1276, 1277, 1278, 1279, 1280, 1282, 1284, 1285, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291 Seneleri Bütçelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

TABLO :5

**ÇEŞİTLİ VERGİ RESİM VE HARÇLARIN TOPLAM İÇİNDEKİ
PAYLARI (%OLARAK)**

Yıllar	Vergi Resim ve Harçlar Toplamı	Vergi	Bedel-i Askeri	Aşar	Ağnam ve Canavar	Dolaylı Vergiler	Damga Resmi Harçlar	Diğerleri
1860-61	100	24.57	5.33	31.87	7.88	18.59	1.19	10.49
1861-62	100	25.37	5.22	31.68	7.78	18.22	1.16	10.48
1862-63	100	21.42	4.08	29.38	5.92	26.39	3.22	9.51
1863-64	100	22.63	4.49	30.61	6.65	23.91	2.14	9.50
1864-65	100	21.31	4.29	30.81	7.97	24.48	2.04	9.04
1866-67	100	22.52	4.70	32.54	10.89	21.81	1.83	5.64
1868-69	100	20.75	4.36	38.36	11.02	18.89	2.10	4.44
1869-70	100	21.76	4.50	37.31	10.93	19.33	2.15	3.96
1871-72	100	19.19	4.05	39.51	12.26	19.75	2.63	2.53
1872-73	100	19.09	3.85	39.26	12.20	17.47	5.20	2.85
1873-74	100	17.96	3.62	38.60	12.57	19.98	4.80	2.3
1874-75	100	18.55	3.85	40.49	10.20	17.94	6.81	2.10
1875-76	100	15.85	3.80	41.43	9.76	19.89	6.93	2.26

KAYNAK: Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin; 1276, 1277, 1278, 1279, 1280, 1282, 1284, 1285, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291 Seneleri Bütçelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tanzimat dönemi vergi sistemi genel olarak değerlendirilecek olursa şunlar söylenebilir. Vergi kalemleri içerisinde aşar, ağnam resmi ve canavar resmi birlikte düşünüldüğünde vergi gelirleri içerisinde paylarının %50'yi aştığı görülmektedir. Bu vergilerin tamamen zirai faaliyetler üzerinden alındığı, "vergi" cizye ve bedeli askerinin hem köylüden, hem de kentliden alındığı; diğer vergilerin ise yalnızca kentlere yönelik olmadığı dikkate alınırsa Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi sisteminde vergi yükünün köylüler ve Zirai faaliyetler üzerinde olduğu açıkça söylenebilir.⁸⁵

Osmanlı vergi sistemi içerisinde görülen ve batıdan geçen ve varaka-i Sahiha denilen damga resminin vergi gelirleri içerisinde ki payı ise önceleri %0,2'e bile ulaşmazken 1861 yılında çıkarılan ilk nizamnamedeni sonra büyük bir artış göstererek %1,5'u aşmıştır. İzleyen dönemde artmaya devam ederek 1873 yılında %2,5'a çıkmıştır.⁸⁶ Harçlar içerisinde en fazla gelir sağlayanın tapu harçları olduğu görülüyor. Kontrato⁸⁷ ve «haracı vesaik» olarak görülen diğer harçları ise aynı önemi göstermiyor.

C-TANZİMAT DÖNEMİNDE UYGULANAN TARIM POLİTİKASI

Osmanlı Devletinde 1839-1876 yılları arasında bir dizi yönetim reformlarıyla birlikte ülkenin kalkındırılması, halkın refah düzeyinin yükseltilmesini hedef alan ekonomik gelişme çalışmalarının hız kazanması, tarımsal gelişme politikasının uygulamaya konmasını zorunlu hale getirmiştir. Şimdi Tanzimat döneminde uygulanan tarım politikasını kısaca ele alınacaktır.

⁸⁵ A.ŞENER "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", (Nşr.H.D.YILDIZ.) 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s.269

⁸⁶ 27 Rebiyülevvel 1278 tarihli "Varaka-i Sahiha Nizamnamesi", *Düstur*, II. s. 657 vd.

⁸⁷ İstanbul ve eyaletlerde bütün emlak, yani dükkân, mağaza, çiftlik, bağ ve bahçelerin kira sözleşmelerinin, devletce basılacak "kontrato Senetleri" üzerine yazılacağı ve varaka-i sahiha bedeli hariç, bu kontrato senetlerinden kuruşta bir para harç "Kontrato Nizamnamesi", *Düstur*, I s. 263 vd

a-Kurumsal Gelişmeler

Kurumsal gelişme çalışmalarının birinci yönü, tarımsal gelişme programını yürütecek bürokratik bir mekanizmanın oluşturulmasıdır. Bu açıdan ilk gelişme, 1838 yılında Hariciye Nezaretine bağlı olarak bir "Ziraat ve Sanayi Meclisi"nin kurulmasıdır. Tarım, Sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapma görevini yüklenen bu kurum, 1 başkan ile 5 üyeden oluşmaktaydı. Kısa süre sonra adı "Meclis-i Umûr-i Nâfia" olarak değiştirilmiştir. 1839 yılında tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak üzere Ticaret Nezareti kuruldu ve Meclis-i Umûr-i Nâfia da bu nezarete bağlandı.⁸⁸ Tanzimat döneminde tarımsal bürokrasinin örgütlenmesi açısından asıl önemli gelişme 1843 yılında Maliye Nezaretine bağlı olarak bir "Ziraat Meclisi"nin kurulmasıdır.⁸⁹

Ziraat Meclisi, ziraatın ülke çapında kalkınmasını sağlamak için ilk iş olarak, bir ziraat anketi yaptı. Eyaletlere gönderdiği bir yazı ile, Anadolu ve Rumeli'nin her yerinde, ne miktarda hububat, zahire ve hayvan yetiştirdiğini, halkın geçim durumunun nasıl bir vaziyette olduğunu, ekilip biçilmeyen arazi olup olmadığını ve ne gibi aletlere ihtiyaç duyulduğunu sordu. Ziraat meclisi bu anketi yaparken bir taraftan da her eyalet, sancak ve kaymakamlığa birer ziraat müdürü, kaza ve nahiyelere birer ziraat müdür vekili tayin ettirdi.⁹⁰

Ziraat Meclisleri tarafından Anadolu'da 20 ve Rumeli'de 10 kazada seçilen ziraat müdürleri görevlerine başladılar⁹¹ Taşra vilayetlerinde görev yapacak olan bu kadrolar daha çok çiftçilere hizmet götürmek amacını taşıyorlardı⁹² Bunlara ücrette verilmiyordu. Bu işi gönüllü olarak yapacaklardı.

1858 yılında çeşitli alt yapı yatırımlarının yapımı ile ilgili işlere bakmakla görevli olarak "Meclis-i Meabir" adında teknik bir kuruluş oluşturuldu. 1863 yılında bu meclis içinde 3 kişilik bir "Ziraat Fırkası" kuruldu. Bu özel komisyona tarımın geliştirilmesi ve değeri yüksek ürünlerin üretiminin teşvik edilmesi gibi görevler verildi.⁹³

⁸⁸T.GÜRAN, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası". Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarih Kongresi Tebliğleri, (11-13 Haziran 1977) H Ü, Ankara 1980, s. 271.

⁸⁹E.Z.KARAL, Osmanlı Tarihi, VI, Ankara 1983, s.271

⁹⁰93. E.Z.KARAL, a.g.e., VI, s. 221

⁹¹T.GÜRAN, a.g.m., s. 272

⁹²B.DURAN, a.g.e., s. 69

⁹³T.GÜRAN, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler", (Nşr.H.D.YILDIZ). 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s. 220

Kurumsal gelişme çalışmalarının diğer bir yönünde eğitim ve uygulama alanındaki yeniliklerdir. Tanzimat döneminde tarımsal eğitim alanında ilk girişim, İstanbul'da bir tarım okulunun açılmasıdır.

Bu okul kısa ömürlü oldu. Çünkü bu okulun bütün öğrencileri İstanbullu idi. Okulun açılış gayesi taşradan gelecek öğrencileri eğiterek modern tarım metodlarını öğretmektir. Fakat okuldan beklenen yarar sağlanamayacağı gerekçesiyle 1851 yılında kapatıldı. Fakat okulun 1871 yılında tekrar eğitim-öğretime açılması kararlaştırıldı. Ziraat Nezaretine bağlı olan bu okulda hem teorik hem de pratik tarım dersleri verilmesiyle başlandı.⁹⁴ Taşra vilayetlerinden gelen öğrencilere ziraatı geliştirmeleri ve teknik zirai bilgileri öğrenmeleri açısından faydalı olmuştur.

b- Araştırma ve Program Çalışmaları

1843 yılında Meclis-i Ziraatta görüşülen ilk önemli programda ülkenin gelişmesi tarım ve sanayinin gelişmesine bağlanmakta, tarım ve sanayide sağlanacak ilerlemelerle birlikte ticaretin de gelişerek ülkenin zenginleşeceği belirtilmekteydi. Bu program da ayrıca vergi adaletinin sağlanması, okuma yazma seferberliğinin ilân edilmesi, yol yapımı ve nehirlerin ulaşım elverişli hale getirilmesi gibi alt yapı yatırımlarının ele alınması,⁹⁵ tarımsal ve tarım dışı kredi ilişkilerinin düzenlenmesi getirilen tekliflerin en önemlilerini oluşturuyordu.⁹⁶

Bu program çerçevesinde olmak üzere aynı yıl vilayetlere birer yazı gönderilerek her vilayetin ticari, sinai ve zirai özellikleri ve bu alanda gelişmenin sağlanması amacıyla alınabilecek tedbirlerin bildirilmesi tekliflerinde bulunulmuştu.

Bu çalışmalardan istenilen netice alınamayınca çok daha ayrıntılı ve gerçekçi bir program çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırıldı. "Tensikat-ı Mülkiye" adı verilen bu program başlıca üç unsuru ihtiva ediyordu. Bunlar; Tarımsal ve ticari gelişme için gerekli yolların yapımı ve nehirlerin ulaşım elverişli hale getirilmesi gibi alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi idi.⁹⁷ Halka tarım ve ticaretin geliştirilmesi için kredi verilmesi için 1864'ten sonra "Memleket Sandıkları" kurulmuş ve 1871 yılında bu sandıklar reformların ulaştığı tüm vilayetlere

⁹⁴ E.Z.KARAL, a.g.e., VI, s. 223

⁹⁵ T.GÜBAN, Zirai Politika....., s. 220

⁹⁶ B.DURAN, a.g.e., s.68

⁹⁷ T.GÜBAN, Tanzimat Döneminde Tarım.... s. 273

yaygınlaştırılmış durumdaydı.⁹⁸ üçüncü unsur olarakta, vergi yükünün ve dağılımının adilleştirilmesiydi.

Yukarıda kararlaştırılan programın kademeli bir biçimde uygulanması için önce merkezde daha sonra da taşrada ekonomik gelişmeyle ilgili ihtiyaçlar tesbit edilecek ve bu çalışmaların ışığında kaltınma teşebbüsüne girişilecekti. Bu amaçla her Vilayetten "Vücuu ve kocabaşı İstanbul'a çağrılarak onlardan bölgenin ekonomik durumu hakkında bilgi istenmesine ve daha sonra da vilayetlere "Meclis-i İmariye" adı verilen geçici özel inceleme komisyonları gönderilmesine karar verildi.⁹⁹ 1847 yılında İstanbul'a çağrılan vücuu ve kocabaşlılar ekonomik gelişme için hazırlamış oldukları raporları sundular ve bu raporlarda teklifler başlıca üç noktada yoğunlaşıyordu. Vergilerin düzenlenerek vergi yükünün azaltılması, vergilerin ürünün elde edildiği zaman alınması, yol ve köprü gibi alt yapı yatırımlarının yapılmasıydı.¹⁰⁰

"Geçici İmar Meclisleri" oluşturulmasıyla yıllarca süregelen uygulamadaki aksaklıklar giderilip ve yeni bir denetim gerçekleştirilecekti. Bunun içinde devlet on bölgeye ayrılmış, her bölgeye birer meclis üyesi gönderilmiştir. Her meclis için bir başkan ve iki üye görevlendirilmişti. Üyelerden birisi ilmiye sınıfından diğeri ise yönetimden anlayan kimseler arasında seçilmiş bulunuyordu.

Gerek Meclislerin başkanlarına ve gerekse üyelerle, kâtiplerine yeterli maaş bağlanmıştı. Böylece onların gezip dolaştıkları yerlerde halka yük olmamaları sağlanmıştı.¹⁰¹

Meclis-i İmar Memurları gittikleri bölgelerde yedi-sekiz ay kadar bir incelemelerden sonra uğradıkları şehir ve kasabalarda yapım için gerekli harcamaların ve halka üretim araçlarını tamamlamaları için verilecek kredilerin miktarlarını tesbit ederek İstanbul'a bildirdiler. Bu amaçla öngörülen toplam yatırım harcaması ve kredi miktarı 27 milyon kuruşu buluyordu.¹⁰²

⁹⁸ S.J.SHAW,E.K.SHAW,a.g.e., s. 284

⁹⁹ E.Z.KARAL, a.g.e.,VI, s.222

¹⁰⁰ Bu konuda hedeflenenler arasında yıllarca hükümeti uğraştıran vergi meselesi yer almaktaydı. Vergilerin çokluğundan, toplanmasındaki yolsuzluklardan ve haksız uygulamalardan hemen hemen bütün eyalet temsilcileri şikayetçi idiler. Bu istekler 12 Mayıs 1845 günü yapılan toplantıda İstanbul'açağrılan-ların hepsi alınarak meclis başkan, Süleyman Paşa tarafından yapılan ve yapılacaklar uzun uzadıya anlatılmıştı. Bkz,T.GÜRAN,a.g.m.,s. 273;

¹⁰¹ M. ÇADIRCI, " Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim", *Bellekten* LII/203 (Ağustos 1988) s. 624

¹⁰² T.GÜRAN, a.g.m., s. 273

Meclî-i Vâlâ, su yolu, köprü, yol yapımı için İstanbul'a yakın bölgeler tesbit edilerek öncelikle Rumelide Gelibolu ve Anadolu'da İzmit bölgesi seçilmişti. Gereken paranın bölge vergisi gelirlerinden karşılanması belirtilmişti.¹⁰³

Yukarıda tasarlanan planlar ve programlar Meclî-i Vâlâ Başkanı Süleyman Paşa'nın görevden alınması ve maddi imkansızlıklar yüzünden tam manasıyla uygulanamadı ve bu olumlu girişimlerin sürüncemede kalmasına yol açtı. Ancak bu araştırma çalışmalarının çok sınırlı bir bölümü gerçekleştirilebildi.¹⁰⁴

Bölge sorunlarının tesbiti için 1869 yılında yeni bir teşebbüste bulunuldu. Her sene vilâyetlerde toplanacak genel kurulların, o bölgenin ekonomik gelişmesiyle ilgili problemler ve bu konuda alınacak tedbirler hakkında düzenleyecekleri raporların Şuray-ı Devletde görüşülerek karara bağlanması esası getirildi. Gerçektende aynı yıl vilâyetlerden gönderilen elliye yakın rapor Şuray-ı Devlet'de görüşülmüştür. Bu raporlarda genel bir gelişme ile ilgili sorunlar dile getirilirken bunun yanında belirli teklifler de bulunmaktaydı.¹⁰⁵ Okul, yol ve liman yapımı bataklıkların kurutulması tarıma elverişli hale getirilmesi, sulama tesisleri ve bazı vergilerin kaldırılması ya da oranlarının düşürülmesi, tarımsal emek ihtiyacının karşılanması için tedbir alınması, hayvan hastalıklarının önlenmesi için tedbir alınması, panayır ve pazar gibi ticaret yerleri kurulması, fabrika inşa edilmesi¹⁰⁶ modern tarım araçları, iyi cins tohumlar ithal edilerek üreticiye dağıtılması,¹⁰⁷ Köylüye kredi sağlanması ve tarımın teşvik edilmesi gibi ekonomik gelişmeye yönelik çeşitli tekliflerde bulunulmuş ve bu teklifler Şuray-ı Devlet'de görüşülerek bunların gerçekleştirilmesi için teşebbüse geçilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁸

c- Zirai Teşvik Tedbirleri

Tanzimat sonrası dönem tarımsal gelişme çalışmalarının önemli bir yönü de üretim alanlarını genişletmeye, üretimi arttırmak için modern araç kullanımının

¹⁰³ Süleyman paşa konuşmasında şunlara yer vermişti: "Biz sizi buraya toplamakla Padişahın amacını hepimize açıklamak ve sizlerinde düşüncelerini öğrenmektir. Sizin en önde gelen isteğiniz vergilerin yeniden hesaplanarak daha adilane bir şekilde dağıtılıp toplanması olduğu anlaşıldı. Bunun gerçekleştirilmesi ise ancak halkın gerçek durumunun bilinmesine bağlıdır. Bu konuda özel memur görevlendirme yerine, her yörenin vali ve defterdarının gerekli inceleme ve mal-mülk yazımı işini gerçekleştirmeleri uygun görüldü. Bkz., M.ÇADIRCI, a.g.m., s.624.

¹⁰⁴ M.ÇADIRCI, a.g.m., s. 221

¹⁰⁵ T.GÜRAN, a.g.m., s. 273-274

¹⁰⁶ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., II, s. 286

¹⁰⁷ B.DURAN, a.g.e., s. 69

¹⁰⁸ Z.DİNLER, a.g.e., s. 19

yaygınlaştırmaya dönük bazı özendirici tedbirler alınmasıdır. Bu çerçevede içinde ekimin yaygınlaştırılması, belli ürünlerin üretimi yaygınlaştırmak için geçici vergi muafiyetinin sağlanması ve Avrupa'dan getirilecek tarımsal araç ve makinaların gümrük vergisi dışında tutulmasıydı.¹⁰⁹

Tanzimat döneminde gerçekleştirilen bir diğer yenilikte Osmanlı'nın geleneksel toprak ve düzeni olan miri toprak rejiminden 1858 tarihinde çıkarılan "Arazi Kanunnamesi" ile mülk toprak düzenine geçmesiydi.¹¹⁰ Bu kanunla yabancı uyruklulara da toprak sahibi olmaları hakkı kabul edilmiş oluyordu,¹¹¹

1858 tarihinde uygulanmaya başlanan toprak kanunu ile toprak küçük işletmeler şeklinde köylüye dağıtılmış, arazinin bir veya birkaç şahsın eline geçip tek bir çiftlik haline dönüştürülmesi yasaklanmıştır.¹¹² Kanunla köylüye toprağını istediği şekilde tasarruf etme yetkisi verilmiş olup istediği ürünü ekebilme ve istediğine satabilme yetkisi verilmiştir.¹¹³

Bunun yanında bazı kısıtlamalar da getirilmiştir. Bunlar izinsiz olarak topraktan kiremit ve tuğla yapılması, mazeretsiz olarak toprağın boş bırakılması, bahçe ve inşaat yapımı gibi hususlardır.¹¹⁴

Tarımsal teşvik açısından diğer bir gelişme Tapu Nizamnamesine konan bir hükümlerle üretim alanlarının genişletilmesi çabalarının teşvikidir. 1859 yılında hazırlanan nizamnameye göre "boş ve kıraç" yerlerin tarıma elverişli hale getirilmesi durumunda burası düşük bir tapu harcı alınarak çiftçiye karşılıksız verilecek ve bu topraklardan elde edilen ürünlerden 1 yıl öşür alınmayacaktı. Tarıma açılan bu toprak, taşlık ve zor bir alan olması durumunda bu süre 2 yıl olacaktı.¹¹⁵

1862 senesi başlarında pamuk üretimini teşvik amacıyla yukarıda belirttiğimiz boş toprakların tarıma açılması halinde Tapu Nizamnamesinin sağladığı 1 ve 2 yıllık öşür muafiyeti, bu topraklarda pamuk üretilmesi halinde 5 yıla çıkarıldı. 10 yıl süre ile pamuk gümrük tarifeleri sabit tutulacak ve pamuğun cinsi ve kalitesi ne olursa olsun hepsinden aynı miktarda vergi alınacaktı. Bu tedbirlerle kaliteli pamuk üretmeyi teşvik etmekteydi. Pamuk üretiminin yaygınlık

¹⁰⁹ T.GÜRAN, Tanzimat Dönemi Zirai..., s. 274

¹¹⁰ Y.KEPENEK, Gelişim, Üretim yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi, Ankara 1990, s. 11

¹¹¹ Ş.PAMUK, Osmanlı Ekonomisi..., s.84

¹¹² H.CİN, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul 1985, s. 80

¹¹³ B.DURAN, a.g.e., s. 55

¹¹⁴ Ö. L. BARKAN, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi" a.g.e., s. 340

¹¹⁵ Düstur, I. Tertip, I. Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1289, s. 202

kazandığı bölgelere, yol, köprü ve alt yapı gibi yatırım yapılmasına öncelik verilecek ve pamuk üretimin de kullanılır araç, gereç ve makineler gümrük vergisi ödenmeksizin ithal edilebilecekti.¹¹⁶ Devlet ayrıca Pamuk üretimini teşvik maksadıyla çiftçiye pamuk tohumu dağıttı.¹¹⁷

Tarımsal teşvik tedbirlerinin diğer bir uygulama alanı dutluk ve zeytinlik yetiştirilmesi ile ilgilidir. 1850 yılında yeni zeytin bahçesi yetiştirenlere 25 ve yabani ağaçlarını aşlayanlara 20 yıl vergi dışı bırakılma imtiyazı tanınmıştı. 1862 yılında, yeniden yetiştirilecek zeytinliklerden ilk ürün yılından itibaren 3 yıl süre ile öşür alınmaması kararlaştırıldı. Aynı yıl yeni yetiştirilecek dutlukların da ilk ürün yılından itibaren 3 yıl öşür dışı tutulması ve ipek böcekçiliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır.¹¹⁸

1869-1873 yılları arasında yukarıdaki benzer bir çalışmayı Hayreddin Paşa Tunus'ta uygulamaya çalıştı ve önemli başarılar sağladı. Hayreddin Paşa boş araziye tarıma açmak ve bunun içinde zeytin ve hurma ağaçları dikip yetiştirenlerden vergi almayacağını ve vakıf arazilerini kiraya vererek de üretimi arttırmak istiyordu. Tarımı geliştirici diğer bir tedbir de, tarım ürünlerinin ihracatında 5 yıl için bazı muafiyetler tanınması oldu. İpekböceği ve dut ağacı yetiştirilmesi hususunda Sfaks bölgesinde teşebbüste bulunuldu. Ayrıca İtalya'dan dut ağacı tohumu ısmarladı.¹¹⁹

Teşvik tedbirleri hayvancılık alanında da kendini gösterdi. Bunun en açık örneğini İslimiye Fabrikasında imal edilen çuka için gerekli kaliteli yapağıyı yurt içinde üretmek amacıyla merinos cinsi koyunların çoğaltılması çalışmalarıdır. İlk olarak 1839 yılında bu koyunlardan 600 baş getirilerek Edirne çevresindeki çiftliklere dağıtıldı. 1843 yılında merinos cinsi koyunlardan "ondalık resmi" alınmaması kararlaştırıldı.

İspanya'dan damızlık koyun getirilerek vilayetlere dağıtıldı. Bu cins koyunların vergi dışı tutularak yapağısının piyasa fiyatı ile devlet tarafından alınacağı açıklandı. Fakat zaman içinde merinos cinsi koyunların sağlığını yitirmesi sonucu, İslimiye fabrikasında bu cins koyunların yapağısının kullanımından vazgeçildi ve bu cins koyunların çoğaltılması çalışmaları önemini yitirdi.¹²⁰

¹¹⁶ E.Z.KARAL, a.g.e., VII.s.253

¹¹⁷ E.KIRAY, a.g.e., s.169

¹¹⁸ *Düstur*, I, Tertip, II, Matbaa-i Amire, Dersanet, 1289 s. 438

¹¹⁹ A.ÇETİN, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara, 1988, s. 137 vd.

¹²⁰ T.GÜRAN, a.g.m., s. 275

d- Düzenleyici Tedbirler

Tanzimat döneminde devlet, çiftçileri desteklemek ve tarımın gelişmesini sağlamak maksadıyla kredi vermeye başlamıştır. Kredi Kurumunun ilk çekirdeği olarak "memleket sandıkları" ve "Mal Sandıkları" görülmektedir. 1863 yılında Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından kurulan bu sandıklar 1876 yılında özel bir mevzuatla hukuki bir yapıya kavuşturulmuş ve ülkenin geneline yaygınlaştırılmıştır.¹²¹

Ekonomik gelişmeyi arttırmak için yine 1876 yılında Ticaret Cemiyeti ile Ziraat Cemiyeti ile Ziraat Cemiyeti kurulmuştu. Değişik bölgelerin ileri gelen çiftçi ve tüccarları bu Cemiyetin ücretsiz üyeleri olmuşlardı. Haftalık toplantılar yapılıyor ve tarım ve ticaretin nasıl geliştirileceği konusunda merkeze düzenli raporlar gönderiliyordu. Ancak bu girişimin sonuçları bekleneni vermediğinden 1880 yılında illerde valilerin denetimine Ticaret ve Ziraat odası olarak bırakılmıştır¹²²

Osmanlı Devletinde ziraatın gelişmemesi ve yeterince ürün alınmamasının nedenleri arasında çiftçilerin gerekli sermaye ve bilgiye sahip olmaması gelmektedir.¹²³

Devlet bu durumları değerlendirerek çiftçileri maddi yönden desteklemek maksadıyla 1866 yılında iller bazında düşük maliyetli kredi sağlamış ve bu planıyla da aracı ve tefecinin gücünü kırmayı hedeflemiştir.¹²⁴ Yukarıda da açıklandığı gibi devlet, memleket sandıklarını tam manasıyla benimsemiş ve neticede sermaye miktarı önemli ölçüde artmıştır. 1867 yılında 20 milyon kuruş civarında bulunan sermaye 3 kattan fazla bir artışla 1878 yılında 72.8 milyon kuruşa çıkmıştır.¹²⁵

Memleket sandıklarının kredi kaynakları temelde imece usulüne dayandığı için bu teşkilat bir nevi kooperatif niteliğindedir. Sermaye kaynağının sadece üyelerinin kendi iradi yardımlarına dayanması sandığın etkin çalışmasını sınırlandırıyordu. Bu mahzuru gidermek için sermaye kaynağı süretli bir yapıya kavuşturabilmek istenmiş ve neticede öşür vergisine yapılan bir ilaveyle sürekli bir gelir kaynağı elde edilmiştir. ve yeni düzenlemeyle adı menafî sandığına çevrilmiştir.¹²⁶

¹²¹ B.DURAN, a.g.e., s. 91

¹²² S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., s. 283 vd.

¹²³ E.Z.KARAL, a.g.e., VI., s. 283 vd.

¹²⁴ E.KIRAY, a.g.e., s.156

¹²⁵ B.DURAN, a.g.e., s. 92

¹²⁶ B.DURAN, a.g.e., s. 92

Ne memleket sandıkları, ne de «menafı Sandıkları» çiftçinin istediği krediyi tam manasıyla karşılayamadılar. Kredi konusunda talebi karşılamak için 1888 yılında sandıkların sermayesi Ziraat Bankasına devredilerek bu alanda yeni bir dönem başlamıştır. ¹²⁷ Banka kısa bir süre içinde devletin tarım sermayesi için en büyük kaynak durumuna gelmiştir. Banka Tarımsal gelişme ve eğitimi maddi olarak destekleme görevini de üstlenmiştir. ¹²⁸

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda girdiği savaşlarda toprak kaybına uğramış ve kaybettiği topraklarda yaşayan Osmanlı tebası göçe zorlanmış ve Anadoluya, Kafkasya'dan ve Balkanlardan nüfus akını olmuştur. Osmanlı yönetimleri gelen bu nüfusun kırsal alanlara yerleştirilerek tarımla uğraşmasını özendirmeye çalışmıştır. Anadoluda işlenmeyen tarıma elverişli bu topraklar 1857 yılında çıkarılan bir kararname ile Rumeliye yerleşen ve tarımla uğraşan göçmenlere 6 yıl, Anadoluda tarımsal üretime başlayanlara ise 12 yıl süreyle vergi muafiyeti getirildi. ¹²⁹

D- TANZİMAT DÖNEMİNDE (1839-1876) UYGULANAN KAMU GİDERLERİ POLİTİKALARI

a- Savunma Harcama Politikaları

Osmanlı Devleti sahip olduğu coğrafya parçasını korumak ve ülke içerisinde yaşayan azınlıklarının isyan etmeleri önlemek çok güçlü bir orduya sahip olması gerekiyordu. Bu yüzden, devlet daha önceki dönemlerde olduğu gibi Tanzimattan sonra da en büyük harcamayı savunma alanında yapmıştır.

Tanzimattan sonra askeri alanda yenilikler devam etti. Bu yenilikler askeri teçizat, savaş araç gereç malzemesi ve eğitim alanındaki yeniliklerdi. Devletin sınırlarının çok geniş olması hem kara sınırı ve hem de denize kıyısı olması dolayısıyla güçlü bir kara ordusuna ve aynı zamanda da güçlü bir donanmaya ihtiyaç vardı. Abdulaziz döneminde Avrupa'da gelişmiş olan ateşli silahlara ayak uydurmak bakımından şişhan denilen milli ve yivli tüfekler icat edildi. Eski tüfeklerin askeri fabrikalarda şişhane tüfeği haline değiştirilmesine

¹²⁷ Y.KEPENEK, a.g.e., s. 12

¹²⁸ Ziraat Bankası okulları para yönünden desteklemek, örnek çiftlikler kurmak, öğretmek ve müfettiş aylıklarını ödemek, çiftçiler için tohum ve araç gereç almak gibi görevleri destekliyordu. S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., s. 285

¹²⁹ Ş.PAMUK, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), İstanbul 1990, s. 175 vd.

başlandı. Abdülaziz döneminde subaylara ilk defa tabanca ve süvarilere kısa Filinta tüfekler verildi.¹³⁰

Askerlik süresi Tanzimatla beraber kısaltılarak daha önce 12 yıl olan bu süre 5 yıla indirildi. Ayrıca asker alınan bölgelerde nüfus oranına göre kura usulü uygulanmaya başlandı. Terhis edilenlerin yerine redifler arasından veya gönüllü arasından asker alınmaktaydı.¹³¹

Aşağıdaki tabloda 1842-1843 yılından 1861-1862 yılına kadar olan dönemde askeri harcamalar, daki gelişmeler izlenmektedir.

¹³⁰E.Z.KARAL,a.g.e.,VI,s. 184 vd.

¹³¹ S. İLHAN, "Osmanlı İmparatorluğu Askeri Yapısı İçerisinde Tanzimatın Yeri", Belleten LV/213 (Ağustos 1991), s. 572 vd.

TABLO :4

Ödemelerin Başlıca Harcama Grupları Arasında Dağılımı (Kuruş olarak)

Mali Yılı	Askeri Harcamalar	Sultanın Harcamaları	Maaş Harcamaları	İdari Harcamaları
1842-43	267.345.692	39.110.785	79.463.012	137.779.263
1843-44	286.058.674	47.098.884	86.712.562	94.496.747
1844-45	252.759.743	55.887.966	117.950.795	139.651.108
1845-46	260.096.150	71.817.000	99.264.815	129.509.506
1846-47	293.019.707	53.566.407	96.114.598	121.804.362
1847-48	298.498.287	98.531.265	114.156.061	180.473.224
1848-49	336.951.414	77.362.227	140.901.582	173.225.576
1849-50	312.367.298	92.901.551	130.810.897	148.597.163
1850-51	238.096.764	78.833.525	167.641.149	115.944.502
1851-52	276.313.549	110.347.012	97.161.671	106.034.905
1852-53	388.875.342	45.155.852	128.285.532	136.933.553
1853-54	430.372.706	147.485.830	119.180.975	116.437.136
1854-55	601.744.175	57.138.676	119.759.969	90.330.526
1855-56	750.620.883	72.279.148	115.404.744	129.721.770
1856-57	683.591.250	77.276.189	97.124.963	143.240.735
1857-58	498.123.524	140.266.259	237.022.998	395.354.306
1858-59	482.138.554	151.164.183	277.010.171	227.311.080
1859-60	341.870.002	108.694.745	113.997.302	193.162.122
1860-61	296.696.751	93.848.148	112.705.776	153.690.010
1861-62	468.131.282	112.039.294	213.973.851	178.049.743
TOPLAM	7.763.671.747	1.730.804.946	2.664.643.423	3.111.747.337

KAYNAK: T: GÜRAN, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841 - 1861), Ankara 1989, s. 36

Hazine harcamaları içinde askeri harcamaların toplam olarak en fazla olduğu görülür. Bu harcamalarda da yıllara göre farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Özellikle Kırım Savaşı bu harcamayı artırmıştır. Savaş yıllarının hemen sonunda bu

rakamlarda gözle görülür bir düşüş göze çarpmaktadır. Kırım savaşının olduğu yıllarda idari ve sultan harcamalarında ise bir düşme olmuştur.

Şimdi de ödemelerin başlıca harcama gururları arasında dağılımını (yüzde) olarak görelim.

TABLO :7

Ödemelerin Başlıca Harcama Gururları Arasında Dağılımı (Yüzde) olarak

1258-1277 (1843-1862)

Mali Yılı	Askeri Harcamalar	Sultanın Harcamaları	Maaş Harcamaları	İdari Harcamaları
1842-43	43.6	6.5	12.9	22.5
1843-44	50.4	8.3	15.3	16.6
1844-45	41.1	9.0	19.2	22.7
1845-46	43.1	11.9	16.4	21.4
1846-47	48.1	8.8	15.8	20.0
1847-48	40.4	13.3	15.5	24.5
1848-49	41.8	9.6	17.5	21.5
1849-50	42.6	12.7	17.9	20.3
1850-51	37.0	12.2	26.1	18.0
1851-52	44.0	17.6	15.5	16.9
1852-53	50.3	5.8	16.6	17.7
1853-54	45.4	15.5	12.5	12.3
1854-55	66.8	6.4	13.3	10.0
1855-56	66.9	6.4	10.3	11.6
1856-57	63.7	7.2	9.1	13.3
1857-58	34.2	9.6	16.3	27.2
1858-59	28.1	8.8	16.1	13.2
1859-60	29.5	9.3	9.8	16.7
1860-61	24.5	7.7	9.3	12.7
1861-62	28.1	6.7	12.8	10.7
TOPLAM	41.8	9.3	14.3	16.7

KAYNAK : T. GÜRAN, a.g.e. , s. 37

Abdülaziz döneminde Osmanlı Bahriyesi yeniden kuruldu. Kısa zamanda Fransız ve İngiliz deniz tezgahlarında inşa olunan kurdetli bir zırhlı donanma vücuda getirildi. Donanmada 15 zırhlı, birçokları küçük ebatta 26 muhrip on iki küçük korvet ve topçeker, buharlı küçük sahil muhafaza gemileri bulunuyordu.¹³²

1871-1874 yılları arasında toplam gelirin yüzde 20 artmasına karşılık giderlerde daha fazla artmıştı. Bunun nedeni dönemin padişahı olan Abdülaziz'in yukarıda da belirtildiği gibi savaş gemileri alması, çeşitli silahlar alması, saraylar yaptırması idi. Yalnız Abdülaziz bu harcamaların büyük bir kısmını özel hazinesinden çıkarmaktaydı. Seraskerlik gideri toplam bütçe giderleri içerisinde % 21.9'du. Para olarak 379.6 Milyon kuruştur. Dış işleri bakanlığının bütçesi ise 14.3 milyon kuruştur. Bu iki bakanlığı mukayese edersek savunma harcamasına ne kadar miktar para ayrıldığı ortadadır.¹³³

b- Dış Borçlanma İhtiyacı ve Borç Ödemeleri

Devletin bir türlü düzene koyamadığı mali durum 1854'de başlayan Kırım savaşı ile büsbütün kötüleşti ve artan savaş giderlerini karşılamak için dış borçlanmaya ihtiyaç duyuldu. Bu savaş nedeniyle İngiltere ve Fransa ile Rusya'ya karşı bir ittifak imzalandı. Bu iki devlet Osmanlı devletinin savaş gücünün artırılması hususunda ittifak halindeydiler. Osmanlı Devletinin borç para alma fikrini desteklediler.¹³⁴

1854 yılında Osmanlı Devleti Paris ve Londra'da bulunan iki mali müesseseden toplam üç milyon sterlin borç para almıştır. Bu paranın faizi % 6 emisyonu (ihraç fiyatı) % 80, itfa akçesi de % 1'dir. Bu paraya Mısır vergisi karşılık gösterildiğinden bu paraya "Mısır istikrazı" adı verilmiştir.¹³⁵

1855'de tekrar yine maddi sıkıntıların giderilmesi için Fransa ve İngiltere'den 5 milyon İngiliz liralık bir istikraz aktedildi. Bu borç % 4 faizli idi. Bu

¹³² C. MORAWITZ, a.g.e. , s. 110

¹³³ S. J. SHAW, E. K. SHAW, a.g.e. , II, s. 197

¹³⁴ E. Z. KARAL, a.g.e. , VI, s. 210

141. Z. KARAMÜRSAL, a.g.e. , s. 93

¹³⁵ Bu istikrazın 659520 sterlini emisyon ve komisyon, 44914 ilk taksit bedeli olduğu gibi, 206603 evvelce alınan faizle beraber verilmiş 175037 lirası ile harp melzemesi alınmış, 8.000 lirası Zeytinburnu fabrikasındaki makinalara sarfedilmiş 19585 lirası Malik adında birinden alınan yalı bedeline verilmiş geriye kalan kısımda Kırım Savaşı için sarfolunmuştur. Bkz. , Z. KARAMÜRSAL, a.g.e. , s. 92

borca da Mısır Vergisi, İzmir ve Suriye gümrük gelirleri karşılık gösterilmiştir.¹³⁶ İngiltere ve Fransa bu borcun faizine garanti vermişlerdir.¹³⁷

1858 yılına gelindiğinde Rus harbi bitmiş ve harici tehlikede ortadan kalkmış bulunmaktaydı. Hükümet ciddi ıslahta girişeceğini, bozulmuş olan maliyeyi yeniden kuracağını Avrupa huzurunda ilân etmiştir. Maliyeyi düzeltmek için hazinede büyük sıkıntılar yaşanmış ve 1. 238. 000 kese kaime (takriben 150 milyon Franklık) çıkarılmış bulunuyordu. Kaimenin kıymeti hergün biraz daha düşmekte ve Osmanlı Bankası buna mani olamamakta idi.¹³⁸

Hükümet piyasaya kaime sürmeye devam ediyor ve 1861 yılına gelindiğinde piyasada çok miktarda kaime bulunduğu ve sürüm işi devam ettiğinden kaimenin değeri nominal değerinin dörtte birine düştü. Fakat Hükümet borç para verildiği takdirde kaimeyi piyasadan çekmeye razıydı. Hükümet Lord Hobart ın yönetimi altında kaimeyi piyasadan çekti. Artık bundan böyle savaş giderlerini karşılamak piyasadan kaime çekmek için sürekli borçlanma yoluna gidilmişti.¹³⁹

1862 yılında merkezi Londra'da olan Osmanlı Bankası ile 8 milyon sternlik bir borç aktedilmiştir. Faizi % 6 dır. Buna tütün, tuz ve evrak-ı sahiha gelirlerinin bir kısmı karşılık gösterilmiştir. Bu para Şam isyanından mütevellit masraflara, Darülfünun masraflarına, damga resmi, sigorta resmi ve askeri masraflara sarfedilmiştir.¹⁴⁰

1863 yılında 150 milyon Franklık bir borç akdi imzalamıştır. 1865 yılında yine Paris borsasından Rumeli ağnamı ve Tokat madenleri hasılatı karşılık gösterilerek 150 milyon franklık bir istikraz akdi daha yapılmıştır. Devlet 1865 den 1869 yılına kadar harici borç yapmamış fakat değişik şirketlerden 10566071 Osmanlı Lirası ve % 14 faizli komisyonlarla avans almıştır.¹⁴¹

Abdülmecit ve Abdülaziz devirlerinin harici borçlarına baktığımızda toplam olarak Abdülmecit döneminde 16. 540. 700 Osmanlı Lirası, Abdülaziz döneminde ise 97. 708. 820 Osmanlı Lirası istikraz yapılmıştır. Abdülaziz devrindeki dahili istikrazlar ve düyunu gayri muntazama ile harici istikrazların yekünü 250. 273. 924 Osmanlı Lirasına ulaşmaktadır.

¹³⁶ Maliye Nezareti, İhsaiyatı Maliye Varidatı..., s. 312 Bu konuda geniş bilgi için Bkz. , C. MORAWITZ, a.g.e. , s. 85; Z. KARAMURSAL, a.g.e. , s. 93; A. Du. VELAY, a.g.e. , s. 85

¹³⁷ Z. KARAMURSAL, a.g.e., s. 93

¹³⁸ A. Du. VELAY, a.g.e. , s. 87

¹³⁹ D. C. BLAISDELL, Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi, (Nşr. A. İhsan Dalgıç), İstanbul 1940, s. 38

¹⁴⁰ Z. KARAMURSAL, a.g.e. , 95; Bkz; Maliye Nezareti, İhsaiyatı Maliye..., s. 313; A. Du. VELAY; a.g.e. , s. 93

¹⁴¹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye..., s. 314

Abdülaziz devrinde yapılan dahili ve harici borçlar aşağıdaki alanlara tahsil edilmiştir % 50'si emisyon dan ziyan, % 2'si bahriyeye sarfedilmiş, % 5'si saraylara sarfolunmuş, % 10'u harici istikrazların faizleriyle re'sülmal taksitlerine verilmiş, % 5'i avans olarak alınan borçların faizlerine tesviye olunmuş, Yüzde 1, 5'u komisyon olarak verilmiş yüzde % 12'si hazineye kalmış ve % 14'ü şimendifere tahsis edilmiştir.¹⁴²

Osmanlı Devletinin borç ödemelerinde en çok çektiği sıkıntı yüksek faizli borç ödemeleri olmuştur. Osmanlı tahvillerinin Avrupa piyasalarına sürülmesinde büyük bankalar önemli miktarlarda komisyon alıyorlardı. Böylece net olarak Osmanlı hazinesine giren para çok azdı. Osmanlı Maliyesinin durumu bozuldukça Osmanlı Hazinesine giren miktarların yeni tahvillerin itibari değerine oranı % 50 nin de altına düşmekteydi. Alınan borçlar cari harcamalara sarfedildi, yatırımlara pek kaynak ayrılmadı. 1875 dönemine kadar Osmanlı Maliyesinde herhangi bir gelişme görülmemiş. Yeni alınan borçlar eski alınan paranın faiz ve anapara ödemesine harcanmıştır. Yapılan bazı hesaplamalara göre borç ödemelerinin, dış borçlanma dışındaki devlet gelirlerine oranının, 1860'ların başında yüzde % 10 dan, 1870'lerin başında yüzde 30 lara, nihayet 1870'lerin ortasında yüzde 50 lere tırmandığını göstermektedir.¹⁴³

Osmanlı Devletinin 1854-1877 tarihleri arasında aldığı borç miktarını ve faiz oranını gösteren tabloya baktığımızda bu durumu daha iyi anlamış oluruz.

¹⁴² Z. KARAMURSAL, a.g.e. , s. 99 vd. ; istikrazı şark şimendiferleri istikrazı olarak bilinir. Rumeli şimendiferlerinin inşası için 792. 000. 000 Franklık bir borç Fransa ile aktedildi. İhsaiyatı Maliye..., s. 313

¹⁴³ Ş. PAMUK, Osmanlı Ekonomisi..., s. 54 vd.

TABLO :8

1854-1877 Tarihleri arasında Osmanlı Devletinin Borç Kaynakları

Tarih	Veren Kaynak	Miktarı		Faiz Oranı
1854	Palmer ve Ort. Gold Schimid ve Ort.	5.000.000	İng lr.	%6
1855	Fransa ve İngiltere	5.000.000"	İng lr.	%4
1858	Dev. Palmer ve Ort.	5.000.000	İng lr.	%6
1860	Mires	400.000.000	Fransa	%6
1862	Osmanlı Bankası	200.000.000	Fransa	%6
1863	Osmanlı Bankası	200.000.000	Fransa	%6
1865	Osmanlı Bankası	150.000.000	Fransa	%6
1865	General Credit an France	40.000.000	Fransa	%5
1869	Comptair D'escompte	555.550.500	Fransa	%6
1870	Baron Hirsck	792.000.000	Fransa	%3
1871	Credit General Ottoman	5.700.000	Ol.	%6
1872	Credit General Ottoman	278.155.000	Fransa.	%9
1873	Credit General ve Credit Mobilier	694.444.550	Fransa	%6
1874	Osmanlı Bankası	1.000.000.000.	Fransa	%5
1874	Osmanlı Bankası	5.000.000	Fransa	%5

1877'de Osmanlı Hükümeti borçlarını ödemeyecek hale gelmiştir. Borç toplamı 190.997.890 İngiliz lirasına erişmişti. Bunun faiz ödemeleri ise yaklaşık 61.803.905 İngiliz lirasıdır. Faizi ile birlikte Osmanlı Dış borç yekunu, 252. 801. 885 İngiliz lirasını buluyordu.¹⁴⁴

c- Yatırım Politikaları

Osmanlı Devleti Tanzimat döneminde aşırı derecede bir borç ödeme yükü yükü altına girdiğinden yatırım harcamalarına ancak % 14 ünü ayırabilmiştir. Bu oran içerisinde en büyük payı yol, kanal ve diğer altyapı harcamaları olmuştur. Hükümet özellikle de demiryolu yatırımına çok önem vermiştir.

¹⁴⁴ N. EKİNCİ. "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış", *Bellekten LV/214* (Aralık 1991), s. 766 vd.

Devletin demiryolu yapımına önem vermesinin en önemli sebepleri arasında askeri, siyasi ve ticari maksat yatmaktadır. Hükümet siyasi olarak demiryolu vasıtasıyla iç isyanları bastırma ve savaş halinde daha seri bir şekilde asker sevkiyatını yapmayı düşünmekteydi. Ticari olarak ta devlete bağlı eyaletlerdeki vergiyi daha hızlı bir şekilde toplayacağını düşünmekte ve böylece milli gelirini arttırmayı hedeflemekteydi.¹⁴⁵

Osmanlı Devletinde ilk demiryolu inşaatı 1856 yılında İzmir-Aydın hattı yapımı ile başladı. Bu demiryolu projesi ile ingilizler ticaret hacmini arttırmayı ve diğer projeler ile de ilerde Hindistan'a ulaşmayı amaçlıyordu.¹⁴⁶

Demiryolu yapımında Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinden ve Amerika'dan çok geride idi. O sıralarda İngiltere'de 16 bin, Almanya'da 11 bin, Fransa'da 9 bin, Amerika Birleşik Devletlerinde ise 49 bin km'lik hatlar döşenmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti aslında geç kalmıştır ama ağır borçlanmalar ve yüksek faiz ödemesi, bu önemli yatırımları geçiktirmiştir. Devlet karayolu yapımında bu kadar hassas davranmamıştır.

1860 yılında yine bir İngiliz firmasına ihale edilen 224 km uzunluğundaki Rusçuk-Varna demiryolu 1868 yılında işletmeye açılmış ve daha sonra Berlin antlaşması gereğince Bulgaristan'a devredilmiştir.¹⁴⁷

1868 - 1869 yılları Rumeli demiryollarının imtiyazı Belçikalı bir banker olan Baron Hirsch'e verilmiş ve kısa zamanda "Şark Demiryolları" şirketi kurulmuştur. Bütün Rumeliyi dolaşacak olan bu hattın km için 22.000 Frank teminattan 14.000 frangı doğrudan doğruya hükümetçe ödenmesi düşünülmüş¹⁴⁸ ve geriye kalan 8.000 frangı işletme şirketi tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁹ Bu hattın yapımı 1875 yılında tamamlanmıştır. Rumelide yapılan hat km olarak aşağıdaki gibidir.

Dedeğaç-Edirne	149 km
Banaluka-Novı	102 km

¹⁴⁵ V. ENGİN, Rumeli Demiryolları, İstanbul 1993, s. 43 vd.

¹⁴⁶ E. KAHYA, "Türkiyede ilk Demiryolları", Belleten LII/202 (Nisan1988) s. 209 vd.

¹⁴⁷ V. ELDEM, a.g.e., s. 157

¹⁴⁸ V. ELDEM, a.g.e., s. 162

¹⁴⁹ Toplam 1.980.000 adet olan tahvillerin ilk planda 750. 000 adedi piyasaya çıkarılacaktır. Beheri 400 Frank olmak üzere bir tahvilin getireceği faiz % 3 hesabıyla senede 12 frank olacaktır. Faizler iki taksit olarak her senenin Nisan ve Ekim aylarında ödenecektir. Baron Hirsch nominal değeri 400 frank olan tahvillerin tamamını hükümetten beheri 128, 5 franktan satın almıştır. Hemcn akabinde ise 1. 980. 000 adet tahvili bir banka gurubuna tanesi 150 franktan devretmiştir. Bkz, V. ENGİN, a.g.e., s. 63 vd.

İstanbul-Edirne	319 km
Edirne-Sarımbey	243 km
Selanik-Mitroviçe	361 km
Tırnova-Yanbolu	105 km

Osmanlı Devletinde bu demiryolları İngilizler tarafından, Balkanlar ve Ege bölgesinin tarım potansiyeli yüksek bölgelerin, Küçük çaplı hatlar olarak gerçekleştirilmiştir. Daha çok ticari amaçlı bu demiryolları dışında devlet, askeri ve siyasi ihtiyaçlarında gözönünde bulundurarak, İstanbul ve Balkanlar ile Avrupa arasında irtibat sağlayacak büyük bir teşebbüs olan Rumeli demiryollarını yapımına girişmiştir. Osmanlı Devleti bu demiryollarını yaptırırken sermaye sıkıntısı ve teknik eleman sıkıntısı çekiyordu. Bu sebepten yabancı şirketlere imtiyaz vermek zorunda kalmıştır.¹⁵⁰

Osmanlı Devleti Tanzimat dönemine gelinceye kadar köklü bir bayındırlık politikası izleyememişti. Tanzimatla beraber merkezîyetçi bir devlet politikası hedeflenmişti. Eyaletleri merkeze bağlayan gar, deniz, karayolları ile telgraf hatları bu politikanın temelini teşkil ediyordu. Tanzimatla devlet, halkın refah seviyesini yükseltmeyi ve bunun içinde memleketin imarına büyük önem veriyordu.

1856 tarihli ıslahat fermanı ile, bu prensibe daha açık önem verilmiştir. Devlet iç ticaretin geliştirilmesi için, kara ve su yollarının ıslahı için hükümetçe para tahsis edileceği, kanallar açılacağı ve bu hususta Avrupa bilgi ve sermayesinden faydalanılacağı belirtmişti. 1863-64 yılı gider bütçesinde 327 milyon lirasından ancak 10.84.000 lira gibi cüzi bir miktar Nafiaya tahsis edilmişti. Paranın dışında bayındırlık işleri için yeterli mühendis, Fen memuru ve işten anlar ustalara da ihtiyaç vardı. Bu yüzden dış ülkelerden teknoloji transferi yapılmıştır. Batı ülkeleri de kendi menfaatleri için bu işleri kendi plan ve programları çerçevesinde yapmışlardır. Mesela İngilizlerin demiryolu yapımında özellikle İzmir-Aydın hattının yapılmasını istemeleri kendi menfaatleri doğrultusunda idi. İngilizler İzmir limanına istedikleri hammaddeyi ulaştırmayı planlamışlardı.¹⁵¹

Meclis-i Vâlâ-i Ahkam-ı Adliye,¹⁵² her yıl devlet içerisinde yapılan bayındırlık işlerini bir rapor halinde sadrazama sunmayı usul olarak kabul etmişti.

¹⁵⁰154. V. ENGİN, a.g.e. , s. 110

¹⁵¹ E. Z. KARAL, a.g.e. , VII, s. 266

¹⁵² Meclis-i Vâlâ-i Ahkam-ı Adliye: Meclis 27 Zilhicce (25 Mart 1838) tarihinde kuruldu. Esas görevi dâr-ı şûray-ı Bâbiâli ve dâr-ı surâ-yı askeride ele alınan dahili, harici, mali, askeri v.s. bütün işlerin tanzim edilen mazbatalarını tekrar müzakere ve mütâlaa ederek değiştirecek ve ıslah edilecek kısımları varsa bu değişiklikleri yapıp padişaha arz etmek olarak belirlenmişti. Yani

Bu da gösteriyor ki devlet ricali artık bayındırlık işlerini bir mesele olarak görmüşlerdi.

Bayındırlık faaliyetleri içerisinde posta teşkilatında da Abdülmecit ve Abdüfaziz dönemlerinde önemli gelişmeler olmuştur. Abdulaziz devrinin sonlarında hemen her tarafa telgraf merkezleri açılmış bulunuyordu.¹⁵³ 1865 yılında 51'i Rumelide, 42'si Anadolu'da olmak üzere telgraf merkezi sayısı 93'e ulaşmıştı.¹⁵⁴ 1866 yılında Rumeli'deki telgrafhanelere 2 yeni merkez ilave edilerek sayı 53'e yükselirken, Anadolu'da 15 yeni merkez eklenmiş ve ülke genelinde 110 merekeze sahip olunmuştur.¹⁵⁵

9 Eylül 1870 tarihinde 143'ü Rumeli bölgesinde olmak üzere ülke genelinde telgrafhanelerin toplam sayısı 30'u bulmuştur.¹⁵⁶ Bu rakamlarda gösteriyor ki Tanzimat döneminde yurt içinde ve yurt dışında posta teşkilatı hızlı bir şekilde gelişmiştir.

Yatırım harcamaları içerisinde Abdülmecit döneminde eğitim faaliyetlerine büyük önem verilmiştir. Bu hususta 1845'te Meclis-i Vâlâyı ziyaret edip Abdülmecit, maarif meclislerinin kurularak mahalle mekteplerinin yeniden düzenlenmesini istemiştir. Daha sonra 1846 da daimi maarif meclisi diye daimi bir meclis kurulmuştur. Bu meclis, meclisi Vâlâ ve Meclisi Tanzimat'la bir araya gelerek Meclisi Umumide eğitim-öğretim için neler yapılabileceğini ve bu hususta ne kadar meblağ ayrılacağını görüşmüştür. Neticede, 500 kese akçe verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁷

Meclis-i Maarif-i Umumiye eğitim faaliyetlerinin daha hızlı bir şekilde yürütülmesi için bir kanunname hazırladı. Bu kanunnameye göre İlköğretim ve ortaöğretim mecburi ve parasız olacaktı. Ayrıca bir Darülfünun (Üniversite) açılması ön görülüyordu.¹⁵⁸ Nitekim yılında Sultan Abdülmecit açılması için emretmiş. Mekteplerin ıslahı ve geliştirilmesi için her yıl 5. 000 kese akçe tahsis olunmuştur. Bu paranın bir kısmı Darülfünun binası tamamlanıncaya kadar hoca ve memurların maaşlarının, talebelerin yiyecek ve giyecek masraflarını karşılamak için

diğer meclislerde alınan kararlar padişaha arz edilmeden önce Meclis-i Vâlâda son şeklini alıyordu. Mehmet seyitdanlıoğlu, "Tanzimatın ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâyı Ahkam-ı Adliyenin Kuruluşu (1838-1840)", Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, İstanbul 1990, s. 133

¹⁵³Salname, (posta Bölümü), Matbaa-i Amire, 1281, s. 150

¹⁵⁴Salname, (posta Bölümü), Matbaa-i Amire, 1282, s. 142

¹⁵⁵Salname, (posta Bölümü), Matbaa-i Amire, 1283, s. 147

¹⁵⁶Salname, (Posta Bölümü), Matbaa-i Amire, 1286, s. 181

¹⁵⁷Takvim-i Vakayi, 27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846), Nr, 303, s. 2

¹⁵⁸E. Z. KARAL, a. g. e., VI, s. 172 vd.

ayrılacaktır. Netice olarak, Darülfünun ve diğer okullar için 500 kese akçe verilmiştir.¹⁵⁹

Tanzimat döneminde eğitim ve öğretimle ilgili çalışmaların bir çoğunun aksadığı görülmüştür. Bunun sebebinin de devlet yetkililerinin deneme-yanılma metodu ile işe başlaması gelmektedir. İkinci sırada ise Osmanlı maliye sistemi içinde, yeni ihdas edilen eğitim ve bilim müesseselerine gereken tahsisatın sağlanamamasıdır.¹⁶⁰ Başka bir ifadeyle Osmanlı Maliyesinin gelenekçi yapısından dolayı buna hazır olmamasına ve gerekli finansmanın geçici tedbir ve zorlamalarla temini yoluna gidilmiş olmasına bağlanabilir.

¹⁵⁹ E. İHSANOĞLU, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darüfü'nun Kurma Teşebbüsleri", 150. Yılında Tanzimat, (Nşr. H. D. YILDIZ) Ankara 1992, s. 401

¹⁶⁰ S. C. ANTEL, Tanzimat Maarifi Tanzimat I, Ankara 1940, s. 44 vd.

Abdülmeccit döneminde eğitim faaliyetleri aşağıda şematik olarak gösterilmiştir.

Abdülmeccit Devrinde Eğitim 1839-1861			
Din esasına göre eğitim	Genel Eğitim		Askeri Teknik ve Meslek Okulları
Sıbyan mektepleri	Meslek ve Teknik öğretim	İlk Orta ve Yüksek Öğretim	Mühendishane-i Bahri ve Berri Mekteb-i
Medreseler	Darülmualimin "1847"	Rüştiyeler	Harbiye Muzika-i
	Mekteb-i Osmani "1875"	Kız Rüştiyesi "1847"	Humayun Erkan-ı
	Mekteb-i Mülkiye "1859"	Darülmaarif "1849"	
	Mekteb-i Telgraf "1860"	Darülfünun açılması prensibi kabul ediliyor "1845"	
		Encümen-i Danış "1854"	

Muntazam Osmanlı Bütçeleri bulunmadığından Tanzimat devrinde devletin eğitime yaptığı harcamaları tam olarak bilinmemektedir. Bunula beraber tesbit edebildiğimiz kadarıyla 819.454. 000 kuruşluk 1859 yılı bütçesinin giderleri arasında halk eğitimi ve okullara 31.000.000 kuruş ayrılmıştır.¹⁶¹

1863-64 yılı için Fuat Paşa'nın hazırladığı ilk gayri muntazam bütçe denemesinde maarif harcamaları için % 0,3 gibi oldukça düşük bir miktar tesbit edilmiştir. Bu nisbet uzun yıllar Osmanlı bütçelerinde devam edegelmiştir.¹⁶²

Tanzimat döneminde Osmanlı bütçesi içerisinde Dar'ül-Fünun ve Maarif-i Umumiye'ye ayrılan miktar 1847 - 1861 yılları arasında toplam olarak 24. 409.945

¹⁶¹ E. Z. KARAL, a.g.c. , VII, s. 230 vd.

¹⁶² V. ELDEM, a. g. e. , s. 117

kuruş olarak tesbit edilmiştir. Bu tesbit edilen miktar Eğitim-Öğretim harcamaları için çok azdır.

E- TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI SANAYİ POLİTİKASI

a- Sanayi Politikası

Osmanlı Devletinde Sanayi bugünkü anlamda bir sanayi değildi. Devletin iktisadi yapısı tarıma dayalıydı. Fakat ananevi vasıflarını henüz kaybetmemiş memleketin ihtiyacına cevap verecek küçük ölçekli üretim birimlerinden oluşan ve tümüyle tüketim malları üreten bir sanayinin olduğu bilinmekteydi.¹⁶³

Devlet kırsal kesimde, ağırlıklı olarak tarıma dayalı araç gereç yapımı, el tezgahı biçimi dokuma, değirmencilik gibi sınai üretime yönelirken şehirlerde ise öncelikle dokumacılık ve tekstil, gıda, madeni ev eşyası gibi alanlarda yoğunlaşıyordu.¹⁶⁴

19. Yüzyılda Osmanlı sanayi devlet öncülüğünde gelişme göstermeye başladığından dokumacılık ve devlet ihtiyaç duyduğu malları imal etmek için kendi fabrikasını kurarak üretim yapmaya başlamıştır. Genellikle Ordunun ihtiyacı olan elbise, ayakkabı fes, battaniye, silah ve buna benzer daha birçok malzeme bizzat devletin kurduğu fabrikalardan üretilmiştir. Şimdi bu fabrikalar arasında İzmit Çuha fabrikasını (Basmahane) yi sayabiliriz.

Başlangıçta yünlü askeri kumaş imal eden fabrika, daha sonra yatak çarşafı, havlu, çorap ve eldiven üretmeye başlamıştır. Basmahanenin işçi kapasitesi 200 idi. Fabrikanın yıllık ortalama imalatı 1860'lı yılların başı itibariyle 72. 000 metre kumaş ve 60.000 adet fes idi. Kalite itibariyle de İngiliz ve Fransız dokumalarıyla rekabet edebilecek güçteydi.¹⁶⁵

Büyük çaptaki devlet fabrikaları Tanzimattan önce de vardı. Nitekim II. Mahmut'un ordu ve sarayın ihtiyacını karşılamak amacıyla başlattığı devlet eliyle fabrika kurma politikasını devam ettirerek ülkeye birçok tesis kazandırmıştır. Bunlar arasında 1835 yılında açılan Feshane fabrikasını sayabiliriz. Abdülmecit'in tahta geçmesinden sonra'da birçok fabrikalar kurulmuştur. Bunlar arasında da Zeytinburnu fabrikasını sayabiliriz.¹⁶⁶

¹⁶³ Y. KEPENEK, a. g. e. , s. 14

¹⁶⁴ E. İHSANOĞLU, a. g. m. , s. 365

¹⁶⁵ R. ÖNSOY, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi*, Ankara 1988, s. 52

¹⁶⁶ V. ELDEM, a. g. e. , s. 113

Tanzimat döneminde ülke ekonomisine katkıda bulunan Odunun ve halkın teba'nın ihtiyacını karşılayan fabrikaları ve ürettikleri ürünleri kısaca şöyle özetlenebilir.

İzmit Fabrikası: Çuha, askeri elbiseler İstanbul Feshane Fabrikası: Fanila kumaşlar Zeytinburnu Fabrikası: Pamukbezi, emprimeler, alacabez, pamuk yün ve fidekos çoraplar

Hereke Fabrikası: Kadife, Pam usulü çiçekli ipek kumaşlar, saten, taftalar, gazlar, kordelalar

Tophane Fabrikası: Tüfekler, tabancalar v. s.

Beykozda İnceköy Fabrikası: Porselen, Cam, fincanlar v. s.

Devlet fabrikaları sadece bu müesseselerden ibaret değildi.

İzmir Kağıt Fabrikası, İslimeye Fabrikası v. b. fabrikalar vardı.¹⁶⁷

Tanzimat döneminde devlet gelirlerinin büyük bir kısmı sanayi alanına yani fabrika inşa etmeye ayrılmıştır. Mesela 1840'lı yıllarda bu alana tahsis edilen kaynak toplam bütçe gelirlerinin 1/8'den 1/6'ya çıkmıştır. Bu dönemde 600 milyon kuruşluk toplam bütçe gelirin 104 milyon kuruşluk kısmı fabrika ağırlıklı yatırımlara ayrılmıştı.¹⁶⁸

b- Sanayii Teşvik Politikası

Sanayinin teşvik edilip edilmemesi Tanzimat tartışmalarına sebep olmuştur. Bu dönemde sanayileşmeden yana çıkan ilk Osmanlı düşünürü Tercüme Odasından Şerif Efendi'di. O, Osmanlı devletinin sadece salt bir tarım ülkesi olarak görülmesine karşı çıkıyordu. Yalnız tarım kesimi özendirilmemeli. Halk Sanayiye de yönelendirilmeliydi. Şerif Efendi Miçancı Murat izledi. O da sanayileşmeyi savunan ve tarıma önem verildiği nisbette sanayi ve ticarete de aynı önem verilmeliydi diyor. Bunları Ahmet Mithat Efendi ve Musa Akyığıtzade takip etti.¹⁶⁹

Sanayileşmenin aksine tarım ülkesi olarak kalmayı destekleyenler arasında Sakızlı Ohannes Paşa ve Portakal Mikail Paşa Mülkiye'de ders anlatırken tarımdan ana çıkıyor, Osmanlı için sanayileşmeyi kaynak israfı olarak görüyorlardı. Yüzyılın sonunda liberal görüşe sahip Mehmet Cavit Bey, iktisat ilkelerine ters düşen bir

¹⁶⁷ 1876'da yalnız Bursa'da İpek ipliği fabrikası bulunuyordu. Lübnan'da da 9 İpek ipliği fabrikası vardı. İzmir'de halı dokuma fabrikası, Tarsus ve Adanada çırçır, Mudanyada 2, Bilecikte 3 kumaş fabrikası vardı. Bkz. , S.J.SHAW, E. K. SHAW, a.g.e. , s. 160

¹⁶⁸ A. KALA, "Osmanlı Devletinin Sanayileşme Çabaları", II. Abdülhamit ve dönemi, Sempozyum Bildirileri (2 Mayıs 1992), İstanbul 1992, s. 186

¹⁶⁹Ş. MARDİN, Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838-1918), Ankara 1962, s. 53-55

sanayileşmenin ülkeyi yoksullaştıracağını savunuyor. Osmanlı topraklarında tarım ve ticaretin geliştirilmesini öneriyordu.¹⁷⁰

Tanzimat döneminde Osmanlı Sanayisi devlet tarafından himaye edilmeye başlanmış ve böylece sanayi erbabı yabancı sermaye ile rekabet eder duruma getirilmeye çalışılmıştır. Sultan Abdulaziz devrinde sanayi bariz bir şekilde desteklenmiştir. Bu hususta şu tedbirler alınmıştır; Gümrük resminin artırılması, İstanbul ve vilayetlerde sanayi mektepleri açılması¹⁷¹, Sanayii korumak maksadıyla alınan tedbirler arasında en önemlisi esnafı, şirketler dahilinde birleştirmek yolundaki teşebbüslerdir.

Sanayii teşvik bakımından yukarıda açıklananların dışında vergi muafiyetinin getirilmesi idi. Özel teşebbüs, fabrikalarının önemli bir bölümünü, hatta tüm özel kesim fabrikalarını, kuruluşlarının ilk yıllarından devletin kendilerine tanıdığı vergi muafiyetleri karşılığında kuruluordu. Devletin tanıdığı diğer bir önemli teşvik türü de, fabrika daha üretime geçirilmeden talip olarak peşin ödemedede bulunması geliyordu.¹⁷²

Yukarıda belirtilen teşviklere rağmen Tanzimat dönemi Sanayi istenilen düzeyde gelişme gösterememiştir. Bunun birkaç sebebi vardır. Bunlardan önemlilerini şöyle özetleyebiliriz. 1856 yılında Islahat Fermanıyla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında yabancıların Osmanlı devletinden toprak satın almalarına devletin en güzel yerlerinde ve tarıma elverişli ulaşımı kolay ve deniz kıyısına yakın yerlerde (İzmir gibi) izin verildi. En önemlisi 1838 yılında imzalanın dış ticaret anlaşmasıdır.¹⁷³

Devletin yabancılara sağladığı gümrük Vergi indirimi, ucuz işçilik, hammadde bolluğu gibi sebeplerden dolayı batılı ülkeler için cazip bir yatırım ülkesi olmuştur. Yabancılar daha çok tekstil, pamuk ve yün, kereste, deri, ipek, zeytin, sabun ve maden gibi ara ve tüketim maddelerinin üretimine yönelmişlerdir.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Z. TOPRAK, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara 1982, s. 168

¹⁷¹ 1860 yıllarda İstanbul Sanayi Mektebi kuruldu. Bu mektep sayesinde yeni kurmayı düşündükleri batı tarzındaki fabrikalar için teknik eleman yetiştirmek ve içi pazarın ihtiyavına dahi cevap veremez duruma gelen sanayii yeniden canlandırmaktır. Ö. SARC, *Tanzimat ve Sanayimiz*, İstanbul 1940, s. 420 176. A. KALA, a. g. m., s. 186

¹⁷² A.KALA, a.g.m., s. 186

¹⁷³ Ş. PAMUK, *Osmanlı-Türkiye İktisat...*, s. 163 vd.

¹⁷⁴ S. C. ANTEL, a.g.e., s. 427

III. BÖLÜM

(1876-1914 YILLARI ARASI UYGULANAN KAMU GELİRLERİ POLİTİKALARI)

Geçen bahislerde geleneksel Osmanlı gelir politikasını ve Tanzimat döneminde uygulanmaya başlayan değişik vergi çeşitlerini, görmüştük. Aynı şekilde Tanzimat döneminde örfi vergilerin kaldırıldığını, tek bir vergi sistemine geçildiğini, tahrir çalışmalarının yapılarak verginin daha sistemli bir hale getirildiğini ve yine bu dönemde, damga resmi ve harçların ihdas edildiğini, darsaadet vergisinin 1874'ten itibaren alınmaya başlandığını da gördük.

Burada 1876-1914 yılları arasındaki dönemde gelir kalemlerinin nelerden ibaret olduğu ve bu gelir kalemlerinde ne gibi iyileştirici politikalar uygulandığını göreceğiz.

Maliye tarihimiz açısından bu dönemin en belirgin vasfı Tanzimat döneminde başlayan aşırı borçlanma ile devletin iflasın eşiğine geldiğini ve Batılı Ülkelerin borçlarının karşılığı olarak 1881 yılında "Düyun -ı Umumiye"yi kurmaları olayıdır¹.

A- GELİR KALEMLERİ

İncelenen dönemde Osmanlı vergi kalemlerini doğrudan alınan vergiler ve dolaylı vergiler olarak inceleyebiliriz.

- a- Doğrudan Doğruya Alınan Vergiler,
(Emlak ve musakkafat vergisi, Temettü vergisi, Bedel-i Askeri)
- b- Dolaylı Olarak Alınan Vergiler
(Aşar, Ağnam, Çanavar rüsumu, Gümrükler, Duhan, Harir,
Müskirat Rüsumu, tapu, kontrat, rüsum-ı mütenevvia)
- c- Hasılat-ı Mütenevvia (Tuz, Emlak-ı Miriye, Orman ve Meadin)
- ç- Varidat-ı Maktua (Mısır, Sisam, Aynaroz, Bulgaristan v. s.)

Yukarıda sayılan vergi kalemleri dönem içinde uygulanan mali politikalar ve istatistiki bilgiler de verilerek incelenecektir.

¹ Maliye Politikası: Kamu otoritesi tarafından iktisadi ve sosyal hedeflerin gerçekleştirilebilmesi amacıyla kamu gelirleri ve harcamalarının planlanması, yönlendirilmesi ve mali kurumlardan yararlanma yöntemlerinin belirlenmesiyle ilgili plan ve uygulamalar bütünüdür. Fkz. O. HANÇERLİOĞLU, *Ekonomi Sözlüğü*, İstanbul 1967, s. 555

B- DOĞRUDAN ALINAN VERGİLER

a- Emlak ve Bina Vergisi

Tanzimatla başlayan mali reform hareketlerinin bir devamı olarak, 1863 yılında " Emlak Vergisi" vergi sistemi içine girmiş ve 1910 yılına kadar yarım yüzyıla yakın bir süre bina ve arazi bu ad altında birlikte vergilendirilmiştir. Bu vergi aşarın dışında alınmıştır².

Emlak vergisinin konusu arazi ve binalar olup bu vergiler görevli memurlar tarafından tesbit edilen değer (matrah) üzerinden alınır. Verginin oranı arazi ve binalarda %04 idi; akar halindeki binalar ayrıca gelir üzerinden %4 olarak tesbit edilmişti. Bu oran 1879 yılına kadar devam etmiş, daha sonra değiştirilmiştir³.

1881 yılında Meclis-i Umumi toplanarak arazi ve musakkafat vergisine ait bir kararname yayınlamıştır. Bu kararnamenin birinci maddesi "Emlak vergisi bütün arazi ve musakkafatın kıymetinden alınır". İkinci maddesinde ise "Maliye komisyonu vergiyi arttırıp eksiltmekte yetkilidir. " denmektedir⁴.

Kararname hükmünce emlak, arazi ve arsalardan kıymeti üzerinden, binde dört, kıymeti yirmi bin kuruştan daha fazla olan bütün emlakın, kıymeti kaç kuruş olursa olsun ahashabının kiraya verdiği akarlardan kıymeti üzerinden binde sekiz vergi alınır⁵.

Daha sonra 1303 (1887) senesinde bütçe açığını kapatmak için de akar vergilerine binde iki (% 02) zam yapılarak binde sekizden, binde ona (%010), 1304 senesi bütçesini denkleştirmek içinde kıymeti yirmi bin kuruşa kadar olan meskenlere binde bir zam yapılarak binde dörtten, binde beşe çıkarılmıştır⁶.

² K. MUTLUER, *Türkiye'de Gayri menkullerin Vergilendirilmesi*, Ankara 1973, s. 13

³ V. ELDEM, a. g. e. , s. 241

⁴ *Düstur*, I. Tertip, VII. , Ankara 1941, s. 371; *İhsaiyat-ı Maliye...*, s. 23

⁵ *İhsaiyat-ı Maliye...*, s. 23 vd.

⁶ "Akar Vergisinin binde ona çıkarıldığına dair nizamname", *Düstur*, I. Tertip, V. , Ankara 1937, s. 776-777; Çiftliklerle herkesin arazisi içindeki ahır, samanlık, anbar gibi araziye tabi müsakkaafat arsalardan binde dört, araziye tabi olmayan kasabalarla köylerde ahashabının haneleri dahilinde binde beş vergi alınmasında 1304 bütçe tebdirlerindedir. Bkz. *İhsaiyat-ı Maliye...*, s. 23

1909 yılında Maliye Nazırlığına getirilen Cavit Bey, o zamana kadar kıymet esasını çevirmeğe teşebbüs etmiş, "Islahatı Maliye Komisyonu"nun hazırladığı masakkafat vergisi layihası 1910 yılında meclislerden çıkarak kanunlaşmıştır. Bu kanuna göre yurttan yeni bir sayıma başlanmıştır. Sayıma binalardan başlamak suretiyle bunların mevki rayiçlere göre garisafi gelirleri taktir ve tahmin edilmiştir. Musakkafat kanuna göre vergi nisbeti umumiyetle % 12 olmakla beraber imalathanelerde ve ahşap binalarda bakım masraflarının fazlalığı gözönünde bulundurularak, matrahtan % 25 nisbetinde indirim yapılması kararlaştırılmıştır⁷.

⁷ V. ELDEM, a.g.e. , s. 241-242; K. MUTLUER, a.g.e. , s. 14

TABLO :9

ARAZİ VE MUSAKKAFAT SAYIMI

ARAZİ			MUSAKKAFAT			
Rumeli ve Adalar (Mil. Kuruş)	Parça Sayısı 1000	Yüzölçümü (Milyon dön)	Kıymeti Mil. krş	Sayı 1000	Yüzölçüm ü 1000 dön.	Kıymet i mil. krş.
Edirne	1323	17.7	1344	332	70	930
Selanik	1717	12.9	1453	401	123	1162
Manastır	1092	13.1	938	244	63	697
Kosova	1016	10.4	1196	179	78	588
Yanya	733	8.7	593	130	32	280
İşkodra	272	3.5	272	65	14	86
Cezayir	630	2.3	499	97	23	244
Toplam	6783	68.6	6295	1448	403	3967
İstanbul ve Çatalca Anadolu	504	5.04	503	222	187	3703
İzmit ve Çanakkale	1010	6.9	1018	124	46	445
Hüdavendigâr ve Karasi	2580	20.4	3692	493	125	1712
Aydın	2364	22.8	3883	508	136	1740

KAYNAK: V. Eldem, a.g.e. , s. 267

Tahrir_i Emlâk Nezareti kurulduktan sonra Bursa ve Yanya sancaklarında bir deneme mahiyetinde sayım yapılmıştır. Başarı sağlanınca Erzurum ve Arap vilayetlere de dışındaki vilayetlere uygulanmıştır. Bu sayım 1908'e kadar tam olarak yapılmamıştır. Bu sayımın amacı, var olan vergilerin toplanmasını arttırmaktır⁸.

⁸ S.J.SHAW,E.K.SHAW, a.g.e., II,s. 133; Bağdat, Basra, Yemen ve Hicaz vilayetleriyle Cebeli Lübnan sancağında sayım yapılamamıştır. Trablusgarp ve Bingazi sayımları ise eksik kalmıştır. Bkz. V. ELDEM, a.g.e. , s. 267; İhsaiyat-ı Maliye..., s. 24

TABLO :10

ARAZİ, MUSAKKAFAT VE ARSA VERGİSİ GELİRİ

Yıllar	Tahsilat (Altın Lira)
1877	1.694.000
1879	1.698.000
1880	2.100.000
1887	2.110.000
1888	2.179.000
1889	2.688.000
1890	2.207.000
1891	2.391.000
1892	2.426.000
1893	2.412.000
1894	2.313.000
1895	2.254.000
1896	2.362.000
1897	2.359.000
1898	2.499.000
1899	2.816.000
1900	2.723.000
1901	2.787.000
1902	2.678.000
1903	2.777.000
1904	2.535.000
1905	2.523.000
1906	2.582.000
1907	2.511.000
1908	2.451.000
1909	2.564.000
1910	2.919.000
1911	2.866.000
TOPLAM	68.524.000

KAYNAK: Maliye İstatistikleri, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul 1949, s. 302, 303

b- Temettü Vergisi (Kazanç Vergisi):

Tüccar ve esnafın yıllık geliri üzerinden beyana dayanmadan tahmin ve takdir edilerek alınan bir vergidir. Tanzimat döneminde %3 olarak alınan bu vergi daha sonraki yıllarda 1879 yılında çıkan kararnamede "Tüccar ve esnafın senelik gelirinden muvazane-i maliye Kanununa göre vergi miktarı artırılır veya eksiltilir" diye yazmaktadır. Buna göre o tarihten itibaren %4 olarak tesbit edilmiştir. 1887 yılında ise bu oran % 5'e çıkarılmıştır. Tüccar ve esnafdán alınan bu vergi bu tarihten itibaren maaş ashabına da uygulanmıştır⁹. Temettü vergisi vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde ve nüfusu 2000 den fazla olan nahiye ve köylerde bulunan esnaf ve tüccarlar temettü vergisiyle mükelleftir. Şehir ve kasabalarda bulunan bütün çiftçiler, çoban ve bahçıvanlar ile özel ve resmi hastahane çalışan memur ve hizmetliler ise bu vergilerden muaf tutulmuştur¹⁰. Temettü vergisinin yabancılara da uygulanabilmesi için çok uğraşıldığı halde başarılı olunamadı. Verilen kapitülasyonlar ve yapılan ticaret anlaşmaları çerçevesinde Batı Ülkeleri temettü vergisinin kendi vatandaşlarına uygulanmayacağını ısrarla savundular. Osmanlı hükümeti değişik dönemlerde nizamnameler çıkardı ise de başarılı olamadı. Tanzimat dönemi sonrasında Yunanlılar, Karadağlılar, Sırpıllar ve İranlılar temettü vergisi kapsamına alındırsa da diğer ülke vatandaşları I. Dünya Savaşının başladığı 1914 yılına kadar bu vergiyi ödemediler.¹¹

1313(1897) senesinde çıkan bir irade-yi seniyye ile Rumeli çiftçileri ve ertesi senede Anadolu çiftçileri ve hayvan besicileri bu vergiden muaf olmalarını istediler ve hükümet bunların isteği üzerine muafiyet vermiştir. Fakat yıllık 800.000 TL varidat 380.000 TL düşmüştür¹².

1907 yılında yeni bir temettü vergisi nizamnamesi hazırlanarak tatbik edilmeye başlanmıştır. Bu nizamname ile nüfusu 2000 den fazla olan mahallerde mevcut bütün ticaret ve sanat erbabı temettü vergisine tabi tutulmuştur¹³. Vergi, biri nisbi, diğeri maktu olmak üzere iki kısma ayrılmış, mükellefler, bu kısımlar içinde bir çok tali sınıflara ayrılmıştır. 1909 / 1910 yılında mükellef adedi şöyle idi.

Maktu resme tabi olanlar 849.372

Nisbi resme tabi olanlar 319.967

⁹ İhsaiyat-ı Maliye... , s. 34; A. ŞENER, a.g.e. , s. 108

¹⁰ "Temettü Vergisi Nizamnamesi" *Düstur*, 1. Tertip, VIII, Ankara 1943, s. 658

¹¹ T. TARIK, *Temettü Vergisi Nizamnamesi*, Şems Matbaası, Dersaadet, 1332, s. 24

¹²İhsaiyat-ı Maliye... , s.35

¹³Temettü Vergisi Nizamnamesi", *Düstur*, 1. Tertip, VIII, s. 659

Verginin matrahı 1 milyar kuruş olup, mükellef başına 850 kuruş düşmekte idi. Ortalama işçi ücretinin 3900 kuruş olduğu düşünülürse, bankaları, büyük fabrika ve ticarethaneleri de kapsayan bu verginin esastan bozuk ve adaletsiz olduğu anlaşılır.

Temettü vergisi iki kısımdır. Birinci kısmı maktuan üç sınıf üzerinden alınır.

Şöyle ki:

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	
Kuruş	Kuruş	Kuruş	
3000	1500	750	Bankerler ve muamelatı Sarrafiye ile meşgul olan şirketler ve şahıslar
3000	1500	750	Toptan alışveriş eden her nevi zahire ve üzüm ve incir vs. tacirleriyle iştiğal eden şirketler
1500	1000	500	Un fabrikaları
500	400	300	Peynir, sabun, zeytinyağı ve makarna ve fabrika ve masaraları
400	250	150	Köşe sarraflar ve taşrada bulunana sarraflar
200	150	100	Su değirmenleri
75	50	25	Yel değirmenleri ¹⁴

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	
Kuruş	Kuruş	Kuruş	
2000	1000	500	Komisyoncular ve kambiyo tellalları ve acentalar
200	150	100	Emlâk alım ve satım tellalları
300	200	100	Mimarlar
150	100	50	Kalfalar
100	60	30	Nakkaşlar, dülgerler, duvarcı, sıvacı, boyacı
250	150	75	Ticarethanelerde hizmet eden direktörler
100	75	50	" " tezgaharlarda
30	20	10	" bulunan hizmetkarlar

¹⁴ V.ELDEM, a.g.e., s. 254

İkinci kısım, belli bir nisbet üzerinden tarholunur, Buda üç kısımdır.

Birincisi; maktu kısma dahil olmayan ticarethane, darüssmaalar ile şirketlerden icrayı ticaret kıymetlerinin %4'ü, ikincisi; imtiyazı mahsus teşkil eden şirketlerden hizmetlilerden senelik ücretlerinin aylık üçyüz kuruş hesabıyla 3600 kuruştan fazlasının %3'ü, üçüncüsü; erzak ve tarık müteahhitleriyle âşâr mültezimlerinin vergi bedeli taahhüt ve iltizamın 100.000 kuruşa kadar olan miktarından %10'u ve yüzbin kuruştan fazlası için ise %5'i temettü itibar edilerek iş bu temettün %3'ü nisbetinde alınır¹⁵.

Temettü vergisi iki taksit olarak belirlenip, bunlardan biri Mart ayında, diğeri ise Eylül ayında alınır. Bu müddet zarfında temettü vergisini vermeyenlerden %20 zammedilerek alınır¹⁶.

Son olarak Maliye Nezareti, İslahatı Maliye Komisyonu delaletiyle yeni bir kanun hazırladı. Bu yeni kanun Fransız mevzuatından faydalanılarak mükellefleri karine usulüne göre, gelir sınıflarına ayırarak vergilendirmiş ve bir dereceye kadar vergi adaletini sağlamaya çalışmıştır. 1914 yılında yürürlüğe konan bu kanun ücretlere de şamil bulunduğundan, vergi verimi 40 milyondan, 70 milyona yükselmiştir¹⁷.

¹⁵ "Temettü Vergisi Nizamnamesi", *Düstur*, I.Tertip, VIII, s. 660-661; İhsaiyatı Maliye..., s. 46

¹⁶ 1323 Tarihli Temettü Nizamnamesi, *Kavanin-i Maliye Mecmuası*, 1/241 vd, İhsiyatı Maliye..., s. 45

¹⁷ V.ELDEM, a.g.e., s. 255

TABLO: 11

1885-1909 Arası Temettü Vergisinin
Tahakkuk ve Tahsilatını gösterir tablodur.

YILLAR	TAHAKKUKAT	TAHSİLAT
1885	-	-
1886	-	-
1887	70.234.692	46.011.294
1888	88.045.951	54.943.783
1889	80.722.344	57.293.322
1890	77.673.363	55.347.020
1891	75.849.856	61.669.439
1892	74.423.108	63.740.473
1893	73.691.752	60.465.380
1894	72.846.511	56.544.615
1895	72.924.224	54.600.720
1896	68.779.745	50.096.449
1897	45.165.256	33.741.468
1898	44.276.660	31.308.563
1899	40.971.184	31.932.756
1900	42.067.906	32.000.777
1901	41.033.958	33.262.795
1902	42.138.796	31.762.513
1903	40.182.121	32.632.709
1904	39.064.789	30.861.182
1905	35.973.117	21.275.495
1906	39.151.628	31.829.596
1907	34.994.806	31.301.574
1908	55.239.113	40.882.775
1909	53.173.014	46.549.382
1910	37.100.000	33.586.000
1911	35.900.000	32.610.300
1914	50.600.000	47.500.000

KAYNAK: İhsaiyat-ı Maliye Varidat..., s. 42

c) Bedel-i Askeri Vergisi

Osmanlı hazine gelirlerinden birisi de askeri hizmet vergisiydi. II. Mahmut zamanında zorunlu hale getirilen askerlik hizmeti, Tanzimatçılar tarafından 18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanıyla kısmen değiştirilerek paralı hale getirilmişti¹⁸. 1880 senesi muvazene-i Umumiyesine göre bedel-i askerinin aslı 55 66 00 lira ve tahsilatı vasatı olarak 462873 lira olarak tesbit edilmiştir. 1885 yılında II. Abdulhamit tarafından bedelli askerlik sınırlandırıldı. Yeni yasayla bedelli askerlik benimseniyor, ancak her vatandaşa temel eğitim hizmeti zorunlu hale getiriliyordu. Aynı şekilde bedelli askerliği tercih edenler her askere çağırılıştta 50 Osmanlı altını ödeme mükellefiyetine tabi tutuluyordu¹⁹.

Sultan II. Abdülhamit, gayrimüslim tebadan askerlik hizmetinin tam olarak beklenmesinin beyhude olacağını siyasi hatıratında belirtmiş ve bu hususta askerlik hizmetinin eşit şartlar altında yapılamayacağını dile getirmektedir²⁰.

1893 senesinde neşrolunan kararnamede askerlik bedelinin nüfus ve vergi kaydına göre tevzi pusulalarının hükümetçe tanzim edilerek papazlara verilerek onlar tarafından gayrimüslim tebaya bildirilmesi ve itirazların yine onlar tarafından giderilmesi kararlaştırıldı. Fakat bu uygulamada istenilen netice alınamadı bedelin yarısı bakaya kaldı²¹.

Osmanlı Devleti 1905 yılında bütçe açığını kapatmak ve müslim ve gayrimüslim teba arasındaki bedel-i nakdiyi eşit kılmak için gayri müslimlerden alınan 37 kuruşuk bedeli müslümanlardan alınan miktara yani 50 kuruşa çıkarmıştır. Bu uygulamadan bütçeye 350.000 lira ek bir gelir sağlamıştır.

Özel bir komisyon toplanarak bedel-i askeri bütün erkek çocuklar 50'er kuruş üzerinden hesap edilerek toplanmıştır. Bu komisyon asgari 50 kuruş olarak bedeli askeri ücretini tayin etmişti. Yalnız maddi durumu iyi olanlar bu miktarın üzerinde bir ödeme yapabileceklerdi. Yalnız şu beş sınıf ödemededen istisna edilmiştir:

- 1- 15 yaşından küçük olanlar,
- 2- 75 yaşından büyük olanlar,

¹⁸ Islahat fermanında aynen şu ifade vardı. " Verginin müsavatu tekalf-i sairenin müsavatumı mucip olduğu müsullu hukukça olan müsavat dahi vezaiğe olan müsavatu" gerektirmekteydi. Bunun bir sonucu olarak cizye kaldırılacak ve başta Hristiyanlar olmak üzere gayrimüslimler de askere alınacaktı. Gayrimüslim teba askerlik yükümlülüğü altına girmeyi kabul etmezken durumdun müslümanlar da memnun kalmamışlardır. Bkz. C.MORAWITZ, a.g.e., s. 65 vd. İ.H. DANİŞMEND, a.g.e., IV, s. 173 vd.

¹⁹ İhsaiyat-ı Maliye....., s. 46

²⁰ Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergah Yayınları, İstanbul 1975, s.120

²¹ İhsaiyatı Maliye....., s. 46

3- Akli dengesi bozuk olanlar,

4- özürlü olanlar

5- Fakir ve muhtaç olanlar. II. Meşrutiyete kadar özellikle azınlıklar her ne şekilde olursa olsun bedelli askerliği tercih etmişler, fiili olarak askerlik yapmaktan kaçınmışlardır. Bedelli askerliği Türklerin aleyhine olan bir kurum olarak yorumlayan İttihatçılar, söz konusu kanunu iptal ederek hangi din ve milletten olursa olsun tüm Osmanlı tebasının fiili olarak askerlik yapmasının zorunlu hale getirmişlerdir²².

Bu uygulamayla Osmanlı tebası içerisindeki gayrimüslimler artık askerlik yapacaklardır. İttihatçılar yalnız askerlik alanında değil vergi hususunda da imtiyazlı durumda olan ve temettü vergisi vermeyen bu tebayı bu vergiyi vermeye de zorlamışlardır.

²² II. Meşrutiyetin ilanından sonra gayrimüslim tebanın hukuk ve vazifeleri fiilen temin edilerek askerlik hizmeti mükellefiyeti kararlaştırılmış bedel-i askeri 1325 (1909). senesinden itibaren 25 Temmuz 1325 senesinden itibaren tanzim kılınan kanun gereğince müslim ve gayrimüslim teba askerliğe tabi tutulmuştur. Önceki kanun lağvedilmiştir. Bkz İhsaiyatı Maliye..., s. 47

TABLO :12

1885 - 1909 Yılları Arası Bedel-i Askeri Miktarını gösterir tablodur.

Yıllar	Tahakkuk	Tahsilat	Tahsilat
1885	-	-	63.391.172
1886	-	-	31.937.558
1887	61.371.257	54.565.985	39.403.280
1888	82.272.249	64.028.858	10.418.531
1889	83.358.067	68.284.917	24.776.960
1890	83.921.054	69.577.150	25.490.165
1891	85.301.692	77.849.351	21.436.117
1892	87.378.209	80.838.546	20.946.227
1893	88.534.956	77.991.767	29.462.507
1894	90.086.457	78.417.741	56.363.948
1895	91.586.404	74.686.202	27.238.960
1896	87.299.136	75.311.416	29.198.961
1897	91.223.574	67.039.320	29.318.429
1898	96.435.276	72.278.417	24.058.338
1899	94.248.089	78.083.658	24.902.747
1900	99.120.766	91.199.814	24.471.210
1901	97.981.991	101.447.624	27.494.750
1902	100.105.002	91.118.307	39.010.969
1903	101.243.694	92.726.282	64.864.471
1904	106.100.586	91.735.364	55.530.438
1905	139.337.742	118.070.809	43.787.370
1906	157.245.634	129.480.353	52.830.567
1907	138.585.191	125.928.568	53.576.000
1908	126.033.489	93.912.507	97.894.255
1909	-	12.695.252	88.557.930

NOT: 1909 Yılında bedeli nakdi askeri lağvedildiğinden tahsilatı bakayadan ödenmiştir.

KAYNAK: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Varidat ..., s.50

C- DOLAYLI OLARAK ALINAN VERGİLER

a- Âşâr Vergisi:

Şer'i nitelikli sayılan geleneksel Osmanlı vergilerinden biri olan âşâr mali açıdan Tanzimat sonrası dönemde ve Meşrutiyet dönemlerinde devletin en önemli vergisidir. Batı etkisi altında değişime uğrayan âşâr, zirai üretim artışını engellediği gerekçesiyle zaman zaman eleştirilmiştir. Tarımsal girdi ve yatırım maliyeti yapan çiftçiler için daha masraflı olmaktadır. Buna karşılık ilkel yöntemlerle çalışan çiftçilerin maliyet ve vergi oranı daha düşük olmuştur²³.

Tarım sektörünün, en büyük üretim alanı halinde bulunduğu, Sanayi ve ticareti tanımlayan gerilerde izlediği bu dönemde devletin âşâr gelirlerine önem vermesi normal karşılanmalıdır. Yalnız sürekli finansman sıkıntısı çeken devletin âşâr gelirlerini toplamada gerek Tanzimat döneminde olsun gerekse sonraki dönemlerde olsun iltizam düzenini büsbütün kaldıramamıştır. Fakat I. Meşrutiyetin ilanı ve yeni bir anayasanın yürürlüğe konmasını müteakip özellikle öşür vergisinde Meşrutiyete uygun düzenlemelere girişildi. 1880 yılından itibaren bölgedeki hayvan varlığının sayımının yapılması kararlaştırılmıştı. Maliye Nezaretinin bir şubesi olarak da "Âşâr ve Ağnam Emaneti" namıyla bir idare kuruldu²⁴.

Ayrıca 15 Muharrem 1257 (1881). yılında bir nizamname çıkarılarak 1889 senesinden 1893 senesine kadar âşâr vergisi arazinin dönümü üzerinden bedel olarak alınması kararlaştırılmıştır. Deneme mahiyetinde Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da birer kazada uygulamaya konuldu. Bu uygulamadan küçük çiftçiler memnun kaldıkları halde büyük toprak sahipleri ve zenginler bu duruma itiraz etmişlerdir. Hükümet ise uygulamayı gereği gibi yapamadığından bu kararından vazgeçmiştir²⁵.

²³ A.ŞENER, a.g.e., s. 217 vd.

²⁴ İhsaiyat-ı Maliye ..., s. 73; A.VEFİK, a.g.e., s. 245

²⁵ "Âşâr Nizamnamesi", Düstur, 1.Tertip, V, s. 788; B.DURAN, a.g.e., s.131

1- Âşâr' ın Oranı:

Tanzimatla beraber ülke genelinde âşâr oranı %10 olarak sabitleştirilmiştir. Âşâr' ın kelime anlamı olarak "onda bir" demektir ve bu orana sadık kalındı²⁶. Tanzimatın uygulanmadığı yerlerde ise eski usule göre tahrir defterlerindeki orana göre alınmasına devam edildi²⁷.

1840 yılında ülke genelinde %10 olan âşâr oranı uzun bir müddet değiştirilmeden yürürlükte kalmıştır. 1883 yılına gelindiğinde ulaşım-haberleşme, eğitim-öğretim yatırımlarına ve askeri teçizat ve menafi sandıklarına kaynak oluşturmak maksadıyla öşür vergisi %1, 5 oranında artırılarak toplam %11, 5'e yükseltilmiştir. Aynı şekilde 1896 - 1897 mali yılı bütçe açığını kapatmak maksadıyla öşür vergisinin oranı tekrar yükseltilmiş ve %12'ye çıkarılmıştır. Diğer bir artış ise 1900 yılında yapılmış ve âşâr oranı %12.6 olarak belirlenmiştir²⁸.

2- Âşârın Tahsili

Tanzimatla beraber âşârın tahsilinde de değişiklik yapıldı. Tanzimattan önce tüm âşâr gelirleri iltizam usulüyle idare edilmekte iken tanzimatla beraber iltizam usulü kaldırılmış ve yerine merkezden atanan "muhassıl" adı verilen maliye memurları tarafından toplanmaya başlandı. Muhassıllık denemesi fazla uzun sürmedi 1842 yılından itibaren, teknik imkânsızlıklar, personel sayısının azlığı ve memurların bölge halkıyla iyi bir şekilde uyum sağlayamaması yüzünden bu usule son verildi. Tekrar iltizam usulüne dönüldü. İltizam usulü de değişik yıllarda yeni esaslara bağlanarak uygulanmaya başlandı²⁹.

Daha sonraki yıllarda (1870-1871) çiftçiyi mültezimlerin elinden kurtarmak için, yeni arayışlara girişildi. Yeni sistemde âşâr gelirleri 5 senelik olmak üzere çiftçiler üzerine ihale ediliyordu. Köylü üzerine maktu en ihale usulü en son 1871 mali yılında uygulandı. Vilayet teşkilatında yapılan düzenlemelere uygun olarak 1872 mali yılından itibaren âşâr idaresi emanet usulüyle, tamamıyla vilayetlere bırakıldı. Buna göre her kazanın âşârı merkez kazada köy köy taliplerine açık artırma ile ihale edilecek, iltizama verilmeyen yerlerde ise emaneten idare edilecekti.

Âşârın emanet usulüyle idaresi 1885 senesi sonuna kadar devam edip 1886

²⁶ R.KAYNAR, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1985 s. 263

²⁷ Mustafa Nuri Paşa, (Nşr.Neşet Çağatay). Netayic' ül- Vukuat Kurumları ve örgütleriyle Osmanlı Tarihi, IV, Ankara 1980. s. 289

²⁸ B.DURAN, a.g.e., s. 132; Düstur, I. Tertip, V., s. 500

²⁹ Takvim-i Vekâyi, 3 Muharrem 1258, Defa 239, s.2

senesinde devlet tarafından Dahiliye Teşkilatının kurulmasıyla taşrada usul-i mülkiye ve maliye değiştirilmiş ve Adliye mahkemesinin kurulmasıyla da âşâr vergisinin toplanmasında Jandarmadan faydalanma işine son verilmiştir. Fakat daha sonra yeterli ehliyetli memurun bulunmamasından dolayı maliye hazinesini zor durumda bırakmamak için emanet usulünün kaldırılmasına karar verilmiştir³⁰.

1886 senesi mart ayından itibaren emanet usulünden bir netice alınamayınca âşârın yine ihale usulü idaresi tarafından yürütülmesine karar verilmiştir. 1880 yılından önce uygulanan iltizam usulü tekrar uygulanmaya konulmuş, fakat bazı değişiklikler yapılmıştır. Köyde yaşayan çiftçiler istedikleri zaman o köyün iltizamını kendilerine tercihen verilebiliyordu. Yalnız ihaleye katılmak isteyen köylülerin kazalardaki idare meclislerine önceden müracaat etmeleri gerekiyordu³¹.

Osmanlı mali sisteminde iltizam usulü belli yıllarda çeşitli sınırlandırmalar yapılarak devam etmiş ve 1912 yılında tamamen kaldırılmıştır³².

3- Âşâr Vergisi Islah Çalışması

Mali düzeni ıslaha yönelik çalışmalardan en önemli girişimlerden biri de şüphesiz "Islah-ı Maliye Komisyonu" nun kurulması olayıdır. I.Meşrutiyetin ilanı ve yeni anayasanın yürürlüğe konmasına müteakip özellikle âşâr vergisinde bazı reform çalışmaları yapıldı. Bu amaçla ülkenin önde gelen maliyecilerinden bir komisyon kurularak yapılabilecek mali reformlar belirlenmeye çalışıldı. Komisyon, Maliye Nâzırı Kamil Paşa'nın başkanlığında Münir ve Mikail Paşalar, Edip ve Süleyman Sudi efendilerden oluşuyordu. Bu komisyon uzun çalışmalar sonunda vergide reform niteliği taşıyan yeni bir sistem belirledi. Bu yeni sisteme göre "iltizam usulü" kaldırılıyor, yerine "emanet usulü" getiriliyordu³³.

Öte yandan vergi kaynağında değişiklik yapılıyor, verginin üründen değil

³⁰ *Düstur*, 1.Tertip, II, s. 41 vd.

³¹ *Düstur*, 1.Tertip, II, s. 243 vd.

³² "Âşârın müzayede ve ihalesi hakkındadır," *Düstur*, 1. Tertip, V, s. 785

³³ *Düstur*, 2. Tertip, V, s. 665

araziden alınması hükmü getiriliyordu. Bu değişikliğe göre, "ala", "evsat", ve "edna" şeklinde üçe ayrılıyor ve arazi sahiplerinden son beş yılda alınan vergi miktarı beşe bölünerek arazinin dönümü üzerine tarh ediliyordu. Diğer bir yenilik, verginin Ağustos başından Ocak sonuna kadar 6 taksitle ödenmesi hususuydu³⁴.

4- Âşâr Kapsamına Giren Ürünler

Âşâr konusuna giren ürünler çok çeşitlidir. Bunlar; Buğday, arpa, mısır, pirinç, fasulye, mercimek, nohut gibi hububat ki bunların vergisi her iki tarafında rızasıyla demet usulü veya ölçülmek suretiyle alınır.

Üzüm, incir, hurma, elma, erik, fındık, ceviz, portakal, limon gibi meyvelerin âşârı ise bu meyvelerin yetiştiği mahallin geçerli olan usulüne göre aynen veya her iki tarafın rızası ile nakten de alınır.

Pamuk öşrü ise kozaları toplanıp ambara konulduktan sonra tartılarak veya mahsul tarlada iken tahmin edilerek de öşrü alınır. Zeytin daneleri fabrika ve değirmene götürüldükten sonra oralarda tartıldıktan sonra veya ambarda toplandığında tahmin edilerek öşrü dane olarak alınır.

Afyon ve haşhaşın öşrü mahalli idare meclisleri tarafından mahsulün tarlada iken "ala", "karib", ve "evsat" itibarıyla üç sınıfa ayrılıp her sınıfın beher dönümünden numune alınarak tarlada iken tahmin üzere öşrü alınır.

Balın öşrü ise kovanlar sayılarak mahalli rayice göre bir kilo balın fiyatı ölçü alınarak beher kovan için idare meclislerince taktir olunan fiyattan öşrü bedel olarak alınır.

Mısırın öşrü tarlanın dönümü üzerinden tahmin olunmak veya numune tutulmak veyahut mahsulün yetişmesinde koçanlar tarlada kırılarak harman edilmek suretiyle alınır³⁵.

³⁴ B. DURAN, a.g.e., s. 131; " Âşârın Arazi üzerinden sureti istifasını mübeyyin Talimat", *Düstur*, 1. tertip, VIII, s. 184 vd.

³⁵ İhsaiyat-ı Maliye, s. 76; *Düstur*, 1. Tertip, VIII, s. 182 vd.

T A B L O : 1 3

1887-1911 Yılları Arasında Öşür vergisinde Kaydedilen Gelişmeler

Yıllar	Tahakkuk Eden Öşür	Endesk
1887	428 milyon kuruş	100.0
1888	470 milyon kuruş	109.8
1889	454 milyon kuruş	106.2
1890	422 milyon kuruş	98.8
1891	511 milyon kuruş	119.5
1892	560 milyon kuruş	130.9
1893	491 milyon kuruş	114.7
1894	438 milyon kuruş	102.6
1895	448 milyon kuruş	104.7
1896	416 milyon kuruş	97.4
1897	439 milyon kuruş	102.6
1898	518 milyon kuruş	121.2
1899	588 milyon kuruş	137.3
1900	558 milyon kuruş	125.7
1901	558 milyon kuruş	125.4
1902	538 milyon kuruş	123.4
1903	571 milyon kuruş	122.6
1904	525 milyon kuruş	122.6
1905	542 milyon kuruş	126.8
1906	602 milyon kuruş	140.7
1907	541 milyon kuruş	126.4
1908	690 milyon kuruş	161.3
1909	738 milyon kuruş	172.4
1910	730 milyon kuruş	170.5
1911	694 milyon kuruş	162.1

KAYNAK: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Varidat..., s.55; B. DURAN, a.g.e., s. 134

T A B L O : 14

1909 Yılında Vilayetlerde Tahakkuk Eden Öşür Vergisini Gösteren
Tablodur. (Bin Kuruş Olarak).

VİLAYETLER	TAHAKKUK EDEN ÖŞÜR VERGİSİ
İstanbul	2.301
Edirne	37.351
Erzurum	26.434
Adana	24.764
Ankara	37.492
Aydın	65.562
Bitlis	7.834
Halep	27.840
Hüdavendigâr	50.128
Diyarbakır	13.708
Sivas	42.852
Trabzon	24.515
Kastamonu	15.690
Konya	43.102
Ma'muratülaziz	15.226
Van	6.000
İzmitSancağı	7.642
BoluSancağı	9.403
ÇatalcaSancağı	3.204
KarasiSancağı	18.722
Kala-iSultaniye	9.862
TOPLAM	489.439

KAYNAK: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Varidat., s.57; B. DURAN, a.g.e., s.138

Tabloya bakıldığında ve beşer yıllık bölümlere ayrılarak değerlendirildiğinde net sonuçlara ulaşılmaktadır. 1887/1891 yılları ortalaması 100 alınırsa; 1892/1896 yılları ortalaması 103, 1897/1901 yılları arası ortalaması 115, 1902/1906 yılları ortalaması 121, ve 1907/1911 yılları ortalaması da 148 olarak tabloda görülmektedir. Öşür vergisinin beşer yıllık ortalama artışları sırasıyla %05, %2, 4, %1 ve %4, 4 olarak gerçekleşmiştir. İncelenen dönem boyunca ortalama yıllık artış hızı ise %2 civarında olmuştur³⁶.

b- Ağnam Vergisi :

Tanzimat sonrası yapılan düzenlemelerde ağnam resmi aynî olarak tahsil edilmesi çeşitli adlar altında alınan bu verginin ülkenin her yerinde koyun ve keçi başına beş kuruş resim ve yirmi para mübaşiriye ücreti konularak alınması kararlaştırılmıştır³⁷.

Ağnam resmi en önemli değişikliğe 1274 (1859). mali yılında uğrayarak, hayvan varlığı servet üzerinden değil, gelir üzerinden alınan bir vergi şekline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Önce Rumeli'de ki sancaklarda bir koyun ve keçinin bir yılda yavrusu, sütü ve yünü itibariyle ne kadar hasılat getireceği tesbit edilmiş, sonra eyalet ve sancak olarak tesbit edilen hasılatın %10' u ağnam resmi olarak kabul edilmiştir³⁸.

Oran %10 olarak her yerde eşit ise de, vilayetler ve aynı vilayete bağlı sancaklar arasındaki ağnam resmi farklılıkları tahsil zamanlarında mükellefin sürülerini resim miktarı düşük bölgelere götürmelerine neden oluyordu. Bu da hazine için kayıp sayılırdı. Bu durum dikkate alınarak 1872 mali yılında ağnam resminde yeni ayarlamalar yapıldı ve yine en yüksek resim miktarı 4 kuruş olarak korundu. Miktarın daha düşük olduğu vilayetlerde 20-40 para arasında zamlar yapılarak genel olarak ağnam resim 3-4 kuruş arasında tesbit edildi.

Ancak karışıklık nedeniyle Bosna'da bu resmin 2 kuruş olarak kararlaştırıldı³⁹.

³⁶ B.DURAN, a.g.e., s. 135 ; Koyun ve keçi başına değişik miktarlarda nakten alınan ağnam resmiyle birlikte alınan ağıl resmi veya çit parası, bazı iskelelerden veya geçitlerden geçerken alınan selamet akçesi, geçit resmi, panayır ve pazar yerlerinde alım satımdan bac-ı ağnam, zebhiye ve otlak kışlak gibi değişik türden olan ve ağnamı resmi içinde alınan vergilerdir. Bkz. A.VEFİK, a.g.e., s. 211

³⁷ BOA., İ., Meclis-i Mahsus, 13 Cemaziyel evvel 1274, No. 468,

³⁸ BOA., İ., Dahiliye, 20 Recep 1274

³⁹ BOA., İ., Meclis-i Mahsus, 26 Zilkade 1287, No: 1660

1872 yılında ağnam resmi, mali sıkıntı yüzünden vergi miktarının artırılmasını zorunlu hale getirmiştir. Söz konusu mali yılda koyun ve keçi başına bazı vilayetlerde 40'ar, bazılarında ise 20'şer paralık zamlar yapılmıştır. Benzer zamlar, 20 paradan 1 kuruşa kadar değişen miktarlarda 1880 ve 1898 yıllarında da yapılmıştır. 1909 yılında "techizatı askeriye" adı altında bütün resimlere yapılan %6 oranındaki zam ağnama da uygulanmıştır. Bu zamlarla birlikte âzami tarife 5 kuruş 33 paraya yükseltilmiştir⁴⁰.

Koyun ve keçi sahipleri mal mevcudunu köy muhtarı veya imama bildirirler onlarda defter tanzim edip verilen rakamı yazarlardı. Eğer mal sahipleri sayımı eksik yazdırırlarsa ceza olarak resmin iki katını ödemek zorunda kalırlardı. Ağnam resmi eşit olarak üç taksit halinde Mart-Nisan ve Mayıs aylarında alınırdı. Mayıs ayı sonunda resmini ödemeyen mal sahiplerinin ellerindeki mevcut maldan borcu kadar olan kısmı satılır ve devlet böylece borcu tahsil etmiş olurdu⁴¹.

Değişik yıllardaki koyun-keçi sayımı aşağıda gösterilmiştir.

Yıllar	Ağnam mevcudu (Koyun, Keçi olarak).
1880/81	43783000
1888/89	36202000
1909/10	45795000
1910/11	48468000

1888-89 yılı hariç diğer yıllarda artış görülmektedir. Bu da devletin hayvancılığa önem verdiğini göstermektedir. Ordunun et ihtiyacının karşılanması için devlet bunu teşvik etmektedir⁴².

⁴⁰ A.VEFİK, a.g.e., s. 214; İhsaiyat-ı Maliye ..., s. 63 vd.; V.ELDEM, a.g.e., s. 250; Düstur, 1. Tertip, VII, s. 379

⁴¹ S.SUDİ, a.g.e, 126 vd, Düstur, 1. Tertip, V, s 1009; İhsaiyat-ı Maliye..., s 64

⁴² Maliye Nezareti, Devleti Osmaniyenin 1296 senesi bütçesidir. Matbaa-i Amire, İstanbul 1296; V. ELDEM, . a.g.e., s. 250

c- Canavar, Deve ve Camus Resmi

Canavar resmi domuzlar üzerinden alınan bir vergidir. Anadolu ve Arabistan'da domuz beslenmediğinden, bu vergi daha çok Rumeli vilayetlerinde ağnam resmiyle birlikte çeşitli tutarlarda alınmıştır⁴³.

Devlet için iyi bir gelir olduğu düşünülerek 1274 (1859). yılında iki aylık yavruları istisna tutularak, domuz başına 10 kuruş canavar resmi almaya başlanmıştır.

Bu hayvanlar senede bir kaç kez yavruladıkları için mültezimler sayımı ayı olan Ağustos'tan sonra tekrar sayım yaparak fazla vergi alma yoluna gittiklerinden mükellefler yavrularını kesmeye başlamışlar, bunun üzerine sayım ayı Kasım'a alınıp, istisna sınırı bir yaşına çıkarılmıştır⁴⁴.

1862 yılında domuz başına alınan on kuruşluk resim 7 kuruşa indirilmiştir. 1879 tarihinde de 20 para arttırılmıştır. Bu vergi 1877'de kaldırılması düşünülmüşse de resim alınmaya tekrar devam edilmiş olup 5 kuruşa indirilmiştir. Bu vergi Kudüs sancağında 7.5 kuruş olarak alınmıştır. 1900 yılından itibaren ise "techizat-ı maliye" adı altında %6 zam ileve edilmiştir⁴⁵.

1879 tarihine kadar tarımda ve nakliyede kullanılan hayvanlarda alınmıyordu. Bunun sebebi de tarımı teşvik ve himaye olarak değerlendirilmiştir. Fakat 1879 yılında devletin tam bir ekonomik darboğaza girmiş bulunmasından dolayı nakliyatta kullanılmadıkları halde, sütünden, yününden ve derisinden istifade için yetiştirilen hayvanlardan ve hasat mevsiminde şehire gelen develerden ve camus yetiştirilen mahallerdeki camuslardan ise 10'ar kuruş alınması kararlaştırılmıştır⁴⁶.

⁴³ İhsaiyat-ı Maliye, s. 64; Z. KARAMURSAL, a.g.e., s. 179

⁴⁴ BOA., I., Meclis-i Mahsus, 23 Cemaziyelevvel 1276, No: 688

⁴⁵ Z.KARAMURSAL, a.g.e., s. 180; İhsaiyat-ı Maliye..., s. 65

⁴⁶ Düstur, I. Tertip, II, s. 497-498

TABLO :14

1885-1914 Yılları Arası Ağnam, Deve, Camus ve Canavar Resmini Gösterir
Tablodur.

YILLAR	TAHAKKUK EDEN (Milyon Kuruş)
1879	1541 Kuruş
1880	1596 "
1885	1630 "
1886	1720 "
1887	1788 "
1888	1671 "
1889	1648 "
1890	1628 "
1891	1618 "
1892	1710 "
1893	1724 "
1894	1663 "
1895	1782 "
1896	1825 "
1897	2052 "
1898	1966 "
1899	1882 "
1900	1980 "
1901	2072 "
1902	1965 "
1903	1859 "
1904	1764 "
1905	1765 "
1906	1790 "
1907	1772 "
1908	1728 "
1909	2045 "
1910	2190 "
1911	2106 "

KAYNAK:Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Varidat ve ...,s.59

ç- Gümrük Vergisi ve Dış Ticaretteki Gelişmeler

Osmanlı Devleti istikrarlı bir gümrük politikası izleyememiştir. 1860-61 yıllarında "düveli muazzama" denilen ülkelerle⁴⁷ yapmış olduğu ticaret sözleşmesiyle kontrolü elinden kaçırmıştır. Bu sözleşme daha öncede belirtildiği gibi 28 yıllığına yapılmıştır. Taraflar isterlerse 7. , 14. ve 21. senelerin sonunda değişiklik teklif edebileceklerdi. Hükümet 21. senenin sonunda 1882 yılında bir değişiklik için teklifte bulundu. Teklif kabul edilmekle beraber hükümetin " ad volerm " teklifi reddedildi⁴⁸.

Almanya ile Osmanlı Devleti arasında 1891 yılında uzun müzakerelerden sonra bir anlaşmaya varıldı. Fakat anlaşmanın yürürlüğe girmesi diğer ülkelerin de aynı esasları kabul etmesine bağlı idi. Bu sebepten anlaşma yürürlüğe konulamadı. Fakat ithalat resmine %3 zam yapılarak %11'e yükselmiştir. Yapılan zammın %25'i Düyûn-ı Umumiye tahvillerinin ana para akçesine %75'i de Rumeli vilayetlerinin ıslah ve imarına tahsis edildi. Bu esaslar çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir sonuç alınmamıştır. 1914 yılında Osmanlı Devleti kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdı ve dış ticarete bir serbestiyet kazandı⁴⁹.

Osmanlı Devletinde uzun dönem süregelen kara gümrükleri halkın şikayeti üzerine ilk önce Bulgaristan'da daha sonra Edirne, Zıstovi ve Rusçuk'ta kaldırılmaya başlanmıştır⁵⁰. Bunların dışında Menteşe'de⁵¹, Yenişehirde ve Maraş'ta kaldırılmıştır⁵².

Gümrük resimleri Tanzimat döneminde İltizam usulü ile idare edilmesine son verilmiş olup daha sonraki dönemlerde emaneten idaresi cihetine gidilmiştir. Gümrük idaresinde iltizam usulü kaldırılarak yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Daha önce mevcut bulunan Gümrük emanetleri memliha müdürlükleri ve Duhan Nezaretleri birleştirilerek bölge idaresi şeklinde onyeddi nezaret kuruldu⁵³.

⁴⁷ Osmanlı Devletinin ticaret sözleşmesi imzaladığı onüç ülke şunlardı:

Belçika, Danimarka, Fransa, İngiltere, İtalya, Hollanda, Avusturya, Rusya, İsviçre, İspanya, A.B.D., Almanya, ve Portekizdir. Bkz. V.ELDEM, a.g.e., s.252

⁴⁸"Ad Volerm", Rayiç ve kıymet esasına dayanan, bir malın gümrüğü alınırken o malın değerine göre gümrük alınmasıdır.Bkz. Z.TOPRAK, a.g.e., s.103

⁴⁹ İhsaiyat-ı Maliye....., s. 156; V.ELDEM, a.g.e., s. 253

⁵⁰ BOA., İ., Dahiliye, 13 Recep 1262, No: 6297

⁵¹ BOA., İ., Şuray-ı Devlet, 15 Şevval 1285, No: 561

⁵² BOA., İ., Meclis-i Vâlâ, 12 Rebiyülahir 1267, No: 6307

⁵³53."Rusumat Nezaretlerinin Teşkilleriyle ilgili Talimat", Düstur, 1. Tertip, II. s. 546

Hükümet değişik yıllarda gümrük nizamnamesi yayınlayarak gümrük muamelelerinin titizlikle yürütülmesini sağlamıştır. İthalat ve ihracat sırasında sahilde ve iskelelerde gümrük memurları tarafından bütün mallar kontrol edilir ve muamelesi eksik olanların çıkış izni verilmezdi⁵⁴.

Yalnız bazı suistimaller olmaktadır. Mesela devlet memurlarının değer üzerinden gümrük resmi aldıkları zaman bazı keyfi uygulamalar olmaktadır. Bu durum memurların rüşvet almalarına dahi sebep olmaktadır⁵⁵.

Devlet bu durumları ortadan kaldırmak için spesifik uygulamayı getirmiş olup bunu ilk defa 1890 yılında kabul eden ve uygulayan ülke Almanya olmuştur. 1890 yılından itibaren İngiltere, Fransa ve Avusturya ile buna benzer müzakereler yapılmıştır. Fakat net bir sonuç alınamamıştır⁵⁶.

1911 yılında bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Nazırı Cevdet Bey, milli iktisadımızı düşünerek kıymet usulü yerine gümrük vergisinin eşyanın ağırlığı üzerinden (spesifik) olarak alınmasını söylüyordu. Ancak kapitülasyonlar kaldığı sürece devletin bu tür bir gümrük politikasını uygulamaya fırsat bulunmayacağını belirtmiştir⁵⁷.

II. Abdülhamit Han siyasi hatıratında bu konuya değinerek ecnebilere verilen kapitülasyonlarla bizim haklarımızın çiğnendiğini ve bize karşı büyük haksızlıkların yapıldığını belirtmektedir.⁵⁸

Başangıçta Avrupa ticaretini doğuya çekmek amacı taşıyan kapitülasyonlar zamanla Osmanlılar aleyhine işleyerek Osmanlı sanayisi ve ticareti üzerinde yıkıcı etkisi tartışılmayacak kadar netlik kazanmıştır. Bu yüzden zaman zaman kaldırılmaya çalışılmış, fakat başarılı olunamamıştır⁵⁹.

Kapitülasyonlar, savaş ortamından faydalanılarak 1 Ekim 1914 tarihinden geçerli olmak üzere tek taraflı olarak kaldırıldı. Bunun bir sonucu olarak yabancı devletler Osmanlı Mevzuatı kapsamına alındı⁶⁰.

⁵⁴ "Gümrük Nizamname-i Umumisi", *Düstur*, 1. Tertip, VI, s. 1111 vd.

⁵⁵ C.MORAWITZ, a.g.e., s. 71

⁵⁶ A.Du. VELAY, a.g.e., s. 457; *Düstur*, 1. Tertip, VI, s. 728 vd; Spesifik gümrük vergisi eşyanın ağırlığına göre alınan gümrük resmidir. Bkz. Z.TOPRAK, a.g.e., s. 114

⁵⁷ Z. TOPRAK, a.g.e., s. 115

⁵⁸ Sultan Abdülhamit, a.g.e., s. 96

⁵⁹ A.ŞENER, "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları", *H.Ü.İ.İ.B.F.D. VII/ 1* (1990), s. 215

⁶⁰ 26 Ağustos 1330 tarihli " İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgasi Hakkında İdare-i Seniye. " *Düstur*, 2. Tertip, VI, s. 1273

En önemli gelişmelerden biri de yabancıların sahip olduğu vergi hukukundaki ayrıcalığın 8 Mart 1915 tarihli kanunla kaldırılarak Osmanlı tebasının sahip olduğu vergi ve resimlere yabancıların da tabi olacağı ilkeri getirildi. Ayrıca yabancıların sahip oldukları "Teşviki Sanayi" ye ait olan ayrıcalıklarda 26 Mart 1915 tarihinden itibaren kaldırılarak yabancılar bu teşvikten mahrum bırakılmışlardır⁶¹.

Bütün bu gelişmeler Osmanlı Devletini kapitülasyonların çemberinden kurtararak, hükümetin gümrük vergisini istediği gibi kendi insiyatifinde olarak ayarlamasını sağlamış ve ağır gümrük tarifeleri koyarak sanayimizi dışa karşı korumak hedeflenmiştir. Gelişmiş batı ülkelerinin önde gelen ülkelerinden İngiltere'de bile dış mallara karşı yüksek gümrük resmi alınarak Osmanlı mallarına karşı fiilen kapılar kapatılmıştır. Osmanlı Devleti bu gelişmelerin ışığında 9 Eylül 1914 tarihinde gümrük vergisini %15'e çıkarmıştır. Haziran 1915'te ithalat gümrükleri savaş süresi boyunca %30'a yükseltilmişti⁶².

Ancak 1916 Martında o güne kadar izlenen dış ticaret politikası kökten bir değişmeye uğramış, "ad volerm" yöntemi kaldırılarak "gümrüklerce sıklet-i eşya üzerinden gümrük alınması hakkındaki kanun" a spesifik, seçici yeni bir gümrük düzenine geçilmişti. Bu yöntemle göre eşyanın fiziki ağırlığı üzerinden alınması kararlaştırılmıştı⁶³.

Yeni gümrük yasasının gerekçesinde ham maddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan malların himaye edileceği, ithal olunacak mallara ağır resim konduğu belirtiliyordu. Böylece yeni gelişmeye başlayan sanayi kolları dış rekabetten korunacaktı. Temel ihtiyaçları karşılayan tüketim mallarına, halkı güç durumda bırakmamak ve sıkıntıya sokmamak için, ılımlı bir ithal vergisi konmuştu.

Tarımsal üretim dış rekabete karşı tümüyle korunmuştu. Kaçakçılığı kolay olan mücevher ve benzeri mallardan çok düşük bir resim alınıyordu⁶⁴.

Osmanlı Devletinde dış ticaret batılı ülkelerin bir rekabet alanı olarak devam etmiştir .1870'lerin sonuna kadar ki dönemde İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki dış ticaret içindeki payı giderek arttı. Buna karşılık Fransa 19. yüzyılın sonuna doğru İngiliz ürünleriyle rekabet edemiyordu. Devletin Balkan vilayetlerinde dış ticaret ise daha çok Avusturya ve Rusya'ya yönelmekteydi.

⁶¹ 24 Şubat 1330 tarihli "Memalik-i Osmaniyyede Bulunan Ecnebilere Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip. VII, s. 458-459

⁶² Z. TOPRAK, a.g.e., s. 114

⁶³ 10 Mart 1332 tarihli "Gümrüklerce sıklet-i eşya üzerinden resim ahzı hakkında kanun ve merbut rarife-i Umumiye", *Düstur*, 2. Tertip. VIII, s. 778 vd.

⁶⁴ Aynizade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat Mecmuası*, I/1 (8 Şubat 1331), s. 3-5

İNÖNÜ ENERJİ VE YATIRIM BAKANLIĞI
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

1880'li yıllardan itibaren Osmanlı dış ticaretine damgasını vuran bir gelişme Alman-İngiliz rekabeti ve Almanya'nın hızla artan nüfuzu göze çarpmaktadır. 1880'lerden itibaren Alman sermayesi demir-çelik, kimya sanayi ve diğer dallardaki üstünlüğü ile devletin ve büyük bankaların desteğini kullanarak saldırgan bir dış ticaret politikası izleyen İngiltere'yi dünya pazarlarında geriletmeye başladı⁶⁵.

1898 sonrasında Osmanlı dış ticaretinin daha hızlı gelişmesinin nedeni yabancı sermaye tarafından inşa edilen demiryollarıdır. Avrupa devletlerinin yeni pazarlar bol ve ucuz hammadde kaynakları arayışı, yeni nüfuz bölgeleri edinme savaşı 1880'lerde Almanya'nın da katılmasıyla yeni bir boyut kazandı. Demiryolu yapımı 1890 yıllarda tamamlanırken, iç Anadolu gibi limanlardan uzak bölgelere ulaştırma maliyetini düşürecek, bir yandan bölge pazarlarını Avrupa sermayesine kazandıracaktı⁶⁶.

Almanya'dan Osmanlı İthalatı, 1880'lerin ortasında 1913'e kadar 10 kat aratarak 5 milyon sterlini aştı. Aynı dönemde Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden ithalatı ise onbeş kat artarak 3 milyon sterline ulaştı. Almanya'nın Osmanlı İthalatındaki payı 1880-82'de %2, 4'ten 1911-13'te %14, 8 Osmanlı ihracatındaki payı 1880-82'e 0, 5'ten 1911-13'te %11, 9'a yükseldi.

Demiryolları yapımı yoluyla Almanya Anadolu'yu, Fransa Suriye'yi kendi nüfuz bölgelerine dönüştürürken, İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun Irak Vilayetlerine yönelmiş, Irakla ticaretinde önemli artışlar sağlamıştı.

Burada kısaca vurgulamak istediğimiz, 19. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti üzerinde hiç bir emperyalist ülkenin tam denetim kuramaması ve birbiriyle rekabet halindeki emperyalist ülkeler karşısında Osmanlı Merkezi devletinin bağımsızlığını tümüyle yitirmemiş olmasıdır. Osmanlı ekonomisinin ihracata yönelişinin çok yavaş ve sınırlı olduğunu söyleyebiliriz⁶⁷.

⁶⁵ Ş.PAMUK, Osmanlı-Türkiye İktisadi....., s. 170-171

⁶⁶ Ş.PAMUK, Osmanlı Ekonomisi, s. 33

⁶⁷ E. ALKİN, Uluslararası Ekonomik İlişkiler, İstanbul 1981, s. 222

TABLO :15

1885 - 1909 Yılları Arası Gümrük Rüsümünün Miktarını Gösterir Tablodur.

Yıllar	Transit	İhracat	İthalat	Yekün
1885	38253544	10.168.777	149.107.814	197.530.195
1885	38253544	10.168.777	149.107.814	197.530.195
1886	38293411	10.917.777	155.948.075	205.159.263
1887	38543744	9.748.505	149.353.729	197.645.978
1888	37276970	11.809.000	146.323.245	195.409.215
1889	36372451	13.092.301	157.447.807	206.912.559
1890	34994040	11.560.719	171.932.616	218.447.375
1891	32868150	14.039.386	1 84.909.21	231.819.752
1892	31133265	14.341.680	179.975.644	225.450.589
1893	25186873	12.184.410	174.650.536	212.021.820
1894	24259253	12.667.347	174.839.781	211.766.381
1895	23494740	14.199.262	149.786.208	187.480.210
1896	22716717	14.216.880	154.849.680	191.783.277
1897	24627490	13.581.720	168.968.743	207.177.953
1898	26088487	12.381.421	192.984.831	231.454.739
1899	25255546	14.317.381	178.628.781	218.201.708
1900	23767345	13.870.004	177.602.084	215.239.433
1901	12712513	14.191.429	196.540.519	223.444.461
1902	4982694	14.330.344	184.203.717	203.516.755
1903	5050869	16.308.213	195.169.137	216.528.219
1904	5508859	15.772.829	223.225.430	244.507.118
1905	5090471	18.243.694	231.388.467	254.722.632
1906	5213672	17.341.352	268.311.662	290.866.686
1907	5292608	16.326.105	318.933.720	340.552.433
1908	5224325	16.345.055	357.792.933	379.362.313
1909	8723150	18.366.902	400.019.798	427.109.850

KAYNAK: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Varidat..., s. 166

TABLO :16

OSMANLI DEVLETİNİN DIŞ TİCARETİ (Milyon altın lira).

Yıllar	İhracat	İthalat	Fark
1878	8.39	20.00	-11.60
1888	13.54	19.45	- 5.91
1898	13.43	26.62	-13.19
1903	17.54	24.40	- 6.86
1906	18.57	33.54	-14.97
1909	18.30	35.94	-17.64
1910	21.94	40.12	-18.18
1911	24.71	44.99	-20.28
1912	23.92	43.55	-19.63
1913	21.44	41.75	-20.31

TABLO : 17

OSMANLI DEVLETİNİN BAŞLICA ÜLKELERE GÖRE İTHALATI (%).
OLARAK

YILLAR	Almanya	Avusturya	Fransa	İngiltere	İtalya	Rusya
1878	0.3	14.2	16.3	48.6	2.7	7.2
1888	0.2	17.8	13.0	41.0	2.4	10.5
1898	1.6	19.7	9.3	38.6	5.2	6.6
1908	6.2	13.0	10.7	29.9	7.8	7.9
1909	6.8	18.2	9.3	25.6	8.7	7.9
1910	9.2	18.0	9.2	19.9	8.6	6.6
1911	11.5	15.2	8.7	21.1	5.5	6.7
1913	11.2	14.7	8.6	19.4	8.7	8.4

KAYNAK: E.ALKİN, a.g.e., s. 223

Her iki tabloya bakıldığında Osmanlı Devletinin 1878-1913 yılları arasında ihracatın daha az ve ithalatın ise daha fazla olduğu görülür. Devlet ithalatını ihracatına göre iki katına çıkardığı görülmektedir. İngiltere Fransa ve Avusturya'nın ithalattaki payları sürekli düşüş kaydederken, Almanya'nın ve İtalyan'ın paylarında bir yükselme görülmektedir.

TABLO : 18

**OSMANLI DEVLETİNİN BAŞLICA ÜLKELERE GÖRE İTHALATI (%).
OLARAK**

YILLAR	Almanya	Avusturya	Fransa	İngiltere	İtalya	Rusya
1878	0.0	9.8	30.6	40.2	1.7	4.1
1888	0.1	8.5	31.5	36.9	2.9	2.2
1898	2.0	9.0	32.2	34.5	4.0	3.5
1908	6.2	13.5	19.7	27.9	5.5	3.1
1909	6.2	9.5	20.1	30.4	6.7	3.5
1910	6.0	9.9	20.0	24.3	6.7	4.1
1911	6.1	23.9	18.9	24.0	22.2	3.8
1913	5.7	14.0	19.9	21.6	4.3	3.9

d-Duhan Resmi :

Tütün, Osmanlı Devletinde XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da ve Rumeli'de ekilmeye başlanmıştır. Tütün üzerinden Tanzimattan önce iki ayrı vergi alınmaktaydı. Tanzimattan sonra dönüm resmi kaldırılarak, tütünden diğer zirai ürünlerde olduğu gibi, onda bir öşür alınmaya başlandı. Böylece tütünden öşür ve gümrük resimleri alınmış oluyordu⁶⁸.

⁶⁸ Tanzimattan önce alınan bu iki vergiden birincisi, tütün üreticisinden ekili alanın dönümünden 2,5 kuruş olarak alınan " duhan dönüm rüsumu" 'dur. İkincisi, tüccarın ödediği gümrük resmidir. Tütünden alınan gümrük resmi, diğer gümrüklerden ayrılarak dönüm sürümüyle birlikte ayrı bir mukatan olarak idare edilmiştir. Bkz S. SUDI, a.g.e., s. 9-10

1861 yılından itibaren Avrupa devletleriyle yapılan ticaret sözleşmesi yabancı tütün ithali yasaklanmıştı. Bu yasak diğer ülkeler açısından da geçerli hale getirilerek⁶⁹ yerli tütün korunma altına alınmıştı. Ancak bu gümrük engelleri mamul hale getirilmemiş yaprak ve saçak şeklindeki tütünler için geçerliydi. Ancak işlenmiş yabancı sigara, enfiye, ağız tütünü ve tönbeği %75 gümrük resmine tabi tutulmak şartıyla ithal edilebilecekti⁷⁰.

Yerli tütünün korunmaya alınmasının ardından tütün tekeli kuruldu ve tütünden alınan öşür dışındaki gümrük resmi ve diğer tüm vergiler kaldırılarak bunların yerine kıyyede 12 kuruş müruriye resmi kondu. Tütünün ziraat mahallinden kaldırılıp ilk nakledildiği şehir, kasaba, panayır ve pazar yerleriyle iskelelerde alınacak müruriye resminin idaresi için, ülke belli bir taksimata tabi tutularak, eyalet başlarında bulunan merkezlere nazır, sancak başlarına müdür, kaza, panayır ve pazar yerleriyle iskelelerce memur ünvanıyla görevliler tayin edilip maiyetlerine de yeteri kadar eleman verildi. Bu yeni teşkilat Rüşumat Nazırlıklarının kurulmasıyla, Gümrük Emanetleri ve Memliha Müdürlükleriyle birlikte tek bir idare altında birleştirildi⁷¹.

1875 yılında çıkarılan bir nizamname, rüşumat idaresinden alınacak izinle, tütün ve sigara fabrikaları kurulabileceğini ve bu fabrikaların işeyecekleri tütünün çeşidine göre kıyyede 30, 15 ve 10 kuruş sarfiyat resmi ödeyeceklerini belirterek, tütünden alınan çeşitli resimlere bir yenisi eklendi⁷².

1875 senesi bütçesinin denkliliğine yardımcı olmak üzere beşinci nevi tütünlerin sarfiyat resminde 5 kuruştan 10 kuruşa çıkarılarak bütçeye bu yüzden 30.000 kese bir gelir ilave edilmiştir. Nizamname gereğince tütünlerin sarfiyat resmi tarifesi ve satılacağı fiyatları gösterir tarife aşağıda gösterilmiştir.

Tütünün beher kıyyesinden alınan " Sarfiyat resmi " şöyledir.

Birinci nevi tütün için 30 kuruş

İkinci nevi tütün için 20 kuruş

Üçüncü nevi tütün için 15 kuruş

Dördüncü nevi tütün için 10 kuruş

⁶⁹ 21 Zilkade 1292 tarihli " Memalik-i İraniyeden Tuz ve Tütünün menî duhulüyle tenbeküden alınacak resim hakkında kararname, *Düstur*, I., Tertip, II, s.326-328

⁷⁰ 11 Zilkade 1278 tarihli " Hariçten Gelen Enfiye ve Sigara ve Ağız Tütünü ve Tenbekü hakkında Nizamname " *Düstur*, I.Tertip, II, s.785-787"

⁷¹ 28 Zilhicce 1278 tarihli, "Hariçten Gelen Enfiye ve Sigara ve Ağız Tütünü ve Tenbekü hakkında Nizamname " *Düstur*, I Tertip II, s, 621 vd.

⁷² 29 Safer 1292 tarihli " Duhan resmi Hakkında Nizamname", *Düstur*, I.Tertip, II, s. 329 vd.

Tütünün beher kıyyesinin satılacağı fiyatta şöyledir: Birinci nevi için bir fiyat tayin edilmemiştir. Fabrikatörler istediği fiyatla rekabet kanununa uygun olarak satabilirler.

İkinci nevi için 100 kuruş
Üçüncü nevi için 80 kuruş
Dördüncü nevi için 30 kuruş

Sigaraların herbirinin tanesinin satılacağı fiyat ise şöyledir. Birinci nevi için fiyatı rekabet dairesinde istediği fiyata satabilir.

İkinci nevi için bin adedine 100 kuruş
Üçüncü nevi için bin adedine 80 kuruş

Bu fiyatlar yıllara göre sürekli değişmektedir⁷³.

Tütünden çeşitli adlar altında alınan vergi ve resimlerin hepsi, rüsumat idareleri tarafından alınmış ve bütçelerde de "Duhan" olarak hepsi tek bir kalem olarak gösterilmiştir. Tütünün oluşmuş, Tanzimat dönemi sonrasında Reji ve Düyûn-ı Umumiye İdareleri tarafından yönetilmiştir. 1875 yılında Osmanlı hükümetinin iflası üzerine tütün satışından alınan vergiler devlet borçlarının ödenmesini denetleme amacıyla kurulan "Rüsum-u Sitte" idaresinin denetimine (damga, müskirat, balık avı, tuz ve tütün resimleriyle ipek (öşrü) verilmişti⁷⁴.

1881 tarihinde Muharrem Kararnamesiyle tütün tekeli ve tütün öşrü Düyûn-ı Umumiye idaresine devredildi. Bu arada Fransız tahvil sahipleri Düyûn-ı Umumiye'yi tütün ekiminden doğrudan doğruya pay almaktan vazgeçip tütün tarımını düzenleyip vergilendirmek üzere kendilerinin ayrı bir örgüt kurmalarına izin vermesi için ikna ettiler⁷⁵.

⁷³ İhsaiyat-ı Maliye..., s.201 vd

⁷⁴ Düyûn-ı Umumiye İdaresi: 1876 yılında Osmanlı Devletinin dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden sonra Osmanlı hükümeti ile Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında başlayan ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıyla kesintiye uğrayan görüşmeler 20 Aralık 1881 yılında ve Hicri takvime göre Muharrem ayında imzalandığı için Muharrem Kararnamesi de denmektedir. Bkz. Ş.PAMUK, Osmanlı-Türkiye İktisadi , s.189

⁷⁵ D.QUATAER, Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, (Çev. Sabri TEKAY), Ankara 1987, s. 24

Düyûn-ı Umumiye, hükümet ve üç banka (İstanbul'da Osmanlı Bankası, Viyana'da Kredi Tanstalt ve Berlin'de Bleichröder Bankaları) tarafından "Müşterek-ül Menfaa İnhasarı Duhan Devleti Aliye-i Osmaniye" veya kısaca "Tütün Rejisi" ismiyle yarısı ödenmiş 100 milyon frank veya 440 milyon kuruş sermayeli, imtiyazlı bir şirket 1883'te kurulmuştur⁷⁶. Reji şirketi tütün inhasarı imtiyazın karşılık olarak devlete senede 75 milyon ödemeyi ve sermayesine %8 hesabıyla faiz ödedikten sonra geriye kalanı, %30'u Hükümete, Düyûn-ı Umumiye idaresine %35'i Reji şirketine %35'i olmak üzere kâr payı dağıtacaktır. Bir milyon liraya kadar olan kârlarda ise hükümet payı %39, Reji payı %34, Düyûn-ı Umumiye ise %27'si verilecektir⁷⁷.

Reji 1884 yılından itibaren 30 yıllık süreli bir imtiyaza sahip olmuş ve bu hakkını bu tarihten itibaren kullanmaya başlamıştır. Bu düzenlemeden her üç tarafta karlı çıkmayı umuyordu. Hükümet başangıçta %30'luk bir payla epeyce kazanç sağlayacağını hedefliyordu. Düyûn-ı Umumiye de Reji'den sabit gelir güvencesi aldığı için o da bu işten karlı çıkacağını bekliyordu. Reji'de aynı şekilde büyük umutlar beslemekteydi⁷⁸.

Reji idaresi 1884 yılında, biri İstanbul'da diğeri İzmir'de iki fabrika kurmuştur. Bu fabrikalardan başka, Samsun, Adana, Şam ve Halep'te daha küçük ölçüde birer fabrika işletmeye açılmıştır. Bu fabrikalarda Osmanlı tebasına mensup işçiler çalışıyorlardı. İdare ve gözetim kademelerindeki toplam görevli sayısı 8000 kişiyi buluyordu. Reji'nin faaliyete başlamasıyla yaklaşık 300 kadar tütün fabrikası kapılarını sürekli olarak kapatmak zorunda kaldı. Çok sayıda Osmanlı müteşebbisi ciddi zararlara maruz kalmıştır⁷⁹.

Reji idaresi kendi denetimi dışında tütün ekilmemesi için kaçakçılıkla mücadele etmeye başladı. Bu konuda kolcu sayısını arttırdı. 1887'de kolcu sayısı 3600 iken bu rakam 1890'da 4600'e, 1895'te 5900'e, 1897'de ise 6700'e ulaşmıştır. Şirketin kaçak tütün ekenlerle mücadele için yaptığı harcamalar sürekli artmaktaydı. Bu mücadele sonunda bol miktarda kaçak tütün ele geçirildi. 1896'da 259.000 kg, 1897'de ise 314.000 kg kaçak tütün ele geçirildi. Daha sonraları düşüş olmuştur. 1908 yılına kadar, yakalanıp kayıtlara geçirilen tütün miktarını yıllık ortalaması 200.000-225.000 kg'a düşmüştür⁸⁰.

⁷⁶ V.ELDEM, a.g.e., s. 133

⁷⁷ İhsaiyat-ı Maliye ..., s. 293; D.QUATAERT, a.g.e., s. 24

⁷⁸ A. du VELAY, a.g.e., s. 327

⁷⁹ V.ELDEM, a.g.e., s. 133

⁸⁰ 1884 -1908 yılları arasında sürekli bir artış gösterdi. Kaçakçılığa ayrılan miktar 1880'lerin sonunda bu harcamaların yıllık ortalaması 121.000 lira iken, 1890-1914 yılları arasında yükseldi. Bkz. D.QUATAERT,

Kaçakçılık yapanlar arasında Osmanlı toplumunun her kesiminden insanlar vardı. Kaçakçıların çoğunluğu, devlet memuru, ordu mensubu ve tütün üreticisiydiler. pek çoğunun kaçakçılığa girmesinin temel nedeni mali zorunluluktur. Osmanlı Devleti sivil ve askeri personelinin ücretlerini düzensiz ve uzun aralıklarla ödediğinden, kaçakçıların çoğu bu yolla kazanç sağlayıp geçimlerini sürdürüyorlardı.⁸¹

Reji idaresi kaçakçılık konusunda 1908'e kadar hükümetle uzlaşmayı başaramadı. Reji çoğu zaman tütün tekelinin korunması sanki devletin başlıca göreviymiş gibi hareket ediyor ve resmi kararları sırf bu açıdan değerlendirdiği görünümü veriyordu. Bu durum ise devletle olan ilişkisini daha da gerginleştiriyordu.

Merkezi yönetim, Reji'nin varlığından ve Osmanlı özerkliği üzerindeki muhtemel etkilerinden duyduğu kaygı ve hoşnutsuzluğu daha baştan beri açığa vurmuştur. II. Abdulhamit, bu imtiyazı vermekle yol açtığı zararın daha da büyümesini önlemek için hoşnutsuzluğa yol açan gözeticilik görevinden uzak durmaya itina göstermiş, bu işin Reji'nin sorumluluğunda olduğunu ısrarla vurgulamıştır⁸².

⁸¹ D.QUATERT, a.g.e., s. 30

⁸² *Düstur* I., Tertip, V, s. 733 vd., 1890 yılında Osmanlı bir Rejim müfettişi olan Osman Nuri Bey, bu hoşnutsuzluğu ve kaçakçılığı Reji'nin düşük fiyat vermesi ve baskı nedeniyle çiftçi tütününü kaçakçılara satmaya yöneliyordu. Kaçakçılar Reji'nin verdiği fiyatın üzerinde veriyordu. Çiftçi gelir kayıplarını telafi etmek ve iflastan kurtulmak için kaçakçılara satmayı tercih ediyorlardı. Bkz.D.QUATAERT, a.g.e., s. 31 vd

Kaçakçılıkla mücadelede Reji'nin harcamasını ve yakaladığı kaçak tütün miktarı aşağıdaki tabloda görülmektedir.

TABLO :19

TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI GÖSTERGELERİ 1884 - 1907

YILLA R	Yakalanan Kaçak Tütün(1000KG)	Gözetim Harcamaları(1000Lira)	Kolcu Sayısı
1884	-	-	-
1885	-	127	-
1886	-	119	-
1887	-	115	3617
1888	-	126	-
1889	-	138	4141
1890	-	143	4622
1891	-	150	-
1892	-	159	4906
1893	-	163	-
1894	-	143	-
1895	259	161	5950
1896	314	164	6522
1897	338	188	6701
1898	197	208	6343
1899	211	205	6533
1901	233	230	-
1902	234	237	-
1903	212	254	-
1904	232	258	-
1905	183	255	-
1906	203	255	-
1907	221	251	-

KAYNAK : D.QUATAERT, a.g.e., s. 30

Reji idaresinin kurulşundan 1902 yılına kadar geçen süre içerisinde umumi masrafları, umumi hasılatını ve safi neticeyi gösterir tablo aşağıya çıkarılmıştır.

T A B L O : 20

HESAP DEVRELERİ NETİCELERİ

Hesap Devreleri	UmumiHasılat (milyon kuruş)	Umumi Masraflar (milyon kuruş)	Safi Neticeler
1884 -1885	1.223.905	1.410.541	186.636 (zarar).
1885 -1886	1.648.339	1.750.625	102.226-
1886 -1887	1.592.117	1.667.804	75.686-
1887 -1888	1.776.378	1.671.013	105.365 (Kar).
1888 -1889	1.865.044	1.683.924	181.120-
1889 -1890	1.846.721	1.709.723	136.998-
1890 -1891	1.981.849	1.761.685	220.164-
1891 -1892	2.151.328	1.853.136	298.192-
1892 -1893	2.314.468	1.982.626	331.842-
1893 -1894	2.435.716	2.804.016	351.700-
1894 -1895	2.451.285	2.099.278	352.007-
1895 -1896	2.383.210	2.095.010	288.200-
1896 -1897	2.069.255	1.925.021	144.234-
1897 -1898	1.878.695	1.814.720	63.975-
1898 -1899	1.927.379	1.882.080	902.99-
1899 -1900	2.188.338	1.922.398	265.940-
1900 -1901	2.209.418	1.929.471	279.946-

KAYNAK: A.đu. VELAY, a.g.e., s. 331

Yukardaki tabloya bakıldığında Reji idaresi kurulduğundan itibaren ilk üç yıl gerilinde bir düşüş görülmüştür. Bu düşüşün Reji idaresinin yeni kurulup gerekli teşkilatlanmayı ve kontrolü tam manasıyla eline geçirememesine yorumlanabilir.

Bu kâr oranlarının Reji, Hükümet ve Düyûn-ı Umumiye arasındaki dağılımı ise şu şekilde olmaktadır.

A- 1 ila 500.000 Türk Lirası arasındaki karlardan:

- %35 Düyûn-ı Umumiye
- %30 Hükümete
- %35 Reji şirketine

B - 500.000 den 1.000.000 TL kadar olan karlardan:

- %34 Düyûn-ı Umumiye'ye
- %39 Hükümete
- %27 Şirkete

C - 1.000.000 den 1.500.000 TL kadar olan karlardan:

- %30 Düyûn-ı Umumiye ye
- %52 Hükümete
- %18 Şirkete

D - 1.500.000 den 2.000.000 TL kadar olan karlardan:

- %20 Düyûn-ı Umumiye
- %70 Hükümete
- %10 Şirkete

E - Her fazladan :

- %15 Düyûn-ı Umumiye ye
- %75 Hükümete
- %10 Şirkete

Reji şirketi her yıl senelik 75.000 Türk Lirası miktarını maktu bir para olarak Düyûn-ı Umumiye'ye ödeyecektir. Bu senelik miktar ödendikten sonra şirketin safi kârı yukarıda açıklandığı şekilde ödenecektir ⁸³.

⁸³ C. MORAWITZ, a.g.e., 231; A.du. VELAY, a.g.e., s. 327 vd; V.ELDEM, a.g.e., s. 135

1879 - 1913 yılları arasında tütün ihracatını gösterir tablo aşağıya çıkarılmıştır.

TABLO :21

Tütün ihracatı (Ton hesabıyla)

Yıllar	Ton	Yıllar	Ton	Yıllar	Ton
1879	12.820	1890	13.392	1905	21.576
1880	8.921	1891	10.237	1907	17.479
1881	12.203	1892	13.826	1908	9.996
1882	10.612	1893	14.272	1909	31.806
1883	10.299	1894	13.639	1910	24.820
1884	8.913	1895	11.767	1911	38.480
1885	11.521	1896	14.820	1913	23.300
1886	11.888	1897	15.938		
1887	10.373	1898	16.899		
1888	8.084	1899	19.475		
1889	10.454	1900	17.812		

KAYNAK: C. AYBAR, Osmanlı İmparatorluğu Dış Ticaret İstatistiklerinin Esasları, Ankara, 1939, s.70

Reji idaresi tütün ihracatından önemli ölçüde gelir elde ediyordu. Üreticinin elinden düşük fiyatla tütün satın alıyor ve iyi bir pazarlama imkanına sahip olduğundan yurtdışında rahatlıkla satabiliyordu. 1899'dan sonra yabancı alıcıların verdiği yüksek fiyatlarla bilhassa Amerikan Tütün Tröstünün Osmanlı Devletinden tütün almaya başlamasıyla Reji'nin sattığı tütünün fiyatı birden bire %10 artmıştır⁸⁴.

e-Tenbekü (Nargile) Tütünü

⁸⁴ D. QUATAERT, a.g.e., s. 40

Tenbekü tütünü önceleri Osmanlı topraklarında çok az yetiştiğinden bu tütün Osmanlı Devletine İran'dan ithal edilmekteydi. Osmanlı Devleti ile İran arasında 1291 (1875) tarihinde çıkarılan bir kararnameye göre İran'dan ithal edilen tuz ve tütün yasaklanmış ve bu kararnamenin ikinci maddesine göre kara ve deniz yoluyla ithal edilen tenbekü tütününün kıymeti üzerinden %75 gümrük resmi alınması kararlaştırılmıştır⁸⁵.

1300 (1884) tarihinde çıkarılan bir kararnameye göre teşkil eden Reji idaresine sadece Osmanlı topraklar içerisinde olan tenbekü tütünü terk olunarak kıyyesinden ecnebi tenbekülerinden 4 kuruş, yerli tenbekülerden almakta olduğu 2 kuruş otuz beş parası rejiye, zam olunarak 1 kuruş 5 parası hazineye bırakılmıştır. Reji idaresinin yerli tenbeküleri de 4 kuruşa çıkarması Osmanlı çiftçisinde bir hoşnutsuzluk oldu. Yılda ortalama 3300 kğ olan tenbekü tütününde gittikçe düşüş olmuştur⁸⁶.

1891 senesinde çıkarılan bir mukavele ile tenbekü tütünü 25 sene müddetle ve 250.000 lira sermaye ile teşekkül eden "Tenbekü Şirketine" verilmiştir. Bu imtiyaz Duhan Rejisinin inhasarına dahil bulunan mahaller Tenbekü Rejisi içinde geçerli olup, yalnız Yemen, Bağdat, Basra, Trablusgarp, işkodra Kosova vilayetleri ve Bingazi sancağı istisna kılınmıştır. Bu mukavele ile ilk dokuz sene zarfında ithal olunacak tenbekünün beher kilosu için 3 kuruş, ikinci dokuz senede 4 kuruş, son yedi sene zarfında 4, 5 kuruş, gümrük resmi ve 4 milyon liraya kadar ithal olunacak tenbekünün beher kilosu için birer kuruş, bundan daha fazlası için ise beher kilosuna 50 para inhisar resmi konmuştur⁸⁷.

Tenbekü Tütünün cins ve nevisine göre kıymeti (kuruş olarak).

Cins ve nevi Kıymeti

İsfahan Tenbeküsü	Kuruş
Birinci nevi kilosu	27
İkinci nevi kilosu	25

⁸⁵ A. Du. VELAY, a.g.e., s. 303

⁸⁶ "Memalik-i şahane mahsulü tenbekütün bir kilosundan Duhan Reji idaresince 4 kuruş resim ahzı hakkında iradey-i seniye", *Düstur*, I, Tertip, VIII, s.238-239

⁸⁷ İhsaiyat-ı Maliye, a.g.e., s.204

Cins ve nevi	Kıymeti
--------------	---------

Keşan Tenbeküsü	
-----------------	--

Birinci nevi kilosu	25
---------------------	----

İkinci nevi kilosu	23
--------------------	----

Şiraz Tenbeküsü	
-----------------	--

Birinci nevi kilosu	37
---------------------	----

İkinci nevi kilosu	27
--------------------	----

Hicaz ismi verilen Şiraz Tenbeküsü	
------------------------------------	--

Birinci nevi kilosu	23
---------------------	----

İkinci nevi kilosu	21
--------------------	----

Üçüncü nevi kilosu	20
--------------------	----

Tenbekü şirketi inhisarınca her sene hazineye verilecek meblağa karşılık 1309 (1893) senesinde istikraz olunan bir milyon liranın senelik ödenme miktarı olan 51500 lira, şirketin senelik bedel-i maktu'su olan 40.000 liranın alınması ve geriye kalan 11.500 lisasının ise Basra, Yemen ve Hicaz vilayetlerine ithal olunacak tenbekülerin gümrük resminden karşılanmıştır⁸⁸.

Tenbekü tütününün naklinde ve satışında Reji çok sıkı tedbirler almış ve bu hususta müfettişer görevlendirerek tütün balyalarının kurşunlu mühürünün olup olmadığını ve gümrüklerde defter tutulup tutulmadığını kontrol ettirmiştir. Hatta dükkanlardaki satışta dahi mühüre dikkat edilerek boşalan torbaların deftere kaydedilmesini sağlayıp bu hususta kaçakçılığı önlemeye çalışmıştır. Her dükkana tenbekü tütününün cins ve miktarını gösterir defter tutmayı şart koşturmuştur⁸⁹.

⁸⁸ İhsaiyat-ı Maliye, s.205

⁸⁹ "Tenbekü tütününün muamelatı rüsumiye ve teftişine dair nizamname", Düstur, 1-Tertip, VI, s. 1535 vd.

f- Harir (İpek) Resmi :

Osmanlı Devleti ipek yetiştiren ülkeler arasında 1854 - 1860 yılları arasında baş sıralarda yer alırken zamanla "karataban" hastalığı ve ipek böceği yetiştiricilerinin en çok korktuğu sütligen illeti yüzünden bu yükseliş 1880'li yıllarda yavaş yavaş gerileme noktasına getirmiştir. Bursa'da ipekçilik 1880'de 1.100.000, okka iken, 1881 yılında 794.000 okkaya düşmüştür⁹⁰.

Muharrem kararnamesiyle, Osmanlı Düyûn-ı Umumiye'sine ipek öşrü devredilen yerler şunlardır; Bursa ve mülhakatı olan İzmit, Bandırma, Ayvalık, Edirne ve buna bağlı olan Selanik, Samsun ve Yozgat'tır⁹¹.

Düyûn-ı Umumiye idaresi ipek sanayisinin kalkınmasını sağlamak ve yeniden ipekçiliği geliştirmek için hastalıklarla mücadele etmek için harekete geçti. Bunun üzerine meclis pastör sistemiyle elde edilen tohumların dışındaki tohumların satışını yasaklayan bir kanun çıkardı. Düyûn-ı Umumiye idaresi Bursa'da 1888'de ipekböceği yetiştirilmesi ve eğitimi için bir enstitü kurdu. Burada bütün ipek kozacılığı merkezinden gelen birçok talebeye, Nisan, Mayıs, Eylül, Ekim aylarında koza yetiştirilmesine ve ipekböceği tohumu elde edilmesinde tatbik edilen pastör sistemi öğretilirdi⁹².

Hükümet, ipekçiliği yaygınlaştırmak ve verimi arttırmak için teşvik edici birtakım tedbirler almıştır. Bunlar arasında başta dut fidanı yetiştirilmesi için devlet bedava dut fidanı dağıtmıştır. Bu teşvik unsuruna en güzel örnek İzmir Seydiköy fidanlılığıdır. 1904 yılında Seydiköy Numune Çiftliği'nde 20.000 dönümlük bir arazi dut fidanı yetiştirilmesine tahsis edilmiştir⁹³.

Yetiştirilen bu fidanlar İzmir ve civarına ve taşra çiftçilerine karşılıksız dağıtılmıştır. Yeniden yetiştirilen dutluklar hakkında bir takım muafiyetler getirmiştir ki onları şöyle sıralayabiliriz.

Yetiştirilen bu fidanlar İzmir ve civarına, Taşra çiftçilerine karşılıksız dağıtılmıştır. Yeniden yetiştirilen dutluklar hakkında bir takım muafiyetler getirmiştir ki, onları şöyle sıralayabiliriz:

a) Yeniden yetiştirilen dutluklar mahsul yılından itibaren üç yıl vergiden muafır.

⁹⁰ Okka: 1, 283 kg., Bkz. V. ELDEM, a.g.e., s.322,

⁹¹ A.du. VELAY, a.g.e., s.322

⁹² Hükümet, Samsun, Sivas ve Yozgat gibi vilayetlerden gelen yaklaşık 755 öğrencinin bütün masraflarını karşılayarak Bursa'daki enstitüde öğrencilere ipekçilikle ilgili teknik bilgiler verilmiştir. Bkz. A.du. VELAY, a.g.e., s.322, C. MORAWITZ, a.g.e., s.262

⁹³ B. DURAN, a.g.e., s.86

b)Çiftçiler muaf olduğu dutluğu bir başkasına sattıkları zaman bu muafiyet satın alan çiftçi içinde geçerlidir.

c)Mevat arazide elli dönüm dut yetiştirene bakır, 100 dönüm dut yetiştirene gümüş ve beş yüz dönüm dutluk yetiştirene de altın madalya verilecektir⁹⁴.

İttihat ve Terakki döneminde de ipekçilik teşvik edilmiştir. Bu teşvikler sayesinde binlerce hektarlık arazi dut ağacıyla adeta donatılmıştır. Hükümet yetkilileri bu duruma çok sevinmişlerdir. Fakat fiyatın da düşmesine sebep olmuştur. 1893 yılında kilosu 68.50 Franka satılan bükülmüş Bursa ipeğinin fiyatı 1894'te 36 franka düşmüştür. Bu düşüş pastör sisteminin kabulü neticesinde üretimdeki bolluğa bağlanabilir. 1891'de 3.388.612 kilodan ibaret olan koza istihsali 1900-1901 yılları arasında 5.132.563 kğ. çıkmıştır⁹⁵.

Hükümet ipekçilik konusunda çok hassas davranmıştır. Bu konuda ipek tohumu üretmeyi ve bunun satışını dahi bir takım kurallara bağlamıştır. Ziraat mekteplerinde ve Bursa açılmış olan "Bursa Harir Daruttalim"de belge almayanların ipekböceği tohumunu dışarıya satamayacaklarını ve satış yapanlar hakkında ise ceza uygulanacağını bir nizamname çıkararak açıklamıştır⁹⁶.

İpek öşrü gerek müzayede yoluyla olsun gerekse sancak ve kaza meclisi idarelerinin yaptıkları tahmin üzerine olsun şu şekilde alınırđı; %10'u DÜYÛN-İ Umumiye idaresine, %2'i devletin muhtelif masraflarına harcanmak üzere alınırđı. İpek öşrü yetiştirilen kazaların kıymeti üzerinden alınır, Suriye gibi verginin iltizama verildiği bazı yerler müstesna, ipek öşrü genellikle nakit olarak tahsil edilirdi. Verginin tahsil işini Düyûn-ı Umumiye idaresi yapmaktaydı.

⁹⁴ Kavanin ve Nizamât ve Mukarrarat-ı Maliye Mecmuası 12 Muharrem 1279, Matbaa-i Osmani, Dersaadet, 1328, s.93

⁹⁵ C. MORAWITZ, a.g.e., s.263

⁹⁶ "Harir Tohumu İstihsal ve Furuhtuna mahsus nizamname", Düstur, 1, Tertip, VI, s. 1433-1434; "Harir Tohumu istihsal ve Furuhtuna dair Nizamname; Düstur, 1. Tertip, VIII, s.556

TABLO :22

1885-1909 Arasında Osmanlı Genelinde ipek öşründeki Gelişmeler (1000 krş).

Yıllar	Tahsilat	Endeks
1885	2738	100
1886	3759	137
1887	4090	149
1888	3518	128
1889	8120	286
1890	10581	386
1891	9685	353
1892	11796	440
1893	14015	511
1894	10405	380
1895	9867	356
1896	11555	442
1897	9760	356
1898	13200	482
1899	18043	658
1900	13713	500
1901	14209	519
1902	15331	560
1903	21207	774
1904	16982	620
1905	23908	873
1906	22480	821
1907	28960	1057
1908	23100	843
1909	27013	986

KAYNAK: Maliye Nezareti ihaiyat-ı Maliye Varidat ve Mesarifi Umumiye-i Muhfevidir, 1 sene, 1325, matbaa-i Amire, İstanbul 1327, s. 301

Tabloya bakıldığında 1885 yılı, 100 olarak alındığında ipek ürününden alınan öşür endeksi 1886'da 137, 1890'da 386, 1896, 442, 1990'da 500, 1905'de 873 ve 1909'da 986'ya ulaşmış olup bu dönemlerde yaklaşık olarak 10 kat artmıştır.

Toplanan ipek öşürünün %76'lık bir bölümü Türkiye sınırları içinde kalan bölgelerden elde ediliyordu. Vilayetler içerisinde Bursa en fazla paya sahipti. Aşağıda üretilen ipek öşürünün değeri ve üründen toplanan köşür miktarı görülmektedir⁹⁷.

TABLO :23

1909 Yılında Türkiye'de İpek Üretiminin Değeri Öşrü (1000 krş.).

Vilayetler	Öşür Miktarı	Toplam Kıymet (1000 kuruş).
İstanbul	3.460	26.648
Edirne	3.497	27.156
Erzurum	8	40
Adana	213	1.642
Ankara	115	892
İzmir	341	2.091
Bitlis	227	1.695
Bursa	10.721	85.035
Sivas	496	3.605
Trabzon	38	295
Konya	83	652

KAYNAK: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Varidat ve Mesarif-i Umumiyyeyi Muhtevidir. 1, sene., 132; Matbaa-i Amire, İstanbul 1327, s. 88; B. DURAN, a.g.e., s. 90

Tablodan görüldüğü gibi Bursa vilayeti 10.721 bin kuruşa öşür vergisi ve 85 milyonluk bir katmadegerle ipek üretiminde birinci sırayı Edirne vilayeti ve üçüncü sırayı İstanbul vilayeti almaktadır. Bursa vilayeti toplam öşür ve katma değer bakımından miktarın yarısını karşılamaktadır.

⁹⁷ B. Duran, a.g.e., s. 90

g- Müskirat Resmi

Şarap, rakı, bira ve diğer sarhoşuk veren içkiler islam dininde yasaklanmış olmasına rağmen gayrimüslim tebanın içki imalinde kullandığı üzümlerden şıra resmi alınması, müskiratın ötedenberi bir vergi kaynağı olduğunu gösterir. Osmanlı Devletinde müskirat iki ayrı açıdan vergi konusu olmuştur. Birincisi müskiratın imali, ikincisi ise satışdır⁹⁸.

1. Müskirat İmalının Vergilendirilmesi

1861 yılında çıkarılan bir nizamname ile resm-i miri adıyla bir vergi konmuştur. Resm-i miri ile ilgili esaslar nizamnameye göre şöyledir. Bağ bozumundan sonra şarap imal edilen dükkan, mağaza ve evler memurlar ile mahalle veya köy muhtarı ve ihtiyar heyeti tarafından incelenerek, yapılan şarap tesbit edilip, deftere kaydedilecek, rakı imali de benzer şekilde belirlenecek, sonra kaza meclisinde muhtarlar ve bilirkişiler tarafından şarap ve rakının belde rayincine göre fiyatları taktir olunup, sancakca da tasdik olunduktan sonra %10 hesabıyla her mükellefin resm-i miri borcu ortaya çıkarılacaktır. Fabrikalarda imal edilen içkilerde ve arpa suyunda da resim oranı %10 olacaktır. Resmi miri Şubat ayı bitimine kadar parça parça tahsil olunacaktır⁹⁹. 7 Ağustos 1294 (1878). tarihli bir kanunla, kaimenin tedavülden kaldırılmasına esas olmak üzere %10 nisbetinde olan resm-i miri %5 oranında zam yapılarak %15'e çıkarılmıştır¹⁰⁰.

Ayrıca 1897 tarihinde çıkarılan bir tamimle okka başına alınan resim-i miri 32 paradan 48 paraya çıkarmıştır. İthal edilen alkoller, resm-i miri'den başka bir de gümrük resmi ödeyeceklerdir.

⁹⁸ Zühdü Bey, *İlm-i maliden mebahis-i müskirat*, mektebi mülkiye matbaası, 1328, s. 13

⁹⁹ "Müskiratın imalinden alınacak. Resm-i Miri hakkında Nizamname", *Düstur*, I. terüp, II. s. 709-711

¹⁰⁰ A.Du. VELAY, a.g.e., s. 319

TABLO :24

1896-1914 yılları arası şarap üretimi (1000 hektolitire)

Yıllar	Yekün	Resme Tabi	Rakı	Bira
1896-1997	1179	861	141	12
1898-1999	-	560	125	16
1899-1900	-	944	116	-
1900-1901	-	697	120	75
1909-1910	630	552	116	82
1913-1914	312	280	85	99

KAYNAK : V.ELDEM, a.g.e., s.137

1909/10 yılı şarap istihsalinin %53'ü Rumeli'de, %7.6'sı Beyrut vilayetinde, geriye kalan 39.1 ise bugünkü hudutlar içerisinde istihsal edilmiştir. Rakı istihsalinin bölgeler itibariyle dağılışı ise şöyledir. %46.8'i Rumeli'de, 10.6 Suriye'de ve geriye kalan kısmı ise bugünkü Türkiye'de kaydedilmiştir.

Osmanlı Devletinde bira imalatı 1893 yılında İstanbul'da kurulan Bomonti fabrikasında başlamış, 1909 yılında Büyükdere'de Nektar fabrikası, 1912'de İzmir'de Aydın fabrikası işletmeye açılmıştır. Ayrıca, İzmir'de bulunan bir dördüncü fabrika da pek iptidai bir surette, el ile imalat yapılarak çalışmaktaydı¹⁰¹.

Şarap imalatı Rumeli'de Aydın Vilayetinde ve bugünkü Suriye'yi teşkil eden vilayetlerde geçilmiş bir durumda idi. Dahili ihtiyaç karşılandıktan sonra büyük bir kısmı ihraç edilmekteydi. Bazı senelere ait şarap ihracatının miktarı aşağıda gösterilmiştir¹⁰².

1891-1901 yılları arası şarap ihracatı (1000 hektolitire)

1891 -92	217
1892 -93	73
1900 -1901	171

¹⁰¹ İhsaiyat-ı Maliye... s.144¹⁰² V.ELDEM, a.g.e., s.138

1884 yılında İstanbul civarında "filoksera" adında bir hastalık başgösterdi. Bu hastalığı önlemek için meclis karar vermede gecikti ve neticede üzüm üretiminde müthiş bir şekilde düşüş oldu. Nihayet meclis beklenen kararı verdi ve çözüm olarak Amerikan asma çubuklarını üreticiye ücretsiz dağıtmayı kararlaştırdı. Bu iş için 30.000 liralık bir finansman ayrıldı. Öncelikle İzmir, Aydın, Midilli ve ŞAM bölgelerine sirayet eden bu hastalığı önlemek için bu çubukları karşılıksız dağıtıldı ve üzüm öşründen 10 yıl muaf tutuldu. Bunun üzerine verim arttırıldı¹⁰³.

2. Müskirat Satışının Vergilendirilmesi:

1861-62 yılında çıkarılan iki nizamnameden biri İstanbul'da diğeri de İstanbul dışındaki yerlerde ise kıyye ve kadeh ile içki satışının tabi olduğu ilkeler ve bu satışın nedeni ile gerek Osmanlı, gerekse yabancı olsun kıyye ve kadeh içki satanların "ruhsat tezkeresi" alması; cami ve tekke yakınlarında müslüman mahallerinde ticaret yapmamaları belirtilmiştir¹⁰⁴.

6 Eylül 1298 (1882) tarihinde "alkollü içkilerden alınan resmin" Düyûn-ı Umumiye'ye terkedildiğine dair bir karar Şuray-ı Devlette alınmış olup bu kararlar vergiler Düyûn-ı Umumiye dairesince toplanacaktır.

Düyûn-ı Umumiye idaresi alkollü içkilerden alınan vergiler hususunda bir takım kararlar almıştır ki bunlar;

1- Şaraptan alınan vergileri düşük, ispirotolu içkilerden ise resimleri daha fazla almak,

2- Yerli ve yabancı tam bir eşitlik esasına göre muamele etmek,

3- Kapitülasyonların her türlü ihlalini bertaraf etmek gibi kararlar almıştır. Bu kararlarla içki satışındaki denge unsuru kurulmuş yerli ve yabancı üreticiler eşit olarak haklar elde etmiştir¹⁰⁵.

İçki satışında ister kadele isterse ölçü ile olsun içki satan ecnebi veya Osmanlı satıcıları, mağazalarının veya dükkanlarının senelik icarının %25'ine müsavi bir resim vermekle mükellef tutulmuşlardır. İçinde içki içilmeyen fakat eve götürmek üzere satış yapmakta olan mağazalar veya dükkanlar bu satışlardan istisna tutulmuşlardır.

¹⁰³ İstanbul civarında 1.315.000, Aydın vilayetinde de 1200.000 adet yeni bağ çubuğu çiftçilere göndermiştir. Meclis bundan başka Erenköy'de hususi bir aş mektebi açmıştır. Bkz. C.MORAWITZ, a.g.e., s. 253 vd

¹⁰⁴ "Dersaadetten hariç mahallerde kadeh ve kıyye ile müskirat Satanların ve satılan mahallerin hakkında Nizamname, Düstur, I. Tertip, II, 533 vd.

¹⁰⁵ A.Du.VELAY, a.g.e., s. 321

İçerisinde içkiden başka eşyada satılan mağaza veya dükkanlar üç kısma ayrılmıştır. Bunlara tatbik edilen resim şu şekildedir. Eğer buralarda içki, diğer eşyadan daha az sarfedilirse resmin üçte biri, eğer içki diğer eşyalar kadar satılırsa yarı resim, eğer perakendecinin başlıca ticaretini içki teşkil ediyorsa tam resim alınır¹⁰⁶.

Vergi oranı olarak şaraptan bağ sahibinin şahsi ihtiyacı olan 200 okka vergiden muaf tutularak, geri kalan kısmında %15 nisbetinde bir resme tabi tutulmuştur. Üretici ister satsın ister satmasın resmini en geç üç ay içerisinde ihraç edilen şaraplardan %15 yerine %7,5 nisbetinde bir vergi alınmaktaydı.

Şarap ihracaatının en yüksek seviyeye ulaştığı yıl 1891-1892 yılıdır. (21.716.464.kg.), ihracaatının en az olduğu 1892-1893 yılıdır(7.349.917). 1900-1901 senesinde 17.118.663 kiloyu bulmuştur.

1900 -1901 senesine ait şarap ihracaatının ülkeler itibariyle taksim tarzı şöyledir¹⁰⁷.

İtalya	7.924.610 kilo
Fransa	3.106.260 kilo
Avusturya	1.970.616 kilo
Almanya	1.372.541 kilo
Mısır	1.021.743 kilo
İngiltere	384.852 kilo

En fazla ihracat başta İtalya'ya ve ikinci sırada Fransa gelmektedir.

¹⁰⁶ İhsaiyat-ı Maliye..., s. 143 vd, A. du.VELAY, a.g.e., s. 321

¹⁰⁷ Yurtdışına ihraç edilen şaraplarını 7.398.294'ü Edirneye 5.965.482'si İzmir'e, 2.436.782' si Beyrut'a, 943.553'ü İstanbul'a ve geriye kalan kısmını Selanik, Midilli Adası, Bursa ve Bingazi'ye aittir. Bkz. C. MORAWITZ, a.g.e., s. 256

T A B L O :25

1885 - 1909 Yılları Arası Müskirat Resminin Miktarını Gösterir
Tablodur.

YILLAR	MÜSKIRAT RESMİ	SATIŞ RUHSATIYESİ	YEKÜN
1885	12.555.777	4.012.024	16.567.801
1886	14.513.796	4.170.912	18.684.708
1887	14.445.156	4.064.345	18.509.501
1888	14.765.986	4.133.462	18.899.448
1889	18.547.955	4.210.575	22.758.540
1890	18.864.651	4.289.351	23.154.002
1891	21.930.031	4.261.096	26.191.127
1892	21.686.562	4.333.966	26.020.528
1893	22.143.850	4.395.842	26.017.057
1894	22.014.984	4.492.709	26.636.559
1895	22.392.450	4.554.959	26.569.943
1896	22.429.796	4.488.507	26.880.957
1897	22.823.164	4.468.609	26.898.005
1898	23.438.764	4.474.765	27.297.929
1899	23.838.391	4.504.414	27.943.178
1900	23.400.187	4.439.491	28.277.789
1901	23.276.143	4.409.152	27.809.339
1902	24.148.243	4.306.978	27.583.121
1903	23.217.354	4.230.922	28.379.165
1904	23.428.812	4.306.852	27.524.206
1905	24.516.320	4.364.441	28.880.761
1906	24.765.669	4.444.376	29.210.045
1907	24.576.906	4.489.524	29.066.430
1908	23.200.251	4.611.551	27.811.802
1909	24.868.717	4.707.863	29.576.580

KAYNAK: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye..., s. 148

h-Damga Resmi ve Harçlar

1. Damga Resmi

Damga resmi, insanlar arasındaki hukuki ilişkiler ve mukavelelerden, devletçe basılan kağıtların kullanılması veya pul yapıştırılması yoluyla bu resim ilk defa 1845 yılında alınmaya başlanmıştır. 1845 yılından itibaren tüm adli ve ticari muamelelerde devletçe basılan damgalı kağıtlar, yani " evrak-ı sahiha" kullanılacaktır. Evrak-ı Sahihaya yazılmayan senetler mahkemelerde ve meclislerde geçerli sayılmayacaktır¹⁰⁸. Evrak-ı Sahihanın satışı önce devlet memurları tarafından yapılmaya başlandı. Ancak taşrada kağıtların yeterince bulunamayışı ulaşım imkanlarının yetersiz oluşu nedeniyle köylerde ve kasabalarda temin etme güçlükleri karşısında şikayetler artarak, bunun üzerine hükümet 1854 yılında evrak-ı sahihanın satışını bayilere bırakılarak kendilerine satışar üzerinden taşrada kuruşta bir para, İstanbul'da ise %1 pay verilir. Ancak memurların sattığı kağıtlar için ayrıca bir pay verilmezdi¹⁰⁹.

1861 yılında ilk nizamname çıkarılır¹¹⁰, hazırlanan tarife gazetelerde de yayınlanırdı. Nizamnameye göre, mahkemelerde ve meclislerde ibraz olunabilecek bütün senetler, devlet dairelerine verilecek taahhüt ve makbuz senetleri, her türlü şer-i senetler, ticaret meclisleri, memleket meclisleri ve diğer meclislerden şahıslar arasındaki davalara ilgili olarak verilen ilam ve mazbatalar varaka-i sahihaya yazılması kararlaştırılmıştır¹¹¹.

Evrak-ı Sahiha nisbi ve maktu olmak üzere iki kısımdır. Nisbi olanı 20 paradan başlayıp, her 1000 kuruşta bir kuruş arttırılarak resmin en yüksek miktarı 2500 kuruş kadar çıkmaktaydı. Maktu olanı ise yine 20 paradan başlayarak, 10 kuruş kadar çıkmaktaydı¹¹².

¹⁰⁸A. VEFİK, a.g.e., s. 355-357; S.SUDI, a.g.e., s. 161-163

¹⁰⁹BOA, I, Meclis-i Vâlâ, 2 Recep 1272 No, 15247

¹¹⁰"Varaka-i Sahiha Nizamnamesi, " *Düstur*, I.Tertip, II, s. 657 vd.

¹¹¹Ruzname-i Ceride-i Havadis, 27.Recep 1278, No: 314, s. 3-4

¹¹²İhsaiyat-ı Maliye..., s. 113

Şirketler, hisse senetleri, poliçe, bono. ve benzerlerini kendi kağıtlarına yazabileceklerdir. Ancak bunları yazmadan önce damga idaresine götürerek, damga resmini verip damga yaptıracaklardır¹¹³.

Damgasız kağıt üzerine yazılmış belgeler, mahkemelere, meclislere veya devlet dairelerine geldiğinde konu görüşülmeden önce, nisbi olarak %3 veyka maktu olarak 50 kuruştan 300 kuruşa kadar bir ceza alındıktan sonra işlemlere başlanacaktır. Bu yeni düzenlemeyle bir de Maliye Nezareti bünyesinde "Evrak-ı Sahiha Müdüriyeti" kuruldu¹¹⁴.

1873 yılında yeni bir nizamname hazırlanmıştır. Bu nizamnamede damga resmine tabi muameleler genişçe belirtilirken gazetelerin de bu kapsam içerisinde olduğu ifade edilmiştir. Bu nizamnamede önceleri "Varaka-i Sahiha" diye isimlendirilirken sonradan "resm-i damga" olarak ifade edilmiştir. Damga resmi 1882 tarihinde Düyûn-ı Umumiye idaresine devredilmiş olup bundan sonraki 1884 yılında yeni bir nizamname çıkarılarak bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu nizamnameye göre muhtelif renkli pullar çıkarılmıştır. Bu pullar 100 kuruşa kadar olanlar için 10 para, 1000 kuruşa kadar olanlar için 20 para, 2000 kuruşa kadar olanlar için 40 paralık pulların yapıştırılması kararlaştırılmıştır¹¹⁵.

Damga resminden istenilen hasılat elde edilemedi. Düyûn-ı Umumiye idaresi 1894 tarihinden önce yapılan bir anlaşma ile ecnebiler pul resmine tabi tutulmuyorlar ve hususi mukaveleleri gibi ticari senetleri de puluz olarak herhangi bir ceza görmeden muamele görüyordu. 1894 senesinden itibaren ecnebiler de Türk vatandaşları gibi umumi hükümlere tabi tutulmuştur. Bunun dışında ticari ve sınaî şirketler de çıkardıkları hisse senetlerinde damga pulu yapıştırmadıklarından damga resminin hasılatı düşük seviyede kalmıştır¹¹⁶.

¹¹³ Hisse Senedi: Bir şirket ortaklarının, şirket sermayesine katılma paylarını belirten senttir. Poliçe: Hamiline para ödenmesi gereken değerli kağıt, belli bir sürenin sonunda belli bir parayı kendi adına ya da bir başkasının emrine ödemesi için alacaklının borçlusuna yazdığı bildiriye dile getirir. Bono: Üstünde yazılı olan paramın belli bir süre sonunda adı yazılı kişiye ya da onun göstereceği kimseye ödeneceğini bildiren senettir. Bkz. O.HANÇERLİOĞLU, a.g.e., s. 162, 300, 32 (Hisse senedi, poliçe, Bononun sayfası sırasıyla verilmiştir.).

¹¹⁴ "Evrak-ı Sahihanın idaresine Dair Mevad", *Düstur*, I.Tertip, II, s.657 vd

¹¹⁵ *İhsaiyat-ı Maliye...*, s. 115

¹¹⁶ A.đu.VELAY, a.g.e., s. 314

1905 yılında yeni bir "damga resmi" kanunu çıkarılarak bazı pul resmine tabi olmayan muameleler pul resmine tabi hale getirilmiştir. Bu kanuna göre anonim şirketlerinin hisse senetleri ve diğer şirketlerin idare merkezlerine ve şubelerine Düyûn-ı Umumiye Varidat-ı Mahsusa İdaresince memurlar görevlendirilerek bu iş tetkik edilmeye başlanmış ve husustaki gelirlerde olan azalma önlenmeye çalışılmıştır¹¹⁷.

TABLO :26

Düyûn-ı Umumiye İdaresince kuruluşundan bugüne kadar damga resminden elde edilen geliri gösterir tablodur

Hesap Devresi	Miktarı (TL)	Hesap Devresi	Miktarı (TL)
1882-83	138.392	1896-97	207.941
1884-85	139.992	1897-98	201.774
1885-86	129.931	1898-99	233.405
1886-87	129.879	1899-1900	235.168
1887-88	153.512	1900-1901	225.926
1888-89	147.123	1901-1902	225.926
1889-90	162.326	1902-1903	266.239
1890-91	175.507	1903-1904	305.486
1891-92	194.642	1904-1905	391.710
1892-93	197.776	1905-1906	402.474
1893-94	201.161	1906-1907	415.436
1894-95	211.960	1907-1908	425.207
1895-96	230.625	1908-1909	470.677

KAYNAK: İhsaiyat-ı Maliye..., s.158; A.du. VELAY, a.g.e., s.315, C. MORAWITZ, a.g.e., s. 251

¹¹⁷ İhsaiyat-ı Maliye..., s. 115; A.du. Velay, a.g.e., s. 315

Bu cetvel incelendiği zaman Düyûn-ı Umumiye Meclisince idare olunan gelirler arasında 10 seneden beri ciddi bir gelişme göstermeyen yegane gelirin damga resmi olduğu görülür¹¹⁸.

2. Harçlar

2.a- Mahkeme Harçları:

Mahkemeler gerek şer'i mahkeme gerek, Ticaret mahkemesi ve gerekse idari mahkeme olsun bunların bakmış oldukları davalardan harç alınmaktaydı. Tanzimattan sonra Şer'îye Mahkemelerinin harçlarının ne şekilde tarh ve tahsil edileceği ayrı bir nizamnamede açıklanmıştır. Buna göre, bütün vesikalar ve şer'î senetler düzenlenirken, arkasına alınacak harcın miktarı naib tarafından yazılarak kazalarda Dava meclislerine, sancaklarda Temyiz-i Hukuk Meclisine gönderilecektir. Harç bu meclislerde alınarak belgenin arkasına "harcı alınmıştır." diye yazılıp bir de makbuz dönerek, belgesini mühürletip sicile kaydettirirdi¹¹⁹.

1884 yılında çıkarılan bir nizamname ile şer'î mahkeme katipleri ve hizmetçileri alınan harçların 1/5'i kendilerine veriliyordu. Ancak II. Meşrutiyetin ilanından sonra 1909 yılında bu durum diğer devlet memurları arasında adatsizliğe sebebiyet verdiği için kaldırılmıştır. Alınan harçlar artık hazineye devredilmiştir¹²⁰.

Ticaret Mahkemeleri 1860 yılında kurulduktan sonra gerek kara, gerek deniz ticareti dolayısıyla ortaya çıkan davalara bakar ve bu konuda alınacak harçların miktarı da nizamnamelerle belirlenirdi¹²¹.

Ticaret mahkemelerinde Osmanlı tebası tüccarlardan %2 ilam harcı alındığı halde, yabancı tüccarlardan %1 olarak alınması tartışmalara neden olmuştur.

¹¹⁸ Düyûn-ı Umumiye Meclisi, Meclis Reisi M.BALINGTON SMITH'in damga resmi hakkında hazırladığı iyileştirmeye yönelik raporunu hükümete vermiştir. Bu rapor gazetelerden alınacak damga resminden hükümeti de faydalandırmak istiyordu. Meclis reisi bu raporun kabul edileceğini ve gelirin artacağını umuyordu. Bkz. C. MORAWIRTZ, a.g.e., s. 252

¹¹⁹ "Bilumum Mehakim-i Şer'îye Hakkında Nizamname" *Düstur*, I.Tertip, I, s.307 vd.

¹²⁰ *İhsaiyat-ı Maliye...*, s.121

¹²¹ "Ticaret Deavi Kalemi Nizamnamesi", *Düstur*, I.Tertip,I, s.828-830

Ancak 1905 tarihli bir tarife ile ecnebilere alınan %1 oranındaki vergi değiştirilerek Osmanlı tebasıyla aynı seviyeye yani %2'ye çıkarılmıştır. Ticaret mahkemelerinden alınagelmeğe olan maktu harçlar kayıt veya havale edilen evraklardan 10'ar kuruş, yemin tezkerelerinden ise 20'şer kuruş alınırdı¹²². Hükümetle şahıslar arasında çıkan davalarda önceleri harç alınmıyordu ancak 19 Ramazan 1289 (1870). tarihli bir irade-i seniye ile gerek Meclis-i İdare'de, gerekse Divan-ı Muhakemat veya Şuray-ı Devletle karara bağlanan davalarda da %2 oranında harç alınması karara bağlandı¹²³.

2.b- Nüfus ve Mürur Harçları

Nüfus harçları, Osmanlı tebasından doğum ve nikah gibi olaylarda alınan resimlerle, tabiiyet belgesi sayılan "Tezakir-i Osmaniye" bedelleridir. Mürur harçları ise, Osmanlı ülkesinde seyahat edecek şahısların bulundurması gereken "mürur tezkeresi" için alınan bedellerdir¹²⁴.

Devlet içerisinde nüfus hareketliliğinin düzenli bir şekilde izlenmesine çalışılmış ve bir yerden başka bir yere gideceklerin önceden "mürur tezkeresi" alması zorunlu hale getirilmiştir. Bu konuda yapılan düzenlemede, ülke içinde seyahat edeceklerden 5 kuruş, yurt dışına çıkacaklardan 25 kuruş harç alınması kararlaştırılmış, daha sonra 5 kuruşluk harç ağır bulunarak 3 kuruşa indirilmiştir¹²⁵.

Vilayet teşkilatında değişiklik yapılarak, vilayet ve sancaklarda Emlak ve Nüfus idareleri kuruldu. 1882 yılında nüfus sicili nizamnamesi çıkarılarak herkesin nüfus kaydının yapılacağı ve kaydını yaptırmayanlardan ceza alınacağı ve mahkemelerde davalarına bakılmayacağı kararlaştırıldı. Sicil nizamnamesi gereğince yeni doğanlardan nüfus kütüğüne kaydı yapılarak 1 kuruş alınması kararlaştırılmıştır. Nikah muamelesi yaptıranlardan 5 kuruş harç alınacağı ve tebdil-i mekan (yer değiştirenlerden). yapanlardan ise birer kuruş harç alınması kararlaştırılmış olup bu harcın yarısını imam ve muhtar tarafından alınması diğer yarısı ise mal sandıklarınca alınacağı uygun görülmüştür.

¹²² İhsaiyat-ı Maliye..., s. 122

¹²³ "Puray-ı Devlet ile meclis-i idarede Ruyet olunan Devaide Alınacak Harçlara Dair Tahrirat-ı Seniye", *Düstur*, I. Tertip, I, s. 720

¹²⁴ İhsaiyat-ı Maliye..., s. 122

¹²⁵ A.LÜTFİ a.g.e., VI, s. 109

29 Mayıs 1902 tarihinde kaleme alınan yeni bir nizamname ile Nüfus İdaresi teşkilatında islahat yapılarak yeniden nüfus sayımı icraatında değişiklik yapıp buna göre yeni doğanlardan ve tebdil-i mekan yapan hane sahibinden sadece bir kuruluş alınması kararlaştırılmış olup vefat eden ve boşananlar bu harçtan muaf tutulmuşlardır¹²⁶.

2.c- Kontrato Harçları :

Nüfus ve mürur işeri belli bir düzene konulmaya çalışırken, kentlerde taşradan gelen başıboş, işsiz insanların yol açacağı asayiş sorunları da dikkate alınarak, kira işemleri belli kurallara bağlanır. Çıkarılan bir nizamnamede İstanbul ve eyaletlerde bütün emlak, yani dükkân, mağaza çiftlik, bağ ve bahçelerin kira sözleşmelerinin, devletçe basılacak "kontrato senetleri" üzerine yazılacağı ve varaka-i sahiha bedeli hariç, bu kontrato senetlerinden kuruşta bir para harç alınacağı ifade edilir. Harcı emlak sahibi ödeyecektir¹²⁷.

Çıkarılan başka bir nizamnamede ise konu daha ayrıntılarıyla düzenlenir, alınacak harç miktarı %1 ve %2,5 olarak değiştirilirken, tahriri tamamlanarak, yeni vergilerin uygulandığı yerlerde kontrato harcının alınmayacağı belirtildi. Gerçekten tahrir gereğince emlak ve temettü vergilerinin yürürlüğe girdiği yerlerde bu harç kaldırıldı¹²⁸.

2.ç- Tapu Harçları

Bütün arazi, bina, vakıf malları ve benzeri gayrimenkullerin ferağ¹²⁹ ve intikal gibi tasarrufları sırasında alınan harç ve resimlere "kaydiye" denmekte ise de bu kelimenin daha geniş anlamlarda kullanılması nedeniyle burada "tapu harçları" olarak ele alınacaktır.

1858 tarihinde Arazi Kanunnamesi yürürlüğe girdikten sonra, tapu işemleri yeniden ele alınarak ve ertesi yılın başlarında bir de "Tapu Nizamnamesi" çıkarılırdı.

¹²⁶ BOA, İ. Meclis-i Vala, 24 Şevval 1256, No. 203

¹²⁷ "Kontrato Nizamı", *Düstur*, 1.Tertip, II, s. 509 vd

¹²⁸ "Kontrato Nizamnamesi" *Düstur*, 1.Tertip, I, s. 263-267

¹²⁹ Ferağ: Miri arazi mutasarrıfının bu arazi üzerindeki tasarruf hakkını, devletin izni ile karşılıklı ve karşılıksız olarak bir başkasına terketmesidir. Bkz. H. CİN, a.g.e., s.120

Daha sonra tapu ile ilgili çeşitli nizamname, talimat ve tarifnameler hazırlanarak, alınacak harç ve resimler da belirlendi. Bu düzenlemelerden gerek miri ve vakıf gerekse özel mülk olan arazi ve binaların ferağ, intikal ve satış gibi işlemlerinden, binde 50, 30 veya 10 gibi düşük oranlarda alınan harçlar dışında, çeşitli resim ve kaydiye olarak da belli bir miktar alındığı anlaşılmaktadır¹³⁰.

1909 senesinde umumi bir tarife düzenlenerek bu miktarlar değiştirilip aşağıdaki şekilde tapu harcı alınması kararlaştırılmıştır.

Harçlar	Miriye, Vakıf ve Mülk Arazilerinden Alınan Harç (%krş)
- Bedel karşılığı satışarda ve Ferağında	%0030
- Hibe veya meccenen ferağ	%0030
- Mübadeleten satış ve ferağ	%0030
-Miras yoluyla veya kanunen bilumum intikallerde	%0015
- Rehin olarak Ferağ	%005

Yukarıda belirtilen oranlarda arazinin cinsine göre harç alınmaktadır¹³¹.

¹³⁰ Tapu Nizamnamesi, Takvimhane-i Amire, 1275, " Tapu Nizamnamesi", Düstur, 1. Tertip, I, s. 200 vd

¹³¹ İhsaiyat-ı Maliye..., s. 137

TABLO :27

1887 - 1911 Yılları Arasında Harçlar ve Kaydiyelerden Alınan Resimleri
Gösterir Tablodur(Altın lira olarak)

Yıllar	Harçlar	Kaydiyeler
1887	73.000	225.000
1888	127.000	216.000
1889	139.000	240.000
1890	138.000	255.000
1891	142.000	264.000
1892	132.000	238.000
1893	140.000	256.000
1894	143.000	202.000
1895	135.000	166.000
1896	132.000	161.000
1897	120.000	127.000
1898	134.000	148.000
1899	137.000	161.000
1900	201.000	169.000
1901	212.000	196.000
1902	201.000	177.000
1903	239.000	194.000
1904	266.000	220.000
1905	281.000	250.000
1906	277.000	274.000
1907	295.000	299.000
1908	312.000	297.000
1909	464.000	310.000
1910	477.000	325.000
1911	492.000	379.000
1912	547.000	395.000

KAYNAK: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Maliye İstatistikleri,
Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1949, s.303

D- MUHTELİF GELİRLER

a. Tuz Gelirleri

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren "memlehal" yani tuzluklar hakkındaki uygulama, maadin (madenler). üzerindeki uygulama gibi olup 1/5 oranında hümusu şeri alınmasına devam edilmiştir. Tanzimatın ilanından sonra sair mukataalar gibi tuz mukataaları da evvela muhassıllar ve hazine memurları tarafından daha sonraları ise rüsumat idaresine bağlanıp, duhan ve tuz nazarı ve müdürleri vasıtasıyla idare edilmeye başlandı¹³².

Tütünden sonra tuz inhisarı Osmanlı Devletinde mevcut yegane inhisardır. Tuz inhisarı diğer bir takım gelirlerle birlikte kaimenin (kağıt paranın) tedavülden kaldırılması için aktolunan 200 milyon franklık istikraza karşılık teşkil etmek üzere 1862 tarihinde ihdas edildi. Fakat Anadolu topraklarında ve Avrupa kısmında her yerde tuzların, tuz madeni, tuz kuyusu şeklinde bol miktarda bulunduğu görülmektedir. Fakat önceleri demiryolu ve uygun karayollarının azlığı nedeniyle Yemen, Siirt ve Bağdat gibi vilayetlerde irtibat istenildiği şekilde sağlanamamış ve bu vilayetlerde kaçakçılık had safhaya ulaşmıştır¹³³.

Hükümet, kaçakçılık üzerinde daha fazla durmadığından İran ve Mısır hudutlarında Suriye ve Akdeniz'de, Yemen'de Halep'te yüzlerce kaçakçı Kırım tuzları satmaktaydı. Bu durum ise yerli üretimi etkilemiştir. Daha sonraları Düyûn-ı Umumiye İderesi tuz inhisarını kendi denetimine aldıktan sonra kaçakçılarla uğraşmak için hükümetten yardım istedi ve hükümet geçte olsa yardım elini uzattı ama kaçakçılığı engelleyen ciddi bir kanun yoktu¹³⁴. Avrupa ülkelerinde ise kaçakçılıkla mücadele husunda ağır ceza kanunları uygulanmaktaydı. Bunlar arasında kaçakçılara idam cezası dahi uygulanmaktaydı¹³⁵.

Düyûn-ı Umumiye idaresi 1882 yılında tuz inhisarını kendi denetimine almadan önce bu inhisar önce Galata Bankerlerine daha sonra da Rüsümü Sitteye aitti. 28 muharrem 1299 (1882-1883) tarihli kararname ile tuz inhasarı Düyûn-ı Umumiye Varıdatı Mahsusa idaresine terkedildi¹³⁶.

¹³² İhsaiyat-ı Maliye..., s.190

¹³³ A. du VELAY, a.g.e., s.310

¹³⁴ Sir Venicent Gaillard raporlarının birinde kaçakçılıkla ilgili olarak Valilerden birinin vermiş olduğu cevabı şöyle yazıyordu. "Bu adamlar fakirdir. Memleketleri kendileriyle servet kaynakları temin etmelidir. Başarmaları da lazımdır. Kaçakçılıktan daha fazla fena şeyler de yapabilirlerdi." Bkz. C.MORAWITZ, a.g.e., s. 221

¹³⁵ C. MORAWITZ, a.g.e., s. 221

¹³⁶ S.J.SHAW,E.K. SHAW, a.g.e., s. 276; Bu konuda Bkz. Z.KARAMURSAL, a.g.e.,s.105; İhtiyat-ı

Düyûn-ı Umumiye idaresi ülkenin bazı bölgelerinde (İzmir, Bağdat, Halep, Beyrut, Ankara, Sivas, Konya, Erzurum, Yemen vb) bol miktarda bulunan tuzlaların işlemlerini iyi bir şekilde organize ederek üretimini arttırmıştır. Dolayısıyla hasılatta da gözle görülür oranda artışlar olmuştur. Bu artışlarda şüphesiz demiryolu naklyesinin payı büyüktür. Anadolu demiryolları boyunca tuz fiyatlarında %2,5 nisbetinde bir düşüş olmuştur¹³⁷.

Tuz fiyatları bölgelere göre değişmektedir. Mesela Adana'da ton başına 18 kuruş, Halep'te 9 kuruş, Bağdat'ta 50, Erzurum'da 27, Basra'da ise 100 kuruşa varan bir fazla fiyat farkı ödemek lazımdır. 1892'den sonra tuz varidatı hissedilir derecede artmış olup, Düyûn-ı Umumiye İdaresi artık ihracata önem vermeye başlamıştır. Kızıldeniz'de bol miktarda kaya tuzu madeni bulunan Salifte hariçten senede 500.000 ton tuz ithal eden Hindistan'a sevkiyat yapabilmek için, bir rıhtım inşa edildi¹³⁸. Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'da Türkiye tuzları tüketmektedirler. Son malum olan 1899-1900 hesap devresi içinde bu muhtelif yerlere ihracat aşağıda gösterilmiştir:

Bulgaristan	4.257.703 kilo
Sırbistan	1.686.393 kilo
Romanya	2.652.190 kilo
Hindistan	26.627.227 kilo
<hr/>	
Yekün	35.223.513 kilo

Tuz üretimi 1885-1912 yılları arasında 205.2 milyon kilodan 340.9 milyon kiloya (%66) artmış, ihracatta 1892 ve 1909 arasında altı kat artarak 17.9 milyon kilodan 114.6 milyon kiloya ulaşmıştır. Tuzdan elde edilen gelir 1887-1908 yılları arasında 65.6 milyon kuruşa ulaşarak devlet gelirlerinin %5'ini oluşturmuştur¹³⁹.

Bu avanslar Bağdat demiryolu şirketinden alınan 300.000 lira, meşrutiyete karşı askeri tedbirler alınmak üzere Selanik'teki 3. Ordu'ya göndermiştir. Bkz. Z:

KARAMURSAL, a.g.e., s. 112

Maliye...; s.191

¹³⁷ C.MORAWITZ, a.g.e., s.220 vd

¹³⁸ A.dü. VELAY, a.g.e., s. 312 vd

¹³⁹ S.J.SHAW-E.K. SHAW, a.g.e., s. 288

TABLO :28

1882-1910 Yılları Arasındaki Tuz Gelirlerini Gösterir Tablodur.

HESAP DEVRESİ	TÜRK LİRASI
1882-1883	594.679
1883-1884	638.706
1884-1885	633.253
1885-1886	616.417
1886-1887	663.666
1887-1888	636.889
1888-1889	665.843
1889-1890	687.425
1890-1891	664.193
1891-1892	696.847
1892-1893	755.693
1893-1894	774.075
1894-1895	727.194
1895-1896	735.928
1896-1897	787.003
1897-1898	784.780
1898-1899	814.270
1899-1900	772.648
1900-1901	875.765
1901-1902	938.472
1902-1903	957.759
1903-1904	960.156
1904-1905	972.294
1905-1906	1.064.456
1906-1907	1.153.107
1907-1908	1.091.218
1908-1909	1.177.065
1909-1910	1.187.049
1910-1911	1.304.146

KAYNAK :İhsaiyat-ı Maliye..., s. 198; A. Du. VELAY, a.g.e., s. 311

b- Orman Gelirleri

Osmanlı Devletinde yaklaşık 8.5-9 milyon hektar orman bulunmaktadır. Devlet başlangıçta ormanları koruyucu ve geliştirici tedbir alamamış ancak, 1858 yılında çıkarılan arazi kanunnamesi gereğince arazi beş kısma ayrılmış olup ormanlarda bu arazilere göre değişik isimler almıştır¹⁴⁰.

Arazi kanunu ile devlet köy ormanlarından odun kesenlere âşâr vergisi koyarak bu sınırsız kullanımı denetim altına almaya çalışmıştır. Ancak hükümet orman yakınlarında bulunan ve askeri kuvvetlerin yiyecek ihtiyacını karşılayan köylülere sınırlama getirilmeden ve vergiye tabi tutmadan diledikleri kadar orman kesmelerine müsaade ediyordu¹⁴¹.

1874 yılında çıkarılan bir talimatla gerek Miri ormanlar olsun gerekse köylere mahsus ormanlarda olsun İstanbul ve diğer vilayetlere yakacak için kesilen ormanların, odun için 200 kıyyesine bir kuruş, kömürün ise 200 kıyyesi için iki kuruş pul resmi alınması kararlaştırılmıştır. 1876 yılında neşredilen kanunu göre ise ticaret maksadiyle miri ve vakfa ait ormanlarla köy koruluklarındaki ihraç edilen her nevi kereste, odun ve kömürden öşür ve pul resmi alınması kararlaştırılmıştır. Köy koruluklarından ve hususi ormanlardan ihraç edilecekler için 12,5 öşür ve odunun yüz kıyyesinden yirmi para kömürün ise yüz kıyyesinden 40 para pul resmi alınması kararlaştırılmıştır¹⁴².

Osmanlı Devleti 1286 (1870) yılında ormancılık hususunda köklü bir değişikliğe gidilerek Fransız orman mütehasısları tarafından "Orman Nizamnamesi" hazırlanmıştır. Bu nizamnameye gerek inşaat ve gerekse köylünün ihtiyacı olan yakacak odunun devlet ormanlarından ücretsiz olarak sağlanmasına müsaade etmiştir. Ayrıca bu nizamnameye göre tüm ormanlar "Orman Dairesi" denetimine verilmekteydi. Yine Bu nizamnameye göre ağaç kesimi çok sınırlandırılıyor devlet ormanlarından olduğu kadar köy ormanlarından da odun kesenler âşâr kapsamına alınıyordu Orman kesimi belli bir izne bağlantıyor ve kesim yapılmadan önce orman memurları tarafından kesilecek ağaçlar işaretleniyor ona göre kesim yapılıyordu. Ağaçları kaçak kesimden korumak için bekçiler görevlendirilmekteydi¹⁴³.

¹⁴⁰ 1858'de çıkarılan arazi kanununa göre toprak 5 kısma ayrılmıştır:

1- Mülk arazisi, 2- Miri arazi, 3- Vakıf arazisi, 4- Terkedilmiş arazi, 5- Mevat arazi; Bunlardan birinci ve ikinci kısımdan olanlara Hususi ormanlar, üçüncü kısımda olanlara vakıf ormanları, dördüncü kısımda olanlar köy ve kasaba "Bataklıklar", beşinci kısımda olanlar ise "Cibal-ı muhba" denilen hiç kimseye ait olmayan dağ ormanlarıdır. Bkz. İhsaiyat-ı Maliye..., s. 278

¹⁴¹ S.J.SHAHAW - E.K. SHAW, a.g.e., s. 288

¹⁴² 142. İhsaiyat-ı Maliye..., s. 278 - 279

¹⁴³ C.MORAWITZ. a.g.e., s. 180

Başlıca ormanlık sahalar Anadolu'nun kuzeyinde Bursa, Kastamonu, Trabzon, Musul, Van, Bağdat, Basra, Bingazi, Aydın ve Yanya gibi vilayetleri sayabiliriz¹⁴⁴. 24.000 kilometrekareye yakın bir sahayı kaplayan Bursa ormanları 2.272.000 kuruş gayrisafi, 1.900.000 kuruş safi hasılat bırakmaktadır. Kastamonu ormanlarının geliri ise toplam 1.750.000 kuruştan ibarettir. Halep, Van ve civarındaki şehir ormanları ise yörenin odun ve kereste ihtiyacını karşılamakta ve yolların ulaşımına elverişli olmamasından dolayı devlet buralardaki ormanlardan yeterince faydalanamamıştır¹⁴⁵.

Osmanlı Devletindeki ormanların cins ve bunların fiyatları ise 1906 - 1907 yılları itibariyle şöyledir.

TABLO :29

Ağaç Cinsi BEHER METRE MÜKEBİNDEN

Ağaç Cinsi	Beher Metre Mükubinden	
	1906 (kuruş)	1907 (kuruş)
Çam	33	41
Meşe	52	56
Kök nar	24	28
Fıçı Tahtası	180	189
Gür gen	20	30
Ihlamur	37	55
Kayın	31	25
Diş budak	40	42
Katran	41	43
Çınar	50	38

¹⁴⁴ Orman İstatistiği; Birinci sene, I, Dersaadet 1326, s. 5

¹⁴⁵ C. MORAWITZ, a.g.e., s. 179

TABLO :30

1906-1907 Yılları Arasında Orman İhraç eden Vilayet ve Sancakların Kıymet Miktarını Gösterir Tablodur.

	1906		1907	
	Miktar	Kıymet	Miktar	Kıymet
Vilayetler	Mükep	Kuruş	Mükep	Kuruş
Aydın Vilayeti	29029	3884259	37213	5006508
Biga Sancağı	35327	4356218	33621	4187422
Selanik Vilayeti	19837	3410185	21898	3761119
Konya Vilayeti	24891	2669430	21160	2582360
Karasi Sancağı	10977	2195400	11069	2422963
Kastamonu Vilayeti	11530	1901500	13740	2358500
İzmit Sancağı	2393	1026580	4908	1669616
Adana Vilayeti	9023	1263212	7684	1476060
İskorda Vilayeti	6258	714805	4840	541515
Edirne Vilayeti	541	131828	546	134756
Trabzon Vilayeti	2045	287290	657	100420
Hüdavendigâr Vilayeti	172	73600	250	85500
Kosova Vilayeti	114	14893	108	14292
Yanya Vilayeti	-	-	85	12774
YEKÜN	152138	21929200	157781	24353805

KAYNAK :Orman İstatistiki, Birinci sene, I, Dersaadet 1326, s.10

Yukarıdaki tablo incelendiğinde 1906 senesi içinde en fazla Orman üretimi Biga sancağında olmuştur. İkinci sırayı Aydın ve üçüncü sırayı Konya almıştır. 1907 senesi içinde ilk sırayı Aydın ikinci sırayı Biga ve üçüncü sırayı Selanik almıştır. En düşük ise Konya vilayetinde gerçekleşmiştir.

TABLO :31

1906-1907 yıllar arasında yabancı ülkelere sevk olunan kereste miktar ve fiyatını gösterir tablodur

Almanya	400	160.000	300	120.000
İngiltere	223	78020	432	135.100
Avusturya	1191	107.197	-	-
İtalya	162	69.191	1122	162.347
Bulgaristan	19594	33280355	21497	3598357
Romanya	200	29000	550	66000
Sırbistan	3	1125	-	-
Fransa	1437	5533259	2210	115732
Yunanistan	8649	1909948	13332	2544383
Mısır	73289	9332595	77680	9980309
Kıbrıs	9023	1263212	7684	1476060
Sisam	52	13178	-	-
Diğer Yabancı Ülk.	37913	5152120	32972	5118517
YEKÜN	152138	21929200	157781	24353805

KAYNAK :Osman İstatistiki, Birinci sene, I, Dersaadet 1326, s. 12 ,

Tabloya bakıldığında, 1906 yılı için Mısır birinci sırayı, Bulgaristan İkinci sırayı, Kıbrıs ise üçüncü sırayı almaktadır. 1907 yılında Mısır birinci sırayı, Bulgaristan ikinci ve Yunanistan ise üçüncü sırayı almaktadır. Bazı ülkelere yapılan ihracat artarken bazılarında ise düşüslere sebep olmuştur. En düşük ihracaat ise Sırbistana yapılmıştır.

T A B L O :32

1900-1914 Yılları arası Orman Hasılatını gösterir tablodur

Yıllar	Orman Hasılatı (lira)
1900	156.275
1901	142.424
1902	153.116
1903	201.898
1904	218.443
1905	202.700
1906	233.352
1907	244.485
1908	275.684
1909	277.510
1910	298.213
1911	287.604
1912	293.207
1913	303.019
1914	292.004

KAYNAK :İhsaiyat-ı Maliye..., s. 282; **Orman, Meadin ve Ziraat Mecmuası**, üçüncü sene, 1 adet mekteb-i Sanayi Şahane Matbaası, Dersaadet 1313 s. 34-35

Yukarıdaki tabloya bakıldığında bazı yıllar Orman gelirinde düşüşler olurken buna rağmen küçük oranda da olsa bazı yıllarda da artışlar olmuştur. Osmanlı Devleti toprak kaybettikçe bazı bölgelerde toprakla beraber orman da kaybedilmiştir. Bu hadise özellikle Balkanlar'da görülmektedir.

c-Madenlerin Hasılatı

Maden bakımından çok zengin olan Osmanlı Devleti madencilik alanındaki gelişmesi çok geç sayılmaktadır. Çok eski bir mazisi olan Ergani bakır madeni istisna edilirse, diğer madenler XIX. yüzyılda keşfedilmiş ve işletmeye açılmıştır¹⁴⁶.

¹⁴⁶ V. ELDEM, a.g.e., s. 91

Madencilik hususunda bu geri kalmışlığı mevzuat yetersizliğine atfetmek mümkündür. 1861 yılına kadar devletin köklü bir maadin nizamnamesi yoktu. İlk nizamname 1861 yılında yayınlanmış olup bu nizamnameye göre maden imaline, alınacak resimlere ve maden mühendislerinin vazifesini içerir nitelikteydi. Daha sonra 1810 tarihli Fransız Kanunundan faydalanılarak 1869 tarihli Maadin nizamnamesi¹⁴⁷ ve bunu takiben de 1887 ve 1906 tarihli nizamnameler tatbik mevkiine konulmuştur. Bu nizamnamelerle madenlerin ihale şekli ve resimlerin tahsil usulleri yeniden tesbit edilmiş, taş ocakları ise madenlerden ayrı tutularak değişik bir uygulamaya tabi tutulmuştur. 1906 yılında çıkarılan kanun mühendis ve ustabaşlar dışında, işçiler dahil bütün çalışanların Osmanlı tebasından ve madenin bulunduğu bölgeden olmasını şart koşuyordu¹⁴⁸.

Madenler hakkında 1908 yılında yayınlanan son nizamname ile madenlerin tasnifi ve ihale şekil ve şartları aynen muhafaza edilmiş ve harç ve resimlerde bazı değişiklikler yapılmıştır.

1. Ereğli Kömür Madeni

XIX. asrın başlarında Karadeniz'in Ereğli havzasında keşfedilen kömür damarları "emlakı hümayun" topraklarında bulunmuştur. Abdülmecit 1848 tarihinde çıkardığı bir fermanla mültezimlere farklı fiyatlarla işletme imtiyazı verilmiş ve bu 1865 tarihine kadar devam etmiştir¹⁴⁹.

1865-1882 yılları arasında Bahriye Nezareti kömürün tümünü sabit bir fiyattan satın alma imtiyazına sahip oluyordu. Fakat 1877-1878'de çıkan Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Bahriye idaresi madencilerinden aldığı kömürün bedelini ödemeyediğinden bu hal bir kısım madencinin iflasına, bazısının da üretimi azaltmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine işletmeciler çıkardıkları kömürün bir kısmını serbest piyasada satmak istemişlerdir. Bahriye Nezareti 1882 yılında bazı değişikliklerin yapılmasına karar vermiştir. Fakat işletmeciler üretimlerinin %60'ını devletin belirlediği fiyattan Bahriye Nezaretine satacaklardı. Geriye kalan %40'ını da diledikleri şekilde ve fiyatla serbest bırakılmışlardı. Osmanlı Devleti Ereğli kömür işletmesini 1892 tarihinde "Ereğli Şirketi Osmaniye'ye" vermiştir.

¹⁴⁷ "Maadin Nizamnamesi", *Düstur*, 1. Tertip, VII, s. 454 vd.

¹⁴⁸ D.QUATAERT, a.g.e., s. 46

¹⁴⁹ *İhsaiyat-ı Maliye...*, s. 262; 1848-1865 tarihleri arasında geçen 17 yıllık süreye "Hazine-i hassa" idaresi adı verilmiştir. Hazine-i hassa idaresi bedelleri tahsil etmek, tahsis mahalline dağıtmak ve mültezimlerin kömür çıkarma faaliyetlerine nezaret etmekle görevlendirilmiştir. Bkz. V. ELDEM, a.g.e., s. 98

Başlangıçta Fransız sermayesiyle kurulan bu şirketin sermayesi 5 milyon kuruştun ibaretti. 1914 yılında ise şirketin sermayesi 139 milyon kuruşa çıkmıştır¹⁵⁰.

Ereğli maden işletmesinde çıkarılan kömür buharlı gemilerin XIX. yüzyılda artması üzerine daha çok limana uğrayan gemilere satılıyordu. Burdan çıkarılan kömürün büyük bir çoğunluğu iç tüketimde yakacak olarak ve demiryolunda sarfediliyordu. Bu şirket Romanya ve Yunanistan' a da kömür göndermeye başlamıştır¹⁵¹.

¹⁵⁰ D. QUATAERT, a.g.e., s. 49

¹⁵¹ V. ELDEM, a.g.e., s. 100

TABLO :33

1882-1914 yılları arasında çıkarılan kömürün miktarını ve kıymetini gösterir tablodur.

Yıllar	Miktar(Ton)	Kıymet (Milyon krş)
1882	64.6	-
1886	100.8	-
1890	148.5	-
1895	150.9	-
1900	387.6	18.5
1901	340.8	16.3
1902	388.2	18.9
1903	453.8	21.3
1904	518.5	23.8
1905	590.0	26.9
1906	610.9	28.5
1907	735.8	43.2
1908	799.7	40.7
1909	793.8	57.6
1910	764.4	39.0
1911	904.4	61.7
1912	810.0	56.0
1913	826.8	57.5
1914	651.2	48.0

KAYNAK : V. ELDEM, a.g.e., s. 101

İmparatorluğun son yıllarında kömür ihracatına başlanmış, fakat aynı zamanda ithalatta yapılmakta idi. Şöyleki:

Yıllar	İthalat İhracat (1000 ton)	
	1908	203
1909	189	134
1910	347	205
1911	422	257

Dahili istihlak 1069 bin tonla azami haddini 1911 yılında bulmuştur. Bu tüketimin 239 bin tonu demiryollarına 303 bin tonu sefaine, 39 bintonu Bahriye Nezaretine, 153 bin tonu fabrikalara verilmiştir.

TABLO :34

1908 - 1911 Yılları Arasında Maden Kömürü Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları

Yıllar	Türk		Azınlık		Yabancı	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer
1908	23.56	23.56	23.85	25.94	52.59	50.50
1909	17.69	13.76	23.89	22.65	58.42	63.59
1910	20.21	18.59	28.57	27.83	51.22	53.58
1911	23.99	17.34	29.66	29.57	46.35	53.09

KAYNAK: A. Gündüz ÖKÇÜN, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk Azınlık ve Yabancı Payları, s. 891

Maden kömürü üretiminin %50 'den fazlası yabancıların elindedir. Maadin istatistiklerine göre Yabancılara ait tek bir şirket olan Ereğli Şirket-i Osmanisi tarafından yapılmaktadır. Üretim diğer yarı sayıları oldukça kalabalık Türk ve azınlık üreticiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Maden kömürü üretiminde ikinci sırayı azınlıklar almaktadır. Gerçekten, azınlık payı 1911 yılında (miktar: 29.66; değer ise 29.57)'ye yükselmiştir.

Maden kömürü üretiminde Türk payı yaklaşık olarak %20 civarında değişmektedir¹⁵².

2. Bakır Madeni:

Ergani bakır madeni 20 asırdan beri keşfedilmiş ve faaliyette bulunduğu rivayet olunan bu maden, ilk zamanlarda mahalli üreticiler tarafından, istihsalin 1/5 devlete verilmek suretiyle işletilmiştir¹⁵³.

1850 yılında kuyular devletçe satın alınarak mültezimlere kiralanmıştır. Üreticiler çıkardıkları madeni "filika" denilen iptidai fırınlarda yakıp erittikten sonra bunları miri izabe fırınlarına sevkederlerdi. Ham bakırlar bilahare yurtdışına ihraç edilmeye başlandı. İstihsal edilen bakırın tamamı ihraç edilmekle beraber, mahalli ihtiyaç için İngiltere'den levha halinde bakır ithal edilirdi. Mahalli ihtiyaçlar 200-300 ton kadardı¹⁵⁴.

Ergani cevherinin bakır tenörü %15.6 ile %17.6 arasında olup dünya tenörü en yüksek cevherlerdendir. 1912 senesine kadar izabe edilen bakırın 1/4 ü Tokat kalhanelerinde tasfiye olunuyor, oradan da İstanbul'a gidiyordu. Daha sonra İskenderun yolu tercih edildi. Ergani Bakır Madeninin dışında Anadolu'da Küre, Helvalı, Trabzon ve Tokat gibi yerlerde de bakır çıkarılıp işletilmekteydi¹⁵⁵.

¹⁵² A.G. ÖKÇÜN, a.g.m., s. 877

¹⁵³ İhsaiyat-ı Maliye ..., s. 263

¹⁵⁴ İhsaiyat-ı Maliye ..., s. 264

¹⁵⁵ Ş. SÜREYYA, Cihan İktisadiyatında Türkiye, Ankara, 1931 s. 75

TABLO :35

1864-1912 Yılları Arasında Bakır İstihsalindeki Gelişmeyi Gösterir Tablodur

Yıllar	Ton	1000 Kuruş
1864/73	888	1511
1874/82	810	2001
1883/93	573	1135
1894	575	1152
1895	539	1193
1896	474	1126
1897	929	2342
1898	1302	3900
1899	1221	3780
1900	1208	4160
1901	1305	5102
1902	1548	6799
1903	15466	6940
1904	1252	6296
1905	916	5312
1906	832	5501
1907	1121	5143
1908	1465	7221
1909	1360	6119
1910	737	3959
1911	1073	4124
1912	1040	4250

KAYNAK :V. ELDEM, a.g.e., s. 103

3. Kurşun Madeni

Balya-Karaaydın simli kurşun madenleri Osmanlı Devletinde, 1840 yılından itibaren üretilmekteydi¹⁵⁶. Balya - Karaaydın Şirketi Edremit'te Balya nahiyesinde Koca Gümüş ve Karaaydın mevkilerinde bulunan simli kurşun madenini işletmek üzere 1892 yılında kurulmuştur¹⁵⁷.

Şirket 1903 yılına kadar güzel faaliyet göstermiş olup 4.5 milyon frank olan sermayesini daha sonraları 6.6 milyona franga çıkarmıştır.

Bu meblağın 28.3 milyonu aynı tarihe kadar itfa edilmiş ve hissedarlara 44.5 milyon kuruş dağıtılmıştır.

T A B L O :36

1902-1911 Yılları Arasında Simli Kurşun Miktarı ve Değeri Gösterir Tablodur.

Yabancı Ükelere Göderilen		
Yıllar	Miktar(Kg)	Değer(Krş)
1902	6.656.162	6.051.108.00
1903	2.684.172	2.591.065.00
1904	361.780	320.899.00
1905	300.034	262.973.00
1906	583.865	642.016.00
1907	811.843	759.765.32
1908	479.949	252.304.16
1909	604.289	340.734.16
1910	195.000	351.000.00
1911	666.500	848.000.00

KAYNAK : A. G. ÖKÇÜN, a.g.m., s. 881

¹⁵⁶ . ELDEM, a.g.e., s. 103

¹⁵⁷ A. Gündüz ÖKÇÜN, a.g.m., s. 812 Simli Kurşun ayrıca Palu Kazasının Ekil nahiyesinde, Konyanın Alâiye ve Hadım Kazalarında, İmroz adasında, Selanik'in Drama sancağında ve Yanya vilayetinde bulunmaktadır. Bkz. E.Z. KARAL, a.g.e., VII, s. 259

4. Krom Madeni :

Krom madeni 1848 yılında Bursa civarında keşfedilmiş olup kısa zamanda büyük bir gelişme kaydederek dünya piyasalarında, Osmanlı Devleti için büyük bir etkin rol kazandırmıştır. Krom devlet sınırları içinde fazla tüketilmediğinden tamamen ihraca yönelik bulunmaktaydı. XX. Asrın başlarında dünya piyasalarında tüketim alanları genişlemesine rağmen ülkenin değişik yerlerinde dağınık halde bulunan krom madeninde istihsal ve satış işlerini iyi teşkilatlandıramadığından devlet bunda istediği geliri yine elde edememiştir¹⁵⁸.

Hükümet Balkan Harblerinden sonra, tanınmış iki Alman firması olan Krupp ve Rochling adındaki şirketlerle anlaşmaya varmış fakat I. DÜnya Savaşı başlaması üzerine bu teşebbüste yarıda kalmış olup devlet istediği gelirleri yine elde edememiştir. Krom madeninin işletilmesi mali bakımdan çok külfetli olduğu için devlet bu riskin altına girmek istememiştir¹⁵⁹.

TABLO :37

1897-1914 Yılları Arasında Krom Madeninde Gelişmeyi Gösterir Tablodur.

1897	11.55	-	1907	28.86	10.05
1899	8.14	-	1908	11.55	3.43
1900	13.53	5.40	1909	17.75	4.50
1901	40.97	16.44	1910	17.03	3.86
1902	34.62	14.52	1911	17.46	4.04
1903	30.43	12.62	1912	20.09	4.80
1904	19.17	7.99	1913	29.13	7.50
1905	20.24	7.58	1914	9.83	-
1906	32.65	11.68			

KAYNAK :A.G. ÖKÇÜN, a.g.m., s. 880

¹⁵⁸ Krom madeni Çanakkalenin Okçular mevkiinde, Bursa'nın Nallılar köyünde ve Kastamonu'nun Devrek kasabasında bol miktarda bulunmaktadır. Bkz. E.Z. KARAL, a.g.e., VII, s. 259

¹⁵⁹ V. ELDEM, a.g.e., s. 105

E- MAKTU GELİRLER

Osmanlı Devletine bağlı bazı idareler yıllık maktu bir vergi ödemesinde bulunuyorlardı. Bu idarelerin ödedikleri maktu vergide yıllara göre bazı değişiklikler olmuştur. Bu idareler uzun dönem Osmanlı hazinesine önemli ölçüde gelir sağlamışlardır. Bu idareler devletin gücü zayıfladıkça ödemek zorunda kaldıkları meblağı üzerlerinden atmaya çalışmışlardır. Nitekim 1878 Berlin antlaşmasından sonra Mısır, Şarki Rumeli, Kıbrıs, Sisam ve Aynaroz emaretleri kalmıştır¹⁶⁰. Şimdi bu emaretleri sırasıyla açıklayalım.

a- Mısır Vergisi

Mısır'ın Osmanlı Devletine maktu vergi ödemesi Mehmet Ali Paşa döneminde başlamıştır. M. Ali Paşa'ya hidivlik verilmiş buna karşılık maktu verginin esası 1841 yılında gayrisafi gelirlerin 1/4 ün nisbetinde, 1.33 milyon riyalin yani 60.000 kesenin maliye hazinesine verilmesi kararlaştırılmıştır. Hünkar iskelesi antlaşmasından sonra 300.000 lira olarak tesbit edilmiştir¹⁶¹.

Mehmet Ali Paşa bu miktarı çok görüp kabul etmemiştir, fakat Osmanlı, İngiliz ve Avusturya donanmaları İskenderiye'ye giderek bu miktarı kabul ettirmişlerdir¹⁶².

Sait Paşanın valiliği zamanında Cidde'nin Musavva ve Sevakın İskelelerinin Mısır'a bağlanması üzerine vergi 87.500 keseye ve 1866 yılında hidivliğin tevarüs usulü değiştirilerek en büyük erkek evlada kalması kabul edilerek 150.000 keseye yani 75 milyon kuruşa yükseltilmiştir. Daha sonra Yemen'in Zeylâ iskelesinin Mısır'a verilmesinden dolayı yukarıdaki meblağa 1.5 milyon kuruş daha ilave olunmuştur. Mısır vergisi İngiltere'de aktedilen 1855, 1871 ve 1877 istikrazlarına karşılık gösterilmiştir¹⁶³.

¹⁶⁰ Z. KARAMURSAL, a.g.e., s. 173; S. SUDİ a.g.e., s. 112 vd. A. VEFİK a.g.e., s. 51 vd.

¹⁶¹ V.ELDEM, a.g.e., s. 256

¹⁶² İhsaiyat-ı Maliye..., s. 284

¹⁶³ V.ELDEM, a.g.e., s. 256; İhsaiyat-ı Maliye..., s. 285; Z. KARAMURSAL, a.g.e., s. 173

b- Şark-i Rumeli Vergisi

Berlin antlaşmasıyla 1878 yılında muhtar bir eyalet şekline konulan Şark-i Rumeli'nin yıllık 240 bin Osmanlı altını vermesi ki bu para, gelirinin onda üçü oranındadır. Bu gelir arttıkça buna bağlı olarak meblağında artması kararlaştırılmıştır. Bu vergi 1909 senesinden itibaren kaldırılmıştır¹⁶⁴.

c- Kıbrıs Vergisi

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Asya kıtasında yayılması siyasetinden dolayı İngiltere'ye Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü sağlamasına mukabil Kıbrıs geçici bir süre vereceğini Berlin Antlaşmasından sonra açıklamıştır¹⁶⁵. Bu antlaşma gereğince Kıbrıs adasının varidat fazlası olan 13 milyon kuruşun Osmanlı hazinesine bırakılması icap etmiş ise de, daha sonra varidatın miktarı hakkında ihtilaf çıkmış olup ödenecek miktar 130.000 lira olarak kararlaştırılarak daha sonra 102.590 lira olarak tesbit edilmiştir¹⁶⁶.

Kıbrıs vergisi 1882 tarihinden itibaren Düyûn-ı Umumiye idaresince taplonmaya başlanmıştır. Düyûn-ı Umumiye İdaresine İngiltere yılda 130.000 lira 1890 yılından sonra ise 102.596 lira gelir fazlası olarak ödemeye devam etmiştir. Düyûn-ı Umumiye idaresi bu miktara (102.596) itiraz etmişse de bir şey elde edememiştir¹⁶⁷.

d - Sisam ve Aynaroz Vergisi

Sisam vergisi 1831 yılında bu adanın gümrük ve âşâr hasılatına mukabil senede iki taksit halinde hazineye 400.000 kuruş maktu vergi vermesi kararlaştırılmıştır. 1880 yılında bu miktar 300.000 kuruşa indirilmiştir¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Z. KARAMÜRSAL, a.g.e., s. 174; A. ŞENER, a.g.e., s. 189

¹⁶⁵ V. ELDEM, a.g.e., s. 257;

¹⁶⁶ İhsaiyat-ı Maliye .., s. 285; Yukarıda belirtilen miktar 102.596 lira olarak geçmektedir. Bkz. Z. KARAMÜRSAL, a.g.e., s. 174

¹⁶⁷ C. MORAWITZ, a.g.e., s. 270

¹⁶⁸ V. ELDEM, a.g.e., s. 257; Z. Karamürsel, a.g.e., s. 174

Aynaroz vergisinin mazisi I. Murat'a kadar dayanmaktadır. Verginin dayanağı Aynarozdaki keşişlerin oradaki çiftlik, bağ ve bahçelerin hasılatına karşılık olarak maktuan 40.263 kuruş vergi alınmaktaydı. 1840 tarihinden itibaren Selanik'le Kesendire kazasında bulunup Aynaroz yarımadasındaki manastırlara bağlı olan 58 çiftliğin âşârına karşılık olarak 60 bin kuruş zamedilerek bu vergi 10.263 kuruşa çıkarılmış ise de daha sonra 72.760 kuruşa indirilmiştir¹⁶⁹.

¹⁶⁹ İhsaiyat-ı Maliye..., s. 285; Z. KARAMURSAL, a.g.e.,s. 174; V.ELDEM, a.g.e., s. 256; İlk kez 1864-65 bütçesinde 144 kese 400 kuruş olarak görülen bu maktu vergi birkaç yıl sonra 144 kese olarak bütçelere girmiştir. Daha sonraları değişikliğe uğramadan böyle kalmıştır. Bkz. A. ŞENER, a.g.e., s. 188

TABLO :38

Maktu Vergileri (Mısır, Kıbrıs, Sisam ve Aynaroz) Gösterir Tablodur.

YILLAR	MAKTU VERGİLER (MİKTAR ALTIN LİRA OLARAK)
1887	768.000
1888	897.000
1889	887.000
1890	895.000
1891	882.000
1892	881.000
1893	880.000
1894	902.000
1895	903.000
1896	788.000
1897	835.000
1898	851.000
1899	952.000
1900	750.000
1901	750.000
1902	1.092.000
1903	864.000
1908	1.007.000
1909	893.000
1910	895.000
1911	875.000-

KAYNAK : Maliye İstatistikleri..., s. 303

IV. BÖLÜM

(1876 - 1914 YILLARI ARASI KAMU GİDER POLİTİKALARI)

A- BORÇ ÖDEMELERİ VE DÜYÛN-I UMUMİYE İDARESİ

Osmanlı Devleti 1854 Kırım Savaşını müteakip büyük bir borç altına girdi. İngiliz ve Fransız hükümetlerin yardımı ile Londra ve Paris borsalarında 3.3 milyon sterlin tutarında tahvil satarak ilk borçlanmasını yapmış oldu. Bu borcun ve bunu izleyen diğer borçlanmaların ayrıntıları borçların faiz ve ana parasını ödemenin getirdiği mali yükün bir kartopu gibi büyümesi sonuçta Osmanlı Hükümetini iflasın eşiğine getirmişti. Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinde alınan borçlar büyük ölçüde savurganlık yapılarak lüzumsuz yerlere harcanmıştır. Devlet borçlarını artık borç alarak ödemeye başlamıştır. II. Abdülhamit yönetime geldiğinde Abdülmecit ve Abdülaziz döneminde yapılan büyük borç miktarını devralmıştır¹.

II. Abdülhamit kendi döneminde borçlanmayı durduramamış ancak, almış olduğu parayı israf etmeden bütçe açığını kapatmaya, askeri ihtiyaçları karşılamaya ve demiryolu yapılmasına tahsis ederek kaynakları iyi kullanmaya çalışmıştır. II. Abdülhamit borçlarının çoğunu Düyûn-ı Umumiye İdaresinin garantisi altında yapmış olması, borçların faizlerin vaktinde ödemesi devletin mali itibarını yükseltmeye yaramıştır².

1875-76 yıllarında Osmanlı dış borç ödemelerinde yaşanan kriz yüzünden Avrupa devletleri kendi paralarını güvence altına almak için Osmanlı Devleti'nin³ belli başlı gelir kaynaklarına el koyma fırsatı verdi. 1881 yılında Osmanlı hükümetiyle yabancı ve yerli alacaklıların temsilcileri arasında Osmanlı tahvilleri üzerinde ödemesini tekrar başlatılmasını öngören bir anlaşma imzalandı "muharrem Kararnamesi" adıyla bilinen bu anlaşmayla devlet gelirlerinin bir kısmı Avrupa denetimi altına geçmekteydi⁴.

a. Düyûn-ı Umumiye İdaresinin Kuruluşu

Berlin Antlaşmasından sonra, Osmanlı Hükümeti Avrupa devletlerinin mali baskısından kurtulmak amacı ile borç alacaklıların temsilcileriyle görüşmelere girişerek onlarla, 1979'da anlaşmaya vardı. Buna göre daha önce "Rüsum-ı Sitte" denilen (altı vergi) ve hükümetin Osmanlı Bankası ile diğer Galata bankerlerine altı gelir vergiyi vermişti⁵. 1880 yılına kadar tahsis edilecek olan bu gelirler 1881 yılında kurulacak

¹ Y.S.TEZEL, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi(1923-1950)*, Ankara 1986, s. 76; Abdülmecit devrinde yapılan dış borçların yekünü 16.540.700 Osmanlı Lirası, Abdülaziz zamanında yapılan dış borçların yekünü ise 97.708.820 Osmanlı Lirası'dır., Bkz. Z.KARAMURSAL, a.g.e., s. 99

² E.Z. KARAL, a.g.e., VIII, s. 431 vd

³ Belli başlı gelir kaynakları: Tuz,ispirto,Avlanma ruhsatları,ipek, tütün, pul ve damga resimleri Osmanlı Bankası ve Galata bankalarının temsilcilerinden oluşan bir kurula devredilerek dış borçlara garanti ediliyordu. Bkz. S. SHAW, E.K. SHAW, a.g.e., s. 275

⁴ D.C. BLAIS DELL, a.g.e., s. 9

⁵ M.GÛRSOY, *Dünya'daki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkisi*, İstanbul 1989,s. 205

olan Düyûn-ı Umumiye idaresinin kurulmasına doğru atılmış ilk adım oldu.1881 yılında dış borç alacakları İstanbul'a davet edilerek onlarla görüşmeler yapıldı. Neticede meydana gelen anlaşma ile Muharrem Kararnamesiyle 20 KASIM 1881'de Düyûn-ı Umumiye İdaresi kurulmuş oldu⁶.

Yapılan anlaşma gereği Düyûn-ı Umumiye İdaresi Osmanlı Devletinde ilk ciddi vergi toplama idaresini kurmuş oluyordu. Düyûn-ı Umumiye İdaresine bırakılan gelirler şunlardır:

1- Tuz tekeli :Bu maddeye bağlı olarak, Tütün, damga vergisi,Alkollü içkiler vergisi,Balık avı, ipek vergisi,

2-Ticaret anlaşmalarının değiştirilmesinde vergide değişiklik yapıldığı vakit, bu yüzden gümrük gelirlerinde meydana gelecek olan fazlalıklar,

3- Patent vergisi,

4- Bulgaristan prensliği vergisi,

5- Kıbrıs Adası gelirler fazlası,

6- Şarki Rumeli vergisi,

Bu sayılan 6 maddenin gelirleri Düyûn-ı Umumiye İdaresine bırakılmıştır⁷.

Düyûn-ı Umumiye İdaresi 20 Aralık 1881 yılında Rûsum-ı Sitte idaresinin tüm hakları Muharrem Kararnamesiyle kendi idaresine almış oluyordu. Düyûn-ı Umumiye idaresinin kurduğu sıkı denetim sayesinde yeni Osmanlı borçlarının Avrupa borsalarındaki riski azalmış, 1881 yılı sonrasında yeni borçlar için ödenen faiz oranları da düşük oranlarda olmuştur⁸.

b- Düyûn-ı Umumiye'nin Yönetimi

Muharrem Kararnamesinin 15. maddesine göre hisse sahiplerinin haklarını korumak üzere İstanbul'da yönetim kurulunun tesbiti için üyelerin biraraya gelerek bir kurul oluşturması sağlanmış ve üyeler kendi ülkelerini temsil ediyorlardı. Bu üyeler şöyleydi:

Türk alacaklılar vekili	1 üye
İngiliz ve Hollandalı alacaklılar vekili	1 üye
Fransız alacaklılar vekili	1 üye
Avusturyalı ve Macar alacaklılar vekili	1 üye
İtalyan alacaklılar vekili	1 üye
İmtiyazlı Tahviller Sahipleri alacaklılar vekili	1 üye

⁶ E.Z KARAL, a.g.e., VIII, s. 427

⁷ HEYET, Osmanlı Dönemi Borsa..., s. 90; A.du. VELAY, a.g.e., s. 301; S.J. SHAW, E.K. SHAW, a.g.e., s.275

⁸ M. GÜR SOY, a.g.e., s.211

Bu üyeler 5 yıl görev yapmak üzere ülkelerinde alacaklı sendikaları tarafından seçilirler. Düyûn-ı Umumiye İdaresi tam bağımsız bir yabancı müessese değildir. Bu idarenin bütçesi hükümetin bütçesi içindedir. Memurları da diğer memurlar gibi görevden alınma ve emeklilik haklarına sahiptirler. Yine bu idare ülke içerisinde önemli bazı işleri de yürütmüştür⁹.

Düyûn-ı Umumiye idaresi kendisine bağlı olan Tütün tekeline Muharrem Kararnamesi 9. maddesi gereğince 27 Mayıs 1883 tarihinden itibaren 30 yıl süre ile "Reji Şirketine" vermesi olmuştur¹⁰.

Düyûn-ı Umumiye İdaresi 1882-1896 yılları arası dönemde ülke gelirin yaklaşık %23.46'sını oluşturmaktaydı. 1898 yılından sonra demiryolu inşaat faaliyetlerinin artması, borç almada, Düyûn-ı Umumiye'nin daha fazla rol oynaması sonucu olarak ülke gelirlerinin büyük bir bölümü bu idarenin eline geçti¹¹.

Düyûn-ı Umumiye idaresi sayesinde Avrupalı alacaklılar borç ödemelerinin eksiksiz olarak ve zamanında yapılmasını sağladılar. Böylece 1881'den sonra Osmanlı Devleti'nin anapara ve faiz ödemeleri alınan yeni borçların çok üzerinde seyretti. Birinci Dünyü Savaşına kadar ki dönemde Avrupa mali sermayesi, Osmanlı Devleti'nce verdiği yeni borçların yaklaşık iki katını ana para ve faiz ödemeleri olarak geri aldı¹².

Özet olarak hükümetin mali kredisi Düyûn-ı Umumiye idaresi sayesinde gerçekleşiyordu. Dış borç almında ve ülke içerisindeki yabancı sermaye yatırımları ve ihracata yönelik zirai üretimi arttırmak hep Düyûn-ı Umumiye idaresi güvencesinde gerçekleşiyordu.

Avrupalılar hükümetten çok bu kuruluşa güveniyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve dünya piyasalarına açılmasını yine bu kuruluş sağlamış bulunmaktadır¹³.

Düyûn-ı Umumiye'nin vermiş olduğu güven sayesinde yine Osmanlı tahvilleri rahatlıkla ellerde tutuluyor ve hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde rahatlıkla istendiği zaman satılabiliyordu. Osmanlı Devleti'nin maddi açıdan sıkıntıya düştüğü zamanlarda kendisine en büyük desteği yine Düyûn-ı Umumiye İdaresi vermiştir¹⁴.

⁹ Düyûn-ı Umumiye idaresi vergi toplamının yanında Osmanlı çiftçisine bağcılık konusunda yardımcı olmuş ücretsiz Amerikan çubuğu dağıtılmış aşı yapmayı öğretmiştir. Ayrıca Pastör Yöntemi ile hastalısız ipek böceği tohumu yetiştirmek sanatını öğretmiş ve Bursa'da ipek evi kurmuş ve bu konuda yarışmalar dahi düzenlenmiştir. Tuz üretiminde ihracat seviyesinde kadar götürmüş Hindistan'a ve Balkanlara kadar ihracat seviyesine kadar götürmüş Hindistan'a ve Balkanlara ihraç etmiştir. Bkz. HEYET, a.g.e., s. 92 vd

¹⁰ Heyet, Osmanlı Dönemi..., s. 93

¹¹ D.C. BLAISDELL, a.g.e., s. 139 vd; A. Du. VELAY, a.g.e., s. 317

¹² Ş.PAMUK, Osmanlı-Türkiye İktisadi..., s. 190; Piyasaya çıkarılan tahviller nominal değerinin çok altında satıldığı, aracılık yapan bankalara ve mali ajanlara büyük komisyonlar verildiği için 359.000.000 Osmanlı Lirası tutarındaki borç yükü karşısında hükümetinde eline sadece 222.000.000 Osmanlı Lirası geçiyordu., Bkz. Y.S.TEZEL,a.g.e. s. 77

¹³ 13. P. PAMUK, Osmanlı Ekonomisi..., s. 58 vd.

¹⁴ A. Du. VELAY, a.g.e., s. 360

B- II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ BORÇ ÖDEMELERİ

II. Abdülhamit yönetime geldiğinde dünya çapında bir ekonomik buhran yaşanmaktaydı. 1873-1896 yılları Osmanlı ekonomisi için de büyük kriz olmuştur. Özellikle 1873-1876 yılları Osmanlı Devleti için iktisadi açıdan büyük bir buhran yaşandığı dönem olmuştur. 1875 yıllana gelindiğinde devlet dış borç ödemelerini durdurmuştur¹⁵.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının başlaması ve savaş neticesinde Osmanlı Devleti'nin yenik düşmesi neticesinde Rusya ile yapılan mukavele gereğince Halep vilayeti ağnam hasılatı, Konya, Kastamonu, Sivas ve Adana vilayetleri âşârları karşılık olmak üzere Rusya'ya Osmanlı Bankası vasıtasıyla senelik 350.000 liralık bir meblağ ödenmesi kararlaştırılmıştır¹⁶.

II. Abdülhamit, Abdülaziz'in saltanatı sonunda toplam 5.297.676.500 Frank tutarında toplam bir dış borç devralmıştı. Bu meblağın anapara ve faiz ödemesi 300 milyon frank tutarındaydı. Yıllık gelir ise 380 milyon Frank civarındaydı. Bütün ödemelerden sonra devlete 80 milyon frank bir para kalmaktaydı. Bu durumdan kurtulmanın iki çıkar yolu vardı, ya yeniden borçlanmak veya iflas bayrağını kaldırmaktan başka çare kalmamıştı¹⁷.

TABLO :39

II. Abdülhamit Döneminde Önemli Ölçüde Yapılan Borçların Yıllara Göre Dağılımı Şöyledir.

Yıllar	Akt olunan veya Banka Kuruluşu	Faiz Oranı	Amortisman Oranı	Toplam Miktar (Osmanlı Lirası)
1886	Bank-ı Osmani	%5	%1	6.500.000
1888	Doyçe Bank	%5	%2	115.000
1890	Galata Bankerleri Bank-ı Osmani	%5	%1	430.500
1894	Şark Pimendiferleri Şirketi	%4	%3.5	1.760.000
1896	Düyûn-ı Umumiye	%5	%½	3.272.720
1903	Düyûn-ı Umumiye	%4	%0.87	2.376.000

18

1903 yılında hükümet, Düyûn-ı Umumiye ile müzakerelerde bulunarak Tevhid-i düyun yapmaya karar verdi. Rumeli demiryolları tahvilatı hariç olduğu halde Abdulmecit ve Abdülaziz devirlerinden kalan borç miktarı 32.738.772 Osmanlı lirasına indirildi¹⁹.

1904 Bank-ı Osmani %4 faizli geri ödemesi %0.5 dir. 2750.000 liralık borç almıştır.

1905 Doyçe Bank 5306664 %4 faiz geri ödemesi %0.5 dir.

1908 Bağdat Demiryolu Şirketi 4.752.000 lira faizi %4 geri ödemesi %087 dir.

¹⁵ M.GÜRSOY, a.g.e., s. 213

¹⁶ İhsaiyat-ı Maliye..., s. 316

¹⁷ O.Nuri, Abdülhamit Sani Devri Saltanatı II, İstanbul 1327, s. 702

¹⁸ İhsaiyat-ı Maliye..., s. 316 vd.

¹⁹ Z.KARAMURSAL, a.g.e., s. 109 vd.

II. Abdülhamit devrinde alımda II Meşrutiyet devrine intikal eden borçların özeti şöyledir.

OSMANLI LİRASI

Harici Borçlar	59.128.335
Dahili Borçlar	13.550.000
Rusyaya harp tazminatı	35.310.000
Avanslar ²⁰	2.742.361
Düyün-ı Gayri muntazama	21.265.569
	<u>131.996.265</u>

TABLO :40

II. Abdülhamit Döneminde ki Bütçelerde Düyün-ı Umumiye Ödemesine Ayrılan Miktarı Gösterir Tablodur.

Yıllar	Ödenen Borç Miktarı (Miktar Krş.)
1875-76	76.637.700
1879-80	82.074.003
1880-81	86.497.324
1887-88	87.044.082
1888-89	88.866.634
1889-90	73.928.430
1890-91	89.530.126
1891-92	84.485.045
1892-93	117.593.208
1894-95	105.055.011
1906-1907	157.960.286

KAYNAK : Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1291 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçesidir. Matbaa-i Amire İstanbul 1291, Devleti Osmaniye'nin 1295 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçesidir. Matbaa-i Amire İstanbul 1295; Devlet-i Osmaniye'nin 1296 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçesidir. Matbaa-i Amire İstanbul 1296; Devleti Osmaniye'nin 1297 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçesidir; Devlet-i Osmaniye'nin 1303,1304,1305,1306,1307, Sene-i Maliyesi'ne Mahsus Bütçesidir.

²⁰ Bu avanslar Bağdat demiryolu şirketinden alınan üçyüzbin lira, Meşrutiyete karşı askeri tedbirler alınmak üzere Selanikteki üçüncü Orduya gönderilmiştir. Bkz. Z. KARAMURSAL, a.g.e., s. 112

Osmanlı Devleti'nin mali durumu hakkında İngiltere elçisi Henry Layard, II. Abdülhamit'e sunduğu raporunda bazı önerilerde bulunarak; yeni borçlanmaların yapılmamasını, yapıldığı takdirde borç ödemelerinde çok güç durumla karşılanabileceğini belirtmiştir. Alınan borç paraların tasarrufa riayet edilerek harcanması gerektiğini ve kâr amacı güden sarraflardan fazla borç alınmamasını da gerektiğini belirtmiştir²¹.

C -II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BORÇLAR VE ÖDEME ŞEKLİ

TABLO :41

1908-1914 Yılları Arası Borç Miktarını Gösterir Tablodur.

Yıllar	Hangi Banka veya Kuruluş Aracılığıyla Alındığı	% Faizi	Amortismanı	Toplam Miktar
1908	Osmanlı Bankası	%4	%0.05	4.711.124
1909	Osmanlı Bankası	%4	%1	7.000.000
1910	İzmir Bandırma Demiryolu Şti.	%4	%0.167	1.712.304
1911	Hüdeyda Sana Demiryolu Şti.	%4	%0.98	1.000.010
1911	Doyçe Bank	%4	%1	7.040.000
1913	Anadolu Demiryolu Şirketi	%5	%1,1072	818.970
1914	Osmanlı Bankası	%5	%0.05	22.000.000

KAYNAK :N.EKİNCİ, a.g.m., s. 769

Meşrutiyet devrinde yapılan borçların özeti şöyledir.

OSMANLI LİRASI	
Dış borç	45.767.412
Hazine tahvilatı	10.279.571
İç borç	17.977.600
Düyûn-ı	10.000.000
Gayrimuntazama	
Avanslar	26.229.799
Evrakı naktiye	158.748.563
TOPLAM	269.002.945

Yukarıda miktarı belirtilen borçlar genellikle bütçe açığını kapatmak, tekrar geri borç ödemelerini karşılamak ve askeri harcamalarda ve demiryolu yapımında kullanılmak üzere istikraz yapılmıştır. Dış borçlanmanın yanı sıra iç borçlanma miktarı da küçümsenemeyecek bir miktara ulaşmıştır. Alınan iç borç miktarı 17.977.600 liraya ulaşmış olup bu borçlanma I. Dünya Savaşını müteakip yapılmıştır²².

²¹ S.H. LAYARD "Osmanlı İmparatorluğu Hakkında İngiltere Elçisi LAYARD'ın II. Abdulhamid'e verdiği rapor," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, IV / 22 (Temmuz) Ankara, 1969, s. 13

²² Z. KARAMURSAL a.g.e., s. 113 vd.

TABLO :42

1877 - 1914 Yılları Arasında Borç Ödemelerinin Bütçe Giderlerine Oranı
(Milyon Krş. olarak)

Yıllar	Bütçe Giderleri	Borç Ödemesi	Borç Öd/Büt.Gid
1877	2949.1	1164.8	39.5
1889	1873.3	533.8	28.4
1890	1828.5	554.0	30.2
1897	2244.8	648.3	28.8
1904	2123.2	733.1	34.5
1905	2297.1	733.1	31.9
1908	2778.1	874.2	31.4
1909	2775.2	829.4	29.8
1910	3375.5	837.4	24.8
1914	5196.9	1742.7	33.5

KAYNAKLAR : Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin 1296 Muvazene-i Umumi Kanunu; Devlet-i Aliye Osmaniyesinin 1326 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu; İhsaiyat-ı Maliye; Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu.

Tabloya bakıldığında incelenen dönemlerde borç ödemelerinin yaklaşık bazı dönemlerde 1/3, bazı dönemlerde ise 1/4 oranına ulaştığı görülmektedir. II. Abdülhamit döneminde dış borç yükü belli ölçüde hafiflemiş isede kamu yatırımlarını finanse edecek yeterli kaynak ülke içinden temin edilmediğinden 1908'den itibaren hızlı bir şekilde borçlanmaya başlanmıştır. 1910 yılında %24.8 olan dış ödemelerinin 1914 yılında %33.5'e çıkmıştır. Savunma harcamaları ve bütçe açıkları dış borçlanmayı hızlandırmıştır.

T A B L O : 43

Osmanlı Dış Borçlarının Büyük Devletler Arasındaki Dağılışı:

	1881	1898	1913	1881	1898	1913
İngiltere	26.62	8.5	9	29	10.9	6.9
Almanya	4.32	9.5	26.3	4.7	12.2	20.1
Fransa	36.72	35	65	40	44.9	49.5
Diğer	24.16	25	30.7	26.3	32	23.5
Toplam	91.82	78	131	100	100	100

Kaynak : M.ARSLANOĞLU, a.g.m., s. 120

C- ASKERİ VE MÜLKİ DAİRELERİN GİDERLERİ:

a. Askeri Alanda Yapılan Modernleştirme Çalışmaları:

6 Eylül 1843 tarihli bir kanunla askeri alanda bazı yenilikler yapılması kararlaştırıldı. Bunlar arasında en önemlisi askerlik süresi sınırsız iken, askerlik süresi sınırlandırılmaya çalışıldı ve mecburi hizmet 5 yıl olarak tesbit edildi. Osmanlı Devleti Abdülaziz'in Paris seyahatini müteakip Prusya ve Fransız usulüne göre düzenleme yapıldı²³. II. Abdülhamit döneminin ilk yıllarında da askeri alanda modernleştirme çabaları için büyük gayret sarfedilmiştir. Padişahın başkanlığında kurulan "Teftiş-i Umumiye Askeri Komisyon-ı Alisi" askeri durumu incelemek ve gerekli değişiklikleri yapmak üzere görevlendirilmiştir²⁴.

II. Abdülhamit döneminde 1881 yılında Almanya'nın ileri gelen komutanlarından Baron Von Der Goltz'un başkanlığında bir askeri heyet İstanbul'a gelerek tam 12 yıl Osmanlı ordusunu yeniden düzenlenemek ve güçlendirmek için çalışmalar yapmıştır²⁵. Bu heyet aynı zamanda Almanya'nın savaş endüstri mamullerinin Osmanlı Devletine gelmesinde öncü rolü oynamıştır²⁶. Abdülhamit kendi döneminde Alman hükümetine daha fazla güvenmiştir²⁷.

Askeri alanda yapılan yenilikler arasında II. Abdülhamit'in merkezi otoriteyi sağlamlaştırması, Doğu Anadolu'da devletin etkin olabilmesi, aşiretlerin askeri güçlerinden faydalanması ve Ermeni faaliyetlerine engel olarak Rus saldırısına ve İngiliz politikasından Doğu Anadoluyu korumak için "Hamidiye Süvari Alayları" 1891 yılından itibaren kurulmaya başlanmıştır²⁸.

II. Abdülhamit yönetiminin ilk yıllarında askeri kuvvetlerin tümünü modernleştirmek istemişse de mali sıkıntılar yüzünden tüm gücünü kara ordusunu güçlendirme üzerinde yoğunlaştırmıştır. Abdülaziz döneminde güçlendirilen donanma yavaş yavaş çürümeye terkedilmiş, devlet top ve silahlar için Alman sanayisine

²³ C.MORAWİTZ, a.g.e., s. 104

²⁴ S.J.SHAW, E.K. SHAW a.g.e., s. 299

²⁵ O.SANDER, Siyasi Tarih, Ankara 1992, s.233

²⁶ E.Z. KARAL, a.g.e., VIII, s. 174

²⁷ Sultan Abdulhamit, a.g.e., s. 137

²⁸ B.KODAMAN, Sultan II.Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983, . 30 vd

dayandırılmıştı. Krupp tarafından üretilen büyük toplar 1885-1888 yılları arasında Boğazlara ve Çatalca'ya yerleştirildi. Modern Alman mauseri daha önce Osmanlı ordusunun kullandığı karabinaların yerini aldı. Erkan-ı Habiye yeniden düzenlendi. Askeri alanda diğer bir yenilikte kendi yerine asker gönderme (bedel-i şahsi) kaldırmış, ancak bedel yoluyla askerlik devam ettirilmiştir²⁹.

b- Askeri Gider Harcamaları:

Osmanlı Devletinde en büyük harcama askeri alanda yapılmıştır. Osmanlı bütçeleri incelendiğinde gider kalemleri içerisinde en büyük meblağı ordu masrafları tutmaktadır. Aşağıda tablo halinde bu masraflar gösterilmiştir.

TABLO :44

1875-1913 Yılları Arası Askeri Giderleri Gösterir Tablodur.

YILLAR	NİZAMİYE	TOPHANE	BAHRİYE	JANDARMA
1875-76	8305820	18.000.000	20.000.000	-
1879-80	300.000.000	96.000.000	64.000.000	-
1887-88	409.967.944	86.144.487	56.647.148	119.531.827
1888-89	694.404.026	56.383.446	77.309.514	132.954.289
1889-90	550.000.000	76.500.000	66.447.892	119.021.290
1890-91	513.000.000	62.564.753	56.375.000	119.320.000
1892-93	531.394.563	57.744.421	56.074.214	122.119.500
1894-95	746.473.977	98.772.474	69.193.778	132.147.630
1905-06	828.702.768	66.209.881	73.989.057	107.816.262
1909-10	828.054.263	43.145.148	122.884.086	180.071.462
1910-11	900.000.000	48.967.062	164.031.181	175.701.900
1912-13	596.905.600	45.061.209	131.875.207	221.739.779

30

KAYNAK : Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1291, 1295, 1303, 1304, 1305, 1306, 1308, 1310, 1325, 1326, 1330, Senelerine Mahsus Bütçesidir.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Nizamiyeye ayrılan miktarın Tophane, Bahriye ve Jandarma'ya göre daha fazla olduğu görülmektedir. II. Abdülhamit döneminde Bahriye'ye ayrılan miktar daha az olduğu görülmektedir. II. Meşrutiyet'ten sonra ise Bahriye'de büyük artış görülmektedir. Buna karşılık olarak Tophane giderlerinde düşüşler görülmektedir.

²⁹ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., II,s.299 - vd.

³⁰ 1879 yılında zabitiye teşkilatı jandarmadan ayrılmış olup yukarıdaki tabloa 1879-80 yıllarında masraf gösterilmemiştir. Bkz. T. AKÇAM, Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence, İstanbul 1992 , s. 265

c- Mülki Dairelerin Giderleri:

TABLO :45

1875-1914 Yılları Arası Mülki Dairelerin Giderlerini Gösterir
Tablodur.

YILLAR	ADLİYE	MALİYE	DAHİLİYE	HARİCİYE
1875-76	95.794.001	18.214.600	55.154.900	35.000.000
1879-80	24.083.330	41.000.000	12.000.000	8.000.000
1887-88	47.319.416	49.639.701	70.735.233	15.419.702
1888-89	46.429.416	60.589.875	74.044.184	17.168.724
1889-90	45.275.317	94.068.869	80.433.448	16.968.806
1890-91	45.211.162	86.996.043	76.182.374	17.446.547
1892-93	45.946.633	73.068.197	78.657.603	18.860.447
1894-95	46.350.698	54.740.893	87.639.750	18.921.813
1906-1907	53.349.345	99.322.834	90.450.334	27.467.266
1908-1909	56.800.393	140.835.995	106.074.043	24.772.432
1909-1910	65.191.760	172.323.482	108.511.292	21.831.025
1910-1911	66.368.344	176.854.435	105.302.865	24.235.583
1913-1914	65.217.872	241.796.020	158.342.516	25.998.484

KAYNAK : Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1291 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçesidir. Matbaa-i Amire 1291, Devlet-i Osmaniye'nin 1295, 1296, 1303, 1304, 1305, 1306, 1308, 1310, 1322, 1324, 1325, 1326, 1330 Sene-i Maliyesine mahsus Bütçeleridir.

T A B L O :46

1876-1914 Yılları Arası Mülki Dairelerin Giderlerini Gösterir
Tablodur.

Yıllar	Ticaret ve Nafia (Bayındırlık)	Maarif	Posta ve Telgraf	Orman Maadin ve Ziraat
1875-76	2.771.800	2.541.100	8.548.000	4.039.100
1879-80	12.145.044	9.397.782	28.073.486	11.542.346
1887-88	20.881.871	19.343.942	33.564.307	13.348.680
1888-89	21.966.735	19.398.932	34.322.656	9.701.021
1889-90	22.468.638	21.086.624	37.593.094	8.299.807
1890-91	26.905.430	22.147.480	30.959.632	8.699.604
1892-91	26.141.225	22.189.768	32.056.166	9.763.246
1894-95	16.752.245	22.304.556	40.458.508	9.916.741
1906-1907	16.483.916	27.467.266	56.449.873	14.989.033
1908-1909	62.576.004	28.031.090	63.730.767	28.663.125
1909-1910	106.312.355	48.543.377	69.289.953	34.549.695
1910-1911	116.133.715	49.857.081	79.011.446	39.584.350
1913-1914	55.650.787	65.617.872	71.010.476	39.893.165

KAYNAK : Maliye Nezareti, Devleti Osmaniyenin 1291 Sene-i Maliyesine mahsus Bütçesidir. Matbaa-i Amire, 1291, Devlet-i Osmaniyesinin 1295, 1296, 1303, 1304, 1308, 1310, 1322, 1324, 1326, 1330 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçeleridir.

d- Eğitim - Öğretim Harcamaları

II. Abdülhamit döneminde önemli yatırım ve gelişme eğitim öğretim alanında olmuştur. Abdülhamit 1883'te "Maarif-i Hisse-i İanesi" adıyla âşâr vergisine konulan bir ilaveyle 1/10 oranından, %39'a çıkartılarak devletin elinde önemli bir kaynak ortaya çıkmış oldu. Bu kaynak yeni devlet okullarının yapımına ayrılmış oldu³¹. Bu kaynakla büyük ölçüde fiziki altyapı yaygınlaştırılarak buna bağlı olarak da öğrenci sayısında hızlı bir artış olmuştur. 1890 yılında ilkokul öğrencilerinin oranı toplam okul çağındaki erkek çocuklara oranı %90'lara ulaştı. Fakat bu oran kız öğrencilerde %35 civarında kaldı³².

Abdülhamit'in 33 yıllık iktidarı döneminde 1876 yılında 250 olan Rüştiye 600'e 5 idadi (lise) 104'e, 200 kadar olan yaklaşık ilkokul 9.000 'e bir tane olan Dar'ül-muallimin 32'ye yükseltilmiştir³³.

³¹ S.J. SHAW, E.K. SHAW, a.g.e., II, s. 303

³² B.DURAN, a.g.e., s. 111

³³ Y.HALAÇOĞLU, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", DGBİT., XII, İstanbul 1990, s. 490.

Eğitim-Öğretimin temel kaynağı sayılan, âşâr vergisinden alınan Hisse-i İane hesabında güçlük çekildiğinden 1887 yılından itibaren bu usulün yerine mahsulden %11.5 oranında bir vergi alınarak bu verginin %10 âşâr olarak hazineye %1'i Menafi Sandıklarına ve %0.05'nin de maarif sandığına verilmesi şekli getirilmiştir. Emlak üzerinden de Hisse-i İane olarak %6'dan alınan oran %5'e indirilmiştir. Bu gelirlerin 1/4 İstanbul'daki okullar için kullanılacak, diğer kısmı ise taşradaki okullara sarfedilecekti³⁴. II. Meşrutiyet döneminde de çıraklık kadastro Yüksek Öğretim ve Üniversite açılmasında başarılı çalışmalar devam etmiştir³⁵.

D- BAYINDIRLIK ALANINDA YAPILAN HARCAMALAR:

Bayındırlık alanında II. Abdülhamit döneminde önemli gelişmeler olmuştur. Özellikle demiryolu inşaatı hızlı bir şekilde ülkenin büyük bir bölümüne ulaştırılmaya çalışılmıştır. Bir taraftan Rumeli demiryolu yapılırken öbür tarafta Hicaz'a kadar demiryolu yapımı hızlı bir şekilde sürdürülmüştür. Karayolu yapımında da önemli gelişmeler olmuştur.

a- Karayolu Yatırım Harcamaları:

Osmanlı Devleti karayolu yapımıyla ilgili 1865 tarihinde çıkardığı bir kanunla, 16 yaşından 65 yaşına kadar erkek nüfus için senede 4 gün yollarda bizzat çalışmak veya bunun karşılığını nakden ödemek suretiyle bir yol mükellefiyeti getirdi. Bu kanun 1909 yılında ıslah edilerek, o zamana kadar muaf tutulan bölgelere de yaygınlaştırılmaya çalışıldı. 1910 yılında ise bedenen yerine getirilmekte olan şahsi mükellefiyet kaldırılarak yol bedellerininin nakden alınması kararlaştırıldı³⁶.

II. Abdülhamit döneminde yol yapımı için yapılan toplam harcamalar 1891'de 14.39 milyon kuruştan 1907-1908'de 31.5 milyon kuruşa ve bunun hemen ardından İttihat ve Terakki döneminin dört yılında da 60.7 milyon kuruşa çıkmıştır³⁷. Bu konuda yapılan harcamaları ayrıntılı bir şekilde aşağıda tablo halinde görebiliriz.

³⁴ B.KODAMAN, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 158 vd

³⁵ H.A. KOÇER, *Türkiyede Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1991, s. 215 vd.

³⁶ V.ELDEM, a.g.e., s. 154; E.Z.KARAL, a.g.e., VIII, s. 461

³⁷ S.J. SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., II, s. 280

TABLO :47

1881-1912 Yılları Arası Karayolları Yatırım Harcamalarını Gösterir Tablodur.

Yıllar	Harcama(1000krş)
1881	5.400
1882	22.800
1883	62.289
1884	72.162
1885	81.822
1886	79.640
1887	45.444
1888	35.383
1889	58.560
1890	11.883
1891	27.128
1892	24.064
1893	30.045
1894	22.606
1895	28.938
1896	22.334
1897	28.160
1907	31.500
1911	53.626
1912	117.365

KAYNAK :B.DURAN, a.g.e., s. 99

1885 yılında 81.8 milyon kuruş olan yatırım miktarı bu seneden sonra belli ölçüde azalma eğilimine girmiş ve 1912 senesine kadar 1885 seviyesine yetişememiştir.

Karayolu inşaatında ikinci bir gelişmenin 1912 yılında görmekteyiz. Söz konusu yılın bütçe kanununda Nafia Nezareti Anadolu'da 7000, Rumeli'de 2568 ve Arabistan 460 kilometre yeni karayolu yapımı için gerekli harcamayı yapmaya yetkili kılınmıştır³⁸.

1888-1897 yılları arasında yılda ortalama 823 km yeni yol yapılmış ve 450 km yol da onarılmıştır. Toplam karayolu miktarı 1858'de 6500 km iken 1895'te 14.395 km'ye ve 1904'te 23.675 km'ye ulaşmıştır. Bu yol yapımı yaklaşık 20 milyon nüfuslu ve 3.272.354 kilometre karelik bir alana sahip olan bir devlet için az sayılsa bile henüz ulaşım için atlı arabanın kullanıldığı bir dönem için normal sayılmaktadır.

³⁸ Düstur, I. Tertip, II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330, s. 623

Bu yeni yollar hükümetin vergi tahsilatını ve askeri alanda hareketliliği sağlaması ayrıca tarım ve iç ticareti canlandırması açısından faydalı olmuştur³⁹.

1895 Yılında Türkiye'de Mevcut olan Şose yolu

Marmara Bölgesi	2360.6
Ege Bölgesi	971.5
Akdeniz ve İç Anadolu Bölgesi	4185.1
Doğu ve Güney Doğu Anadolu Böl.	1484.1
Karadeniz Bölgesi	1159.0
T O P L A M	10160.3

KAYNAK : 1313 Senesi İstatistiki Umumisi, İstanbul, 1316

b- Demiryolu Yatırım Harcamaları

Osmanlı hükümeti Kırım Savaşını müteakip demiryolu yapımına başlamış fakat 1870'li yıllarda devletin içinde bulunduğu mali sıkıntı yüzünden bir ara duraklamışsa da II. Abdülhamit döneminde tekrar demiryolu inşasına başlanmıştır. İlk demiryolu yapımının büyük bir bölümü İngiliz ve Fransız Şirketleri tarafından Osmanlı Devleti'nin güvencesine dayanılarak yapılmıştır. Ancak ülke sınırları içerisinde 1888'de 1780 km demiryolu bulunmaktaydı⁴⁰.

II. Abdülhamit kendi döneminde İngiliz ve Fransız Şirketlerine fazla güvenmediğinden ülke içerisindeki demiryolu inşaatını Almanya'ya vermeyi daha uygun bulmuştur. Bu duruma 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından sonra İngilizlerin Osmanlı Devletini gizlice parçalamaya çalışmaları ve 1882 yılında İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesiyle açığa çıkmıştır⁴¹.

Demiryolu yapımında Avrupa sermayesinin Osmanlı Devletine gelmesi 1881 yılında Düyûn-ı Umumiye'nin kurulmasından sonra başlamıştır. Daha önce 1875 yılında Osmanlı Devleti'nin borç ödemelerini durdurması BATILİ ülkeleri endişeye düşürmüştür. Fakat Düyûn-ı Umumiye İdaresi demiryolu yapımında sadece dış borç alacaklılarına güvence vermekle kalmıyor, demiryolu şirketlerine kilometre güvencesi de veriyordu⁴².

II. Abdülhamit, Anadolu-Bağdat demiryolu hattın inşasını 6 Ekim 1888 tarihinde bir Alman Bankası "Anadolu Demiryolları Kumpanyası'nı" kurarak Osmanlı Devletinde ilk Alman demiryolu inşasını başlattı⁴³.

Abdülhamit bu hattın yapımında siyasi, dini ve ekonomik açıdan faydalı olacağını düşünmüştü. siyasi olarak ülke içerisinde çıkacak iç isyanları bastırmada demiryolu en etkin bir rol oynayacaktı. Dini açıdan İslam birliğini sağlaması ve Hicaz'a

³⁹ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., II, s. 280; 1895 yılında yapımı planlanmış ancak henüz inşaatına başlanamamış 7515 km şose yolu bulunmaktaydı. Planlanan yolun %70'inin Türkiye'de olduğu 1902-1909 yılları arasında yaklaşık 13000 km kadar bir şose yol bulunuyordu., Bkz.B.DURAN, a.g.e., s. 102

⁴⁰ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., II, s. 279, E.Z.KARAL, a.g.e., VIII, s. 465

⁴¹ Sultan Abdülhamit, a.g.e., s. 128

⁴² M.ÖZYÜKSEL, Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul 1988, s. 21 vd.

⁴³ B.KODAMAN "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi ", DGBİT, XII, İstanbul 1990, s. 131

gidecek hacıların daha rahat gitmelerini sağlamaktı⁴⁴. Aynı zamanda II. Abdülhamit İngilizler'in Arapları Osmanlı aleyhine kışkırtmalarını önlemeyi düşünüyordu. Ekonomik açıdan ise demiryolunun geçtiği yerlerde vergi gelirin ve ürünün artacağı kanaatindeydi⁴⁵.

Osmanlı Hükümeti Anadolu demiryollarının yapımını bir plan çerçevesinde yürütmüş ve bu planı üç devreye ayırmıştır.

1.Devre	Kilometre
Samsun-Amasya Sivas hattı	392 km
İzmit - Ankara - Diyarbakır hattı	1369 km
Halep-Diyarbakır hattı	485 km
Adapazarı - Ereğli hattı	200 km
	<u>2446 km</u>
2.Devre	Kilometre
Bursa-Bozhöyük hattı	114 km
Eskişehir-Kütahya-Konya hattı	472 km
Sivas-Kayseri hattı	150 km
Diyarbakır-Bağdat hattı	886 km
	<u>1622 km</u>
3.Devre	Kilometre
Basra-Bağdat hattı	440 km
Trablus-Humus-Antakya hattı	256 km
	<u>696 km</u>
TOPLAM :	<u>4764 km</u>

Bu yolların yapımı 1893 yılında bir Alman bankası olan Deutsche Bank'a verildi. Bu banka aracılığıyla Eskişehir-Kütahya-Konya hattı 1896 yılında işletmeye açıldı. Bu hattın tesis maliyeti 880 milyon kuruşa ulaşmıştı. Alman mali sermayesi bu hattı ulaşma açarak Konya Ovasında Sulama Projesini gerçekleştirip buradaki bol ürünleri rahatlıkla kendi ülkelerine ulaştırmayı gerçekleştirmişlerdi⁴⁶.

1904 yılında Basra'ya kadar olan demiryolunun inşa ve işletme imtiyazı Deutsche Bank'ın kurduğu "Anadolu-Bağdat Osmanlı Demiryolu" şirketine 99 yıl müddetle verilmiştir⁴⁷. Bu hattın inşası için, Hükümetçe beher kilometreye 11.000 frank ve işletme masrafı olarak 4500 frank temin edilmiş ve bu meblağın tedarik için 3 tertip borç alınmıştır.

⁴⁴ V.ELDEM, a.g.e., s. 160

⁴⁵ E.M.EARLE, Bağdat Demiryolu Savaşı, (Nşr. Kasım Yargıcı), İstanbul 1972, s. 252

⁴⁶ Ç.KEYDER, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, (Çev.Sabri Tekay), İstanbul 1990, s. 49

⁴⁷ D.QUATAERT, a.g.e., s. 68; A.du.VELAY, a.g.e., s. 425

	İhraç	Faiz Sermaye		Bankası
Bağdat Demiryolu 1903 tertip I	%4	237 milyon.krş		Deutsche Bank
Bağdat Demiryolu 1908 tertip II	%4	264 milyon.krş		Deutsche Bank
Bağdat Demiryolu 1908 tertip III	%4	475 milyon.krş.		Deutsche Bank

1907 - 1908 dönemine kadar toplam demiryolu 5583 km'yi bulmuştu. Bu durum II. Abdülhamit'in hükümdar oluşundan sonra üç katlık bir artış anlamına geliyordu. Demiryolu işletmesi hükümete 1887-1888'de 80.5 milyon kuruştan 1907-1908'de 740.04 milyon kuruşa çıkararak yaklaşık on kata yakın bir gelir sağlıyordu⁴⁸.

II. Abdülhamit'in önem verdiği en önemli demiryolu Hicaz demiryoludur. Hicaz demiryolunun inşası benim "eski rüyamdır" demektedir. 1901 yılında Hicaz demiryolunun yapılmasına başlanacaktır. II. Abdülhamit Hicaz-i demiryolu yapımıyla ile kutsal toprakları merkeze bağlayıp İslam birliğini sağlamayı hedefliyordu⁴⁹.

Hicaz demiryolu devlet eliyle yapılması planlanmış bu hat 1597 kilometre kadar uzunlukta olup 1908'de Medine'ye varacak ve Şam'ı Medine'ye, Havran'ı da Dara'ya Hafya yolu ile denize bağlayacaktır. Bu iş için islam aleminde yardımlar toplanmış ve devlet bu yolun yapımında Türk mühendis, usta ve işçilerini çalıştırarak tamamlamıştır⁵⁰. Bu yolun bitiminde İstanbul, Mekke ve Medine şehirlerine demiryolu ile bağlanacak ve bu suretle de bu yerlere icabında asker sevkiyatı emniyet içinde rahatlıkla yapılacaktır⁵¹.

Hicaz demiryolu için 1901 yılı sonuna kadar toplam 41.684.286 kuruş toplanmıştır. Hükümet bu demiryolu yapımında ücretsiz olarak askerleri dahi çalıştırmıştır. Hicaz demiryolu 1908 yılında tamamlanmıştır⁵².

TABLO :48
Demiryollarında Yolcu ve Yük Nakliyatı Yılları Göre Dağılımını Gösterir
Tablodur.

Yıllar	Yolcu Sayısı (1000 kişi)	Yük (1000 ton)
1891	6455	965
1896	7593	1307
1901	8925	1588
1906	11251	2082
1909	15105	2419
1911	16815	2589
1913	14122	2153

KAYNAK : V.ELDEM, a.g.e., s. 164

⁴⁸ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., s. 280

⁴⁹ Hicaz Demiryolu İhsaiyat mecmuası, V.1330, İstanbul Şehzadebaşı-Evkaf-ı İslamiye matbaası 1334,

⁵⁰ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., s. 280

⁵¹ Sultan Abdülhamit, a.g.e., s. 123 vd.

⁵² V.ELDEM, a.g.e., s. 163; C.MORAWITZ, a.g.e., s. 341

Demiryolu inşaatına iştirak eden yabancı sermaye 1912-1913 yılında 6 milyar kuruş civarında idi.

Milyon Kuruş

Fransız Sermayesi (Belçika, Avusturya, İsviçre, Sermayesi dahildir.) 2479

Alman Sermayesi 2273

İngiliz Sermayesi 754

Milli Sermaye 428

TOPLAM : 5934

**Osmanlı Demiryollarının İnşa Tarihleri ve Tesis Maliyeti
-1914 Yılı İtibariyle-**

	Hattın Uzunluğu	İmtiyaz Tarihi	İşna Tarihi	Tesis Sermayesi (milyon krş.)	Sermayenin Kaynağı
Köstence-Çernavoda (Boğazköy)	66	1856	1859-60	32	İngiltere
Ruscuk-Varna	224	1861	1863-68	135	İngiltere
Şark Demiryolları					
İstanbul Edirne	318	1868-69	1869-70	214	Fr,BI,İsviçre
Şarkı Rumeli	386	1868-69	1872-88	218	Avusturya
Selanik Mitroviç	363	1868-69	1872-74	206	(Banque de
Edirne-Dedeağaç	149	1868-69	1870-72	92	Paris et de
Bosna Kısmı	102	1868-69	1870-72	65	pays bas)
Babaeski-Kırk kilise	46	1910	1911-13	-	"
Toplam	1364	792			
Aydın Hatları					
İzmir-Aydın	130	1856	1856-67	147	İngiltere
Aydın-Dinar-Eğridir	342	1879-1911	1879- 1912	308	İngiltere
Tire-Ödemiş-Çivril	137	1882-1911	1883- 1911	124	İngiltere
Toplam				579	

İzmir-Kasaba ve Temdidi

İzmir-Kasaba (Turgutlu)	93	1863	1863-66	249	Fr ve İng
Kasaba-Alaşehir	76	1872	1885-86	249	Fr ve İng
Manisa-Soma	92	1888	1888-90	249	Fr ve İng
Alaşehir-Afyon	252	1884	1894-96	464	Fr ve İng
Soma-Bandırma	184	1888	1988-90	464	Fr ve İng
İzmir-Bornova	5	-	1865	464	Fr ve İng
Toplam	702	713			
Mudanya-Bursa	41	1871	1872-92	18	Fr.
Mersin-Adana	67	1883	1884-86	45	İng ve Alm.

KAYNAK :V.ELDEM, a.g.e., s. 164 vd.

Anadolu Hatları

Haydarpaşa-İzmit	93	1872	1872-73	26	Doyçe Bank
İzmit-Ankara	486	1888	1888-90	475	Doyçe Bank
Arifiye-Adapazarı	9	1898	1898-99	475	Deutsche Bank
Eskişehir-Konya	445	1893	1893-96	445	Deutsche Bank
	1033			946	

Bağdat Hattı

Konya-Ulukışla-Karapınar	291	1898	1904-12	550	Deutsche Bank
Durak-Mamure	115	1898	1904-12	550	Deutsche Bank
Toprakkale-İskenderun	59	1898	1904-12	550	Deutsche Bank
İslahiye-Resulayn	453	1898	1911-1914	400	Deutsche Bank
Bağdat-Samarra	119	1898	1912-1914	50	Deutsche Bank

Suriye Hatları

Beyrut-Şam-Müzeyrib	258	1890	1892-94	444	Fr.Bel.
Rıyak-Halep	332	1893-98	1900-1906	444	Fransa
Trablus-Şam-Humus	102	-	1909-1911	88	Fransa
Yafa-Kudüs	87	1888	1889-1892	65	Fransa
	779			597	
Hicaz Demiryolu	1597	-	1901-1908	428	Milli
Sarıkaş-Erzurum	296	-	1899-1916	-	Rusya
Mamahatun dar hattı	296	-	1899-1916	-	Rusya

KAYNAK :V.ELDEM, a.g.e., s. 165

1914 yılında Osmanlı topraklarında toplam 6599 km demiryolu yapılmış olup bunun 3120 km lik bölümü Türkiye sınırları içerisinde kalmaktadır. 1914 yılından sonra yapılan demiryolu ile beraber 4000 km'nin üzerinde bir demiryolu Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmıştır⁵³.

⁵³B.DURAN, a.g.e., s. 104 vd

C-Denizyolu Ulaşımı:

Üç tarafı denizle çevrili, yaklaşık 15 bin km'yi geçen kıyıya sahip Osmanlı Devleti'nin deniz nakliyatı %90 nisbetinde yabancı teknelerle yapılmaktaydı.

Deniz Nakliyatı 1911-1912

	Gemi Sayısı	Tanilato milyon
Türk Gemileri	44.7	4.42
Yabancı Gemiler	31.0	37.41
Toplam	75.7	41.83

Yukarıdaki cetvelde de anlaşılacağı üzere, Osmanlı gemileri çok sayıda olmakla beraber yelkenli ve küçük teknelerden ibaretti. Buharlı gemi sayısı çok azdı. Bunların en büyüğü 5000 tonluk "Gülcemal" idi⁵⁴.

II. Abdülhamit deniz taşımacılığına pek önem vermemiştir. O dönemde Osmanlı gemilerinin çoğu Abdülaziz döneminde Hazine-i Hassa tarafından alınan İdari-i Mahsusa'nın gemileriydi. Abdülhamit bunun yönetimini Özel bir Osmanlı Şirketine bırakmıştır. Ancak bu Bahriye Nezaretine bağlı kalacaktı. İskele ve limanların işletilmesi de özel imtiyaza sahip şirketlere bırakılmıştı. 1890 yılında kurulan "İstanbul Rıhtım ve Antrepolar Anonim Şirketine" verilmiştir. Bu şirketler buharlı gemilerin İstanbul ve diğer limanlara yanaşmalarına imkan sağlıyordu⁵⁵.

Dünya deniz taşımacılığında 19. yüzyılın son çeyreğinde yelkenli gemilerden buharlı gemilere geçiş olurken Osmanlı Devleti bu gelişmeleri zamanında takip edememiş ve denizcilik alanında Avrupalı ülkelerin gerisinde kalmıştır. Aynı şekilde bu dönemde özellikle endüstrileşmiş ülkelerde büyük ölçekli limanlar ve rıhtımlar inşa edilmiş ve denizcilik sahasında etkin bir yapıya kavuşmuşlardır. Yoğun teşviklere rağmen uluslararası hızlı gelişmeye Osmanlı Devleti yetişememiştir⁵⁶.

⁵⁴ V.ELDEM, a.g.e., s. 165

⁵⁵ S.J.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e.,II, s. 280 vd.

⁵⁶ B.DURAN, a.g.e., s. 107

TABLO :49

Osmanlı Deniz Ticaret Filosunun Yıllara göre Gelişmesi:

(1000 groston)

YILLAR	BUHARLI	YELKENLİ	TOPLAM
1879	18	164	182
1895	38	152	190
1901	59	188	247
1905	63	201	264
1911	67	208	273
1914	112	202	314

KAYNAK :V.ELDEM, a.g.e., s. 168

Tablo incelendiğinde 1879-1914 yılları arasında özellikle buharlı gemi kapasitesinde belirgin bir artış olmuş, kapasite 18.000 grostondan 112.000 grostona çıkmıştır. Buharlı gemi kapasitesi yılda ortalama %14 oranında gelişme göstermiştir.

Yelkenli gemilerin teknelerinin sayısında 1888'de 46.351 iken 1904'de 37.567 gibi bir düşüş olmasına rağmen aynı süre içinde limana giren buharlı tekne sayısında 1548'den 5161'e varan bir artış görülmüştür⁵⁷.

Osmanlı Devleti denizcilik alanında liman yapımına da büyük önem vermiştir. Özellikle, İstanbul, İzmir, Trabzon, Samsun, Ünye Mersin, Trablusşam, Yemen, Selanik ve Beyrut bunların en güzel örneğidir.

TABLO :50

1909-1910 Yılları Arası Limanların Giriş ve Çıkış Hareketine Göre Önemini Gösterir Tablodur.

Limanlar	1909-1910 1000 ton olarak
İstanbul	16215
İzmir	2990
Beyrut	1671
Selanik	1150
Yafa	1115
Samsun	980
Trablusşam	892
Trabzon	780
İskenderun	632

KAYNAK :V.ELDEM, a.g.e., s. 168

⁵⁷ S.J.SHAW,E.K.SHAW, a.g.e., II, s.281; Abdülhamit devrinde Yolcu vapurlarının sayısı 23 kadardır. En büyüğü 863 ton, en küçüğüde 183 tondur. Bunlardan 9'u İngiltere'de, 12'si Tiryesterde, biri Musul'da bir diğeri de İstanbul tersanelerinde yapılmıştır. Bkz. E.Z.KARAL, a.g.e., VIII, s. 464

Bunlar arasında İstanbul limanı ithalatta ve İzmir limanı da ihracatta önemli bir yere sahiptir⁵⁸.

E- TARIM VE SANAYİİ TEŞVİK POLİTİKALARI (1876-1914)

XIX. Yüzyılda BATILI ülkeler sanayi inkılabını gerçekleştirip sanayi memleketi olma yolunda büyük gelişmeler katederken Osmanlı Devleti tarım ülkesi olma özelliğini koruyordu. Uygulanan mali politikalar yüzünden dışa bağımlılık artarken, ağır dış borç yükü yüzünden tarım ve sanayi istenilen seviyede deseklenemiyordu. Şimdi tarımda ve Sanayide teşvik ve destekleme tedbirlerini tarihi seyir içerisinde inceleyebiliriz.

a) Tarımda Uygulanan Teşvik ve Destekleme Politikası

Osmanlı Devletinde tarım politikasını 1893 yılına kadar Ticaret ve Nafia Nezaretine bağlı bir Ziraat Müdürü yürütmekteydi. Bu dönem içinde Ermeni Amasyan Efendi müdür olarak bulunduğu sıralarda tarımın gelişmesi için Avrupa tarım okullarına çoğunluğu Ermeni olmak üzere Türk öğrencileride öğrenime göndermiştir⁵⁹.

1893 yılında tarım yeni kurulan Orman, Meadin ve Ziraat Nezaretine bağlanınca gereken öneme kavuşmuş oldu. Bakanlık görevine Suriyeli katolik olan Selim Melhame Efendi getirildi. Selim efendi profesyonel tarım uzmanlarından oluşan bir kadro kurdu. Bu bakan da Avrupa'ya öğrenci gönderdi ve bunlar yurda dönünce tarım müfettişleri düzenini yaygınlaştırdı. Yeterli seviyede Osmanlı uzmanı yetişince Küçük Çekmece'de 1892 yılında Halkalı Ziraat mektebi kuruldu⁶⁰. Bu okulun mezunları kısa sürede tarım sahasında gerekli bilgi ve beceriyi kazanınca ülkenin kalkınmasına hizmet etmişlerdir. Bakanlık ülkenin değişik yerlerine ziraat okulları açmak istirdiyse de ancak Bursa ve Selanik'te iki okul açabildi. Bu okul öğrencileri de modern tarım tekniklerinin yayılması hususunda gayret göstermişlerdir⁶¹.

Ayrıca müfettişlere tarım bilgisini yaymalarında yardımcı olmak üzere Konya, Adana, Sivas, İzmit, Şam, Halep ve Manastır'da örnek çiftlikler kuruldu⁶².

Açılan okullarda tarımın geliştirilmesi için teknik bilgi bakımından gerekli altyapı oluşturulmuştu. Fakat Osmanlı çiftçisinin gelişen teknolojiye ayak uydurması maddi imkansızlıklar yüzünden hemen hemen zor gibiydi. Bu yüzden hükümet 1864 yılında Mithat PAŞA'NIN başlatmış olduğu "Memleket Sandıkları" ülkenin dört bir yanına yaygınlaştırılmıştı. Ayrıca âşâr vergisinden alınan %1'lik Menaf-i İane Hissesi de bu sandığa aktararak çiftçilere gerekli kredi sağlanıyordu.

⁵⁸ VELDEM, a.g.e., s. 169; B.DURAN, a.g.e., s.108

⁵⁹ S.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., s. 283

⁶⁰ E.Z.KARAL, a.g.e., VIII, s. 447

⁶¹ A.Du. VELAY, a.g.e., s. 322

⁶² S.SHAW, E.K.SHAW, a.g.e., s. 283 vd.

Kredi uygulamasında yerel ayanların meclisleri etkileyerek kendileri için düşük faizli ve uzun vadeli kredi almaları yüzünden çeşitli tartışmalara sebebiyet vermiş olup, 1888 yılında bu sandıklar kaldırılarak Ziraat Bankasına çevrildi⁶³. Ziraat Bankası kısa sürede ülke içinde 400 şubeye ulaştı. Banka sermayesi kısa sürede artarak, isteyen çiftçilere kredi verdi. İlk önceleri kredi sadece çiftçilere verilirken daha sonraları toprağı işleyene değil toprağı işletene de verildi. Ziraat Bankası zirai gelişme ve eğitimi parasal olarak destekleme görevini de üstlendi. Ayrıca okulları maddi yönden desteklemek, örnek çiftçiler kurmak, öğretmen ve müfettiş aylıklarını ödemek, örnek çiftlikler ve çiftçiler için tohum ve araç gereç almak için çiftçilere yardımcı oluyordu⁶⁴.

II. Abdülhamit zirai gelişmeyi sağlamak amacıyla bazı tedbirlerinin alınmasını ve uygulamaya geçirilmesini istiyordu. Bu husustaki çalışmaları şöyle özetleyebiliriz;

- Üreticinin tarımsal kredi talebini karşılamak için resmi kredi finans kurumları geliştirmek ve ülke geneline yaymak⁶⁵,

- Üreticilerin hem teorik hem de pratik bilgi elde edilmesini sağlayacak eğitim-öğretim kurumlarını kurmak,

- Tarıma elverişsiz arazileri ıslah ederek ekilebilir hale getirip, sulu tarımı yaygınlaştırmak için gerekli yatırımları yapmak,

- Zirai gelişme alanındaki yenilikleri üreticiye ulaştırabilmek amacıyla basın-yayın hizmetlerini yaygınlaştırmak,

- Tarımda makinalaşmayı yaygınlaştırmak için tarım makinalarına gümrük muafiyeti tanımak,

- Islah edilmiş yüksek verimli tohum ithal ederek üreticiye dağıtmak,

- Hayvan ve bitki hastalıklarıyla mücadele edebilmek için gerekli teknik kurumları kurarak ülke geneline yaygınlaştırmak,

- Hayvan ırkını ıslah edebilmek amacıyla kaliteli damızlık hayvan ithal ederek üreticiye dağıtmak,

- Vergi düzenini zirai gelişmeyi teşvik edecek bir yapıya kavuşturmak,

- Taşra vilayetindeki istihdam edilmek üzere çeşitli kadrolar ihdas ederek çiftçilere daha fazla hizmet götürmek⁶⁶.

Bu kararlar Abdülhamit'in iktidara geldiği ilk yıllarda 1877'de alınmıştır. Bu teşvik edici ve geliştirici mahiyette olan kararlar uygulama alanı bulmuş ve II. Abdülhamit'in yönetimi boyunca teker teker tatbik edilmiştir. Mesela 1889'da patates âşârında 5 yıl için kaldırılması ve aynı yılda gülsuyu istihsal eden bazı bölgelere 100.000 gül fidanı dağıtılması⁶⁷ ve Pamuk üretimini geliştirmek için Amerikan tohumu dağıtılıp, âşâr vergisinden de muaf tutulması bunlar arasındadır. Tütün ve ipek sanayileri ise Düyûn-ı Umumiye idaresi altında olduğundan gerekli gelişmeleri bu idare yapıyordu. Bu idare tarafından ipekçiliği geliştirmek için Bursa'da İpekçilik Enstitüsü kuruldu⁶⁸.

⁶³ Y.S. ATASAGUN, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1935), İstanbul 1939, s. 21

⁶⁴ C. MORAWITZ, a.g.e., s. 168

⁶⁵ Düstur, 1. Tertip, III, Matbaa-i Amire 1293, s. 473 vd.

⁶⁶ B. DURAN, a.g.e., s. 68 vd.

⁶⁷ C. MORAWITZ, a.g.e., s. 168; E.Z. KARAL, a.g.e., VIII, s. 450

⁶⁸ S. SHAW E.K. SHAW, a.g.e., s. 285, vd; Y. KEPENEK, a.g.e., s. 11 vd.

Bütün bu teşviklerin ötesinde tarımda en önemli gelişme ülke çapında yaygınlaştırılmaya çalışılan demiryolu inşaatından sonra olmuştur. Bu gelişmelerden önce yapılan tarım, genellikle ihtiyacı karşılamaya yönelikti, piyasaya dönük değildi. Fakat ulaşım alanında yapılan büyük projelerden sonra tarım artık ticari mahiyet kazanmıştır. Tarımın ticarileşmesi 1896 - 1913 yılları arasında daha da hızlı bir artış göstermiştir⁶⁹.

Tarımı teşvik destekleme çalışmaları İttihat ve Terakki döneminde de devam etmiştir. İttihat ve Terakki yönetimi modern ziraat araçlarının yaygınlaştırılması amacıyla gerekli makinaların ithalini sağlamak için on beş bölgede birer ziraat istasyonu kurmuştur. Ayrıca sanayi dallarını geliştirmek amacıyla Selanik İpekçilik Enstitüsüne benzer bir gül fidanlıklarına ilave olarak "gül bahçesinin" tesis edilmesi ve üreticiye karşılıksız dağıtılması için Erzincan ve Kastamonu'da birer dut fidanlığı tesis edilmiştir. Bu fidanlıktan çiftçilere karşılıksız olarak fidan dağıtılması hususunda çalışmalar yapılmıştır⁷⁰.

b- Sanayi Teşvik Tedbirleri

II.Abdülhamit döneminde sanayi yatırımları hükümetin içinde bulunduğu mali sıkıntısı yüzünden istenilen seviyede gerçekleşmemiştir. II.Abdülhamit kendi dönemi boyunca kurulmuş sanayi tesislerinin bakım ve onarımının yapılarak sürdürülmesini sağlamıştır. Bu dönemde sanayileşmede yatırım faaliyetlerine fazla yer verilememiştir.

Hükümet askeri alanlardaki sanayi tesislerinin korunması ve faaliyetlerinin, zarar etmeden devam edilmesini sağlamıştı. Özel fabrikalar ise vasıflı iş gücü eksikliği, sermaye darlığı yeterli ve kaliteli ham madde temin edememe gibi çok önemli sebeplerden dolayı faaliyetlerini büyük ölçüde durdurmak zorunda kalmışlardır⁷¹.

II.Abdülhamit döneminde devletin sanayi alanında yaptığı teşvik tedbirleri arasında, vergi muafiyeti ve özel fabrika ürünlerine yapılan peşin ödeme gibi faaliyetler gelmekteydi. Yapılan teşviklerden en çok yabancı sermayedar faydalanarak o dönemde ülke içerisinde %85 oranında bir sermaye yabancıların elinde bulunmaktaydı. Bütün teşviklerden onlar faydalanmaktaydı⁷².

İttihat ve Terakki iktidarının başlamasıyla birlikte, sanayide teşvik tedbirleri de gündeme gelmişti. 1908 yılı ertesi sanayileşmeyi teşvik etmek için 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı yayınlanmış ve bunu 1914 başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi izlemiştir⁷³.

⁶⁹ Anadolu tahılı, İstanbul'a gelen tüm tahılın %2'sini oluştuyordu. Demiryolu yapımından sonraki ilk on yıl içinde yılda 400.000 ton gibi büyük miktarda tahıl demiryoluyla nakledilmeye başlandı. Bu durum ülkedeki toplam buğday üretiminin %26.4'ünü arpa üretiminin % 25.5'ini üreten Konya Sancağı için çok önemli olmuştu. Burdaki buğday rahatlıkla İstanbul'a nakledilmeye başlandı ve tahıl ithalatı da büyük oranda düştü. Bkz. Ş.PAMUK, Osmanlı Ekonomisi., s. 100 vd.

⁷⁰ B.DURAN, a.g.e., s. 71

⁷¹ A.KALA, a.g.m., s. 188 vd.

⁷² K.TOSUN, Endüstri İlişkileri, İstanbul 1984, s. 225

⁷³ Z.TOPRAK, a.g.e., s. 175

Bu kanunlar çerçevesinde yeni kurulacak fabrikalara bir takım imtiyazlar tanınmazsa bu fabrikaların uzun ömürlü olamayacaklarını belirten İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, kapitülasyonlar sebebiyle gümrük resminin yükseltilmesinin imkansızlığını vurguluyor, bu yeni açılacak olan fabrikalara on, onbeş yıl gibi kısa bir süre vergi muafiyeti getirilerek kuruluş aşamasında iç rekabetin korunması gerektiğini savunuyordu⁷⁴.

Sanayii teşvik amacıyla 1909 bütçesini "teşvikat" adı altında bütçede bir ödenek ayrılmış, ülke çapında sınai mal üretenler arasında bir müsabaka düzenlenmişti. Bu yarışmada üreticiyi teşvik etmek bakımından ödüller dağıtılmış, değişik şehirlerde panayırılar açılarak Osmanlı vatandaşına bu mallar tanıtılmaya çalışılmıştı⁷⁵.

Sanayide himaye politikasına Sakızlı Ohannes geri kalmış ülkeler için uygun görürken bunu siyasi çıkarlar yüzünden savunanlara da kızmaktadır. Sanayinin ihtiyacı olan temel maddelerinde yurtdışında getirilmesine de karşı değildir. Ohannes Efendi serbest ticaretten yana olup, sanayi belli bir dönem teşvik edilmelidir, görüşünü savunuyordu⁷⁶.

Yabancı sermaye teşvik tedbirlerine rağmen imalat sanayisine rağbet etmemiş, maden, belediye hizmetleri, inhisar maddelerini her zaman tercih etmiş ve bu suretle de dış rekabete maruz kalmamıştır. Bizde Milli Sermaye 1900'lü yıllardan sonra katılmaya başlamış fakat yabancı sanayi ile rekabet edecek duruma henüz gelememişti⁷⁷.

1909 yılında çıkarılan bir yasa tasarısı Yabancıların teşvik tedbirlerinden yararlanmayacaklarını öngörmekteydi. 1910 yılında çıkarılan tasarıda bu hüküm kaldırılmış ve 1913 yılında çıkarılan yasada ise yabancıların geçici teşvik tedbirlerinden yararlanacakları hükmünü getirmişti.

1913 yılında çıkarılan geçici yasanın 7. maddesi gereğince fabrikalara bazı ayrıcalıklar tanınmıştı. Bu yasaya göre Fabrika ve müstemilatının kurulacağı arazi miri arazi olduğu takdirde, bu topraklar, herhangi Kanuni sakınca olmaması kaydıyla, devlet tarafından parasız olarak fabrika sahiplerine devredilecekti. Ancak bedelsiz verilen arazi 5 dönümü geçemezdi. Fabrikaların, kuruluşları ya da genişletilmesi sırasında gerek duyacakları "ateş, akis tuğlalar, demir, petrol, makine alet ve edavat" Osmanlı topraklarında yeter ölçüde üretilinceye kadar dışarıdan ithal gümrük resmi ödenmeksizin getirilecekti⁷⁸.

Yine 1913 geçici yasasında, fabrikalara gerekli hammaddelerin yurt içinde çıkarılmadığı, yetişmediği ya da üretilmediği takdirde ithali gümrük ödenmeksizin serbest bırakılmıştı. Fabrikaların yukarıda belirtilen bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanabilmeleri için, ruhsatname tarihini izleyen dört yıl içinde üretime geçmiş olmaları gerekiyordu. Yoksa bağışlanan arazi geri alınır, muaf tutuldukları vergi ve resimler geri ödetilirdi⁷⁹.

⁷⁴ Ç.KEYDER, a.g.e., s. 54

⁷⁵ Z.TOPRAK, a.g.e., s. 174

⁷⁶ SAKIZLI Ohannes, Mebadi-i İlmî Servet-i Mîlel, Mihran Matbaası, İstanbul 1297, s. 299

⁷⁷ V.ELDEM, a.g.e., s. 129

⁷⁸ Düstur, I. Tertip, VII, s. 402 vd.

⁷⁹ V.ELDEM, a.g.e., s. 116

Yasa kapsamındaki fabrikalar, faaliyete geçtikten sonra, Ticaret ve Ziraat Nezaretinin onaylayacağı bir gerekçe olmaksızın iki yıl süreyle işi durdukları takdirde, tüm bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanamayacaklardı. 10 yıl sonunda fabrikalara verilmiş arazi artık geri alınamayacak, bu topraklar fabrikatörün malı sayılacaktı⁸⁰.

⁸⁰ Düstur, 1 Tertip, IV, s. 428 vd.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait iktisadi şartların incelenmesinde, birbirini takip eden hükümetlerin muayyen bir hedefe yönelik, şuurlu ve şumullü bir mali politika programına sahip olmadıkları görülmektedir. Bu hükümetlerin iktisadi sahadaki icraatları sadece acil durumlara tedbir aramaktan ibaret kalmıştır denilebilir. Tanzimat Döneminde Batıya açılma sürecinde bir takım mali politikalar geliştirilmeye çalışılmışsa da maddi imkansızlıklar, teknik bilgi ve yetişmiş eleman sıkıntısı yüzünden arzu edilen neticeye ulaşılabildiği söylenemez.

Tanzimat dönemindeki gelişmeleri yıkılma "ve yeniden yapılanma" olmak üzere iki safada değerlendirmemiz mümkündür. Birinci safada, genellikle geneleksel kurumlar birer birer tasfiye edilmiştir. Bu aşamada toprak sistemi, iç ve dış ticaret politikaları, tarım ve sanayi politikaları geniş ölçüde değişikliğe uğramıştır.

İkinci safada ise tasfiye edilen geneleksel kurumlar yerine Batı'dan transfer edilen kurumların ikame edilmeye başlanmıştır. Bu aşamada özellikle aydın ve yönetici kesimde "gelişme" olgusu belli ölçüde belirginleşmeye başlamış, kalkınmada tarım kesimi "öncü kesim" olarak belirlenmiştir. Uygulanmaya konular yeni politikalar genellikle Batıda uygulanan politikalardan örnek alınmıştır.

İfade etmeye çalıştığımız bu iki safhada Osmanlı maliye teşkilat yapısında ciddi değişmelerin olduğunu, dolayısıyla bu değişmelere paralel olarak Osmanlı maliye politikasının da yeni bir yapılanmaya girdiğini belirtmemiz gerekir bilindiği gibi Tanzimat öncesi Osmanlı maliyesi klasik bir teşkilat yapısına sahip iken Tanzimatla birlikte Batı etkisinde kalınarak yeni bir mali teşkilatlanmaya gidilmiştir. Bu babda daha önce defterdarlık teşkilatına sahip olan Osmanlı maliye teşkilatı 1838 tarihinde II. Mahmut zamanında "Maliye Nezareti" ne dönüştürülmüştür. Yine Tanzimattan önce dönemde İç ve Dış Hazine, Mukataat Hazinesi, Mansure Hazinesi, Darphane-i Amire Hazinesi de Maliye Nezaretine bağlanmıştır.

Maliye Nezareti Merkez ve Taşra Teşkilatı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu teşkilat yapısı ile gelir ve gider kalemlerinin Maliye Nezareti denetiminde olmasına çalışılmıştır. Maliye Nezaretinin Taşra teşkilatı da Kaza, Sancak ve Vilayet teşkilatları olmak üzere tanzim ve tertip edilerek gelirlerin daha sağlıklı bir şekilde toplanabilmesi ve Merkeze ulaştırılması sağlanmıştır.

Tanzimat döneminde Klasik Dönem Osmanlı kamu gelir ve gider politikalarının yavaş yavaş terkedilerek yeni bir gelir-gider politikası uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. 1839 yılında "İltizam usulü" kaldırılarak bunun yerine "Muhasıllık Sistemi" ikame edilmeye çalışılmışsa da bu sistemi uygulayıp yürütebilecek yeterli kadronun bulunmaması gelir vergisinin azalmasına yol açmıştır. Bu sebeple 1842 yılında iltizam usulüne geri dönmek zorunda kalınmıştır. Bu usul 1912 yılına kadar devam etmiştir.

Bu dönemde bütün toplanan vergi kalemleri içerisinde en büyük paya %25 oranla aşar vergisi gelmektedir. Aşar vergisi Tanzimatla beraber ülkenin her yerinde 1/10 oranında alınmaya başlanmıştır. Ancak ülke topraklarının verimlilik düzeyi farklı olduğundan bu durum çiftçiler arasında bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştur.

Diğer bir gelir kalemini oluşturan ağnam vergisi önceleri hayvanların sayısı üzerinden alınmakta iken daha sonraları hayvanların değer ve kazançları üzerinden

alınmaya başlanmıştır. Bu durum devletin daha fazla gelir elde etmesine sebep olmuştur.

Tanzimat öncesi dönemlerde vergi mükellefi sayılmayan esnaf ve ticaret erbabı Tanzimatla beraber sayıma tabi tutularak gelir oranlarına göre vergi mükellefi sayılmışlardır. 1874 yılına kadar İstanbul esnafının kazanç vergisinden muaf tutulması diğer şehir esnafları arasında bir huzursuzluğa sebebiyet vermiştir.

Osmanlı Devletinin Ticari hayatını 1838 yılında yapılan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması Osmanlı mali politikasını önemli ölçüde etkilemiştir. Zira bu antlaşma ile Osmanlı esnafı ve yerli sanayii yabancı ülkelerle rekabet edemez bir duruma düşmüştür. Bu antlaşma ile yabancılara büyük oranda gümrük indirimi yapılarak Osmanlı esnafının rekabet gücü kırılmıştır. Aynı şekilde 1840 yılında Fransızlarla; 1860-61 yılında ise Almanlar, İtalyanlar, Hollandalılar, Belçikalılar vb. ülkelerle de bir dizi ticari antlaşmalar yapılmıştır. Bu durum Osmanlı sanayi ve esnafının karşı karşıya kaldığı güçlükleri izah etmesi bakımından önemlidir. Yabancı ülkelere tanınan gümrük vergisindeki indirim Osmanlı Devleti nin bu uygulamadan vazgeçme istek ve taleplerine rağmen 1914 yılına kadar ağır baskılarla devam etmiştir. 1914 yılında bu uygulama İttihat ve Terakki yönetimi tarafından tek taraflı olarak kaldırılma cihetine gidilmişse de I. Dünya Harbinin başlaması üzerine istenilen neticeyi vermemiştir.

Tanzimatla beraber ülkede ciddi bir tarım politikası uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bunları araştırma ve program çalışmaları, zirai teşvik tedbirleri ve düzenleyici tedbirler olarak değerlendirmek mümkündür. Zirai kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi amacıyla muhtelif meclis ve komisyonlar teşkil edilerek araştırma ve program çalışması yürütülmüştür. Teşvik tedbirleri arasında çiftçilere ücretsiz fidan dağıtılması, ucuz kredi temini, ıslah edilmiş tohum dağıtımı ve vergi muafiyeti gibi tedbirler yer almaktadır. II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki Döneminde de tarımı teşvik politikası devam etmiştir.

1876 ve sonrası dönemlerde maktu gelirler olarak belirlenen vergiler arasında Mısır, Kıbrıs, Şarkı Rumeli, Sisam ve Aynaroz vergilerini sayabiliriz. Bu vergi kalemleri her ne kadar düzenli vergiler arasında sayılmakta iselerde siyasi olaylar ve gelişmeler nedeniyle istenilen miktarda vergi tahsilinin yapıldığını söyleyemeyiz.

Maktu gelirler dışında bu yıllarda toplanan vergileri doğrudan alınan vergiler ve vasıtalı (dolaylı) alınan vergiler olmak üzere iki kısımdan mütaala etmemiz gerekir. Emlak ve bina vergisi, temettü vergisi ve bedeli askeri vergisi doğrudan alınan vergi kalemlerini oluşturmaktadır. Aşar vergisi, ağnam vergisi, duhan vergisi, tembekü resmi, müskirat resmi gibi vergi kalemlerinin yanı sıra ve harçları dolaylı alınan vergi kalemleri içinde mütaala etmekteyiz. Tanzimattan sonra vergi kalemlerinin sayı ve çeşitlerinde farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu husus devlet gelirlerinin daha düzenli ve daha fazla olmasını sağlamıştır. Bunlar dışında "hasılât-ı mütenevvia" olarak geçen muhtelif gelirler içerisinde tuz, orman ve maden gelirleri zikredilebilir. Bunlar aynı zamanda işletme olarak uzun bir dönem devlet tekelinde kalmıştır.

Buraya kadar ifade etmeğe çalıştığımız Osmanlı Devleti'nin gelirleri ile ilgili hususlar gider politikalarıyla mukayese edildiği takdirde iyi bir netice ortaya çıkmamaktadır. Çünkü devlet gelirinden fazla gider yaparak bütçesi sürekli açık

vermiştir. Neticede borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır. İlk borç 1854 yılında Kırım Harbi'nin akabinde başlamış olup bundan sonra sürekli borçlanarak 1875'lere geldiğinde devlet, bu borçların altından kalkamaz duruma gelmiştir. Bu tarihte iç ve dış borçların faizleri dahi ödenememiştir.

Bu durum karşısında Batılı ülkeler alacaklarına karşılık olarak 1881 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresini kurmuşlardır. Bu idare kurulduktan sonra devlet büyük iktisadi insiyatifini büyük ölçüde kaybetmiştir. Önemli gelirler bu idare tarafından toplanmıştır. Bu idarenin kurulması ile başlangıçta bir sermaye akışını sağlamışsa da bu sermayeninuzun dönemde Osmanlı ekonomisinde husule gelen iktisadi fazlalığın Avrupa ülkelerine akmasını sağlayan kanallardan biri gibi iş görmüştür.

Bunula beraber özellikle demir yolu inşasında büyük bir yatırımın olduğunu söylememiz gerekir. Bu babda Bağdat ve hicaz demiryolları olarak bilinen hattın yapımı devletin siyasi ve iktisadi program içerisinde önemli bir rol oynamıştır. Yine demiryolu inşası ülkenin tarım politikasını da etkilemiştir. Demiryollarının güzergahında tarım ürünlerinin pazarlanması ve ticaret merkezlerine ulaştırılması gibi önemli gelişmeler sağlamıştır. Devletin almış olduğu bu borçların önemli bir kısmı da askeri ve mülki giderler ile marif alanında yapılan harcamalara ayrılmıştır. Zaruret icabı böyle bir politika takip edilmesi ileride devleti büyük bir sıkıntı içerisine sokmuştur.

İttihat ve Terakki döneminde ülke çapında milli iktisat fikri ağırlık kazanmış tarım ve sanayi için teşvik tedbirleri alınmış ve yabancı sermaye kontrol ve denetim altına alınmıştır. Kapitülasyonlar tek taraflı da olsa kaldırılmış ve milli sanayi dış rekabete karşı korunmuştur. Umumi harbin çıkması neticesinde alınan bazı tedbirler uygulama alanı

bulamamıştır. İttihat ve Terakki İdaresinin ülke ekonomisini düzeltme hususundaki niyetleri gayet samimidir. Ülke içerisinde batı nüfuzu azalınca milli sanayi ve tarım canlanma göstermiş, çiftçiler ve sanayici yabancılara karşı korunmuştur.

Netice olarak Osmanlı Devleti gerek Tanzimat döneminde gerek II. Abdülhamit ve gerekse II. Meşrutiyet döneminde iyi bir mali sistem kuramamış ağır borç yükü altında kalarak tarımı ve sanayii koruyamamış batı etkisinde kalarak bilhassa Düyun-ı Umumiye' den sonra onların istediği şekilde ekonomiye yön vermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

A - ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

İRÂDE TASNİFİ

Meclis-i Vala İradeleri

Belge Tarihi	Numarası
--------------	----------

24 Şevval 1256	203
----------------	-----

12 Rebiyülahir 1267	6307
---------------------	------

2 Recep 1272	15247
--------------	-------

Dahiliye İradeleri

20 Recep 1274	26534
---------------	-------

13 Recep 1262	6297
---------------	------

Meclis-i Mahsus

13 Cemaziyet evvel 1274	468
-------------------------	-----

23 Cemaziyet evvel 1276	688 ¹
-------------------------	------------------

26 Zilkade 1287	1660
-----------------	------

Şuray-ı Devlet

15 Şevval 1285	561
----------------	-----

B - HATIRA VE TETKİK ESERLER

AKÇAM Taner, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, İstanbul 1992

AKYILDIZ Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993

ALKİN Erdoğan, *Uluslararası Ekonomik İlişkiler*, İstanbul 1981

ANTEL Sadrettin Celal, *Tanzimat Maarif-i I*, Ankara 1940

ATASAGUN Yusuf Saim, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939)*, İstanbul 1939

BLAISDELL Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi*, (Nşr,A.İhsan Dalgıç) İstanbul 1940

CEZAR Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986

CİN HALİL,AKGÜNDÜZ Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989

CİN HALİL, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul, 1985

ÇAVDAR Tefik, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*,Ankara 1992

ÇETİN Atilla, *Tunuslu Hayrettin Paşa*, Ankara 1988

DANIŞMEND İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972

DİNLER Zeynel, *Tarım Ekonomisi*, Bursa 1991

DUE John F., *Maliye*, (Çev,Sevim GÖRGÜN-İzettin ÖNDER) İstanbul 1967

DURAN Bünyamin, *Türkiyede Tarım Tarihi (1870-1914) Uygulanan Tarım Politikaları ve Tarımdaki Gelişmeler*, Malatya 1990

EARLE Edvard Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*,(Nşr.Kasım Yargıcı) İstanbul 1972

ELDEM Vedat, *Osmanlı imparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970

ENGİN Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993

FEROZ Ahmet, *İttihat ve Terakki (1909-1914)*, (Çev.Nuran ÜLKEN) İstanbul 1971

GÜRAN Tefik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi Bütçeler ve Hazine Hesapları*, (1841-1861) Ankara 1989

GÜRSOY Melih, *Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkisi*, İstanbul 1989

HANÇERLİOĞLU Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, İstanbul 1981

HEYET, *Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi "Borsa Rehberi 1928" (2)*, İstanbul 1990

KARAMURSAL Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940

- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VI**, Ankara 1983,
 -----, **Osmanlı Tarihi VII**, Ankara 1983 ,
 -----, **Osmanlı Tarihi VIII**, Ankara 1983
- KAYNAR Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara 1985
- KEPENEK Yakup, **Türkiye Ekonomisi**, Ankara 1990
- KEYDER Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, (Çev.Sabri TEKAY),istanbul 1990
- KILIÇBAY M.Ali, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara 1982
- KIRAY Emine, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul 1993
- KOÇİ Bey Risalesi, (Nşr.Zuhuri Danışman), Ankara 1985
- KODAMAN Bayram, **Sultan II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikaları**, İstanbul 1983
 -----, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Ankara 1991
- KUNT M.,AKPİN,S.,ÖDEKAN,A.,TOPRAK Z.,YURDAYDIN H.G., **Osmanlı Devleti III**, İstanbul 1992
- KURDAKUL Necdet, **Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 1981
- LUXEMBURG Rosa, **Sermaye Birikimi**, (Çev.Tayfun Ertan), İstanbul 1986
- MARDİN Şerif, **Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)**, Ankara 1962
- MORAWITZ Charles, **Türkiye Maliyesi** (Der.Maliye Tetkik Kurulu) Ankara 1979
- Mustafa Nuri Paşa, **Netayic'ül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi IV.**, (Nşr.N.Çağatay), Ankara 1980
- MUTLUER Kamil, **Türkiye'de Gayrimenkullerin Vergilendirilmesi**, Ankara 1973
- OLALI Hasan, **Dış Ticaret Teorileri ve Politikası**, İzmir 1966
- Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sani Devri Saltanatı II**, İstanbul 1327
- ORTAYLI İlber, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara 1979
- ÖNSOY Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi**, Ankara 1988

- ÖZYÜKSEL Murat, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988
- QUATAERT Donald, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*,
(Çev.Sabri Tekay) Ankara 1987
- PACTEAU,S.,MOUGEL F., *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, (Çev.Galip ÜSTÜN), İstanbul
1992
- PAKALIN M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971
- , *Maliye Teşkilat Tarihi I*, Ankara 1978
- PAMUK Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984
- , *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul 1990
- SAKIZLI Ohannes, *Mebad-i İhmi Servet-i Milet*, İstanbul 1297
- SANDER Oral, *Siyasi Tarih*, Ankara 1992
- SARC Ömer Celal, *Tanzimat ve Sanayimiz*, İstanbul 1940
- SAYAR Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986
- SEVİNÇ Necdet, *Osmanlılarda Sosyo-Ekonomik Yapı I*, İstanbul 1978
- SHAW Stanford.J.,SHAW Ezel Karal, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*,
İstanbul 1983
- SIDDIKİ Ahmet Selim, *İslam Devletinde Mali Yapı* (Nşr,Rasim Özdenören), İstanbul
1972
- SUDİ Süleyman, *Defter-i Muktesid I*, İstanbul 1306
- SULTAN Abdulhamit, *Siyasi Hatıratım*, (Dergah Yayınları), İstanbul 1975
- SÜREYYA Şevket, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*,Ankara 1931
- ŞENER Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1989
- ŞEREF Abdurrahman, *Tarih-i Devleti Osmaniye II*, İstanbul 1312
- TABAKOĞLU Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985
- , *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986
- TARIK Tefik, *Temettü Vergisi Nizamnamesi*, Dersaadet 1332

TEZEL Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara 1986

TOPRAK Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara 1982

TOSUN Kemal, *Endüstri İlişkileri*, İstanbul 1984

VEFİK Abdurrahman, *Tekalif-i Kavaid I*, İstanbul 1328

Zühtü Bey, *İlm-i Maliden Mebahis-i Müskirat, Mektebi Mülkiye Matbaası* 1328

C- MAKALE VE TEBLİĞLER

ARSLANOĞLU Mehmet, "Osmanlı Devletinde Dış Borçlar Sorunu" *UÜİBFD IV /1* (Nisan 1983), s. 109-125

AYNİZADE Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri" *İktisadiyat Mecmuası, I/* (Şubat 1331)

BARKAN Ö.Lütfi, "Tımar", *Türkiyede Toprak Meselesi Toplu Eserleri 1*, İstanbul 1980

-----, "Öşür" *Türkiyede Toprak meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980

-----, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli

Arazi Kanunnamesi", *Türkiyede Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980

BURHAN Nuri, "I. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı İmparatorluğunun Mali ve siyasi durumuna ilişkin Bir belge", *Toplum ve Bilim 14* (Yaz 1981)

ÇADIRCI Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)"

Belleten LII/ 203 (Ağustos 1988), s. 601-626

EKİNCİ Necdet, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış", *Belleten LV/214* (Ankara 1991) s. 757-796

GÜRAN Tefik, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", *Birinci Uluslararası Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarih*

Kongresi Tebliğleri, (11-13 Haziran 1977) H.Ü., Ankara 1989

-----, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler", *150. Yılında Tanzimat* (Nşr. H.D.Yıldız), Ankara 1992

- HALAÇOĞLU Yusuf, " Osmanlı Devlet Teşkilatı", **DGBİT XII**, İstanbul 1990
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünûn Kurma Teşebbüsleri", **150. Yılında Tanzimat**, (Nşr. H.D.Yıldız) Ankara 1992
- İNALCIK Halil, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", **Bellekten XXVII/109** (Haziran 1964),
- KAHYA Esin, "Türkiyede ilk Demiryolları", **Bellekten LII/202** (Nisan 1988) s. 209-218
- KALA Ahmet, "Osmanlı Devletinin Sanayileşme Çabaları", **II. Abdülhamit ve Dönemi Sempozyum Bildirileri** (2 Mayıs 1992), İstanbul 1992
- KODAMAN Bayram, "1876-1920 Yılları Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", **DGBİT XII**, İstanbul 1990
- LAYARD Sir Henry, "Osmanlı İmparatorluğu Hakkında İngiltere Elçisi LAYARD'ın II. Abdülhamit'e verdiği Rapor", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi IV/22** (Temmuz 1969) Ankara 1969
- NEDKOFF Boris C., " Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", **Bellekten VIII/32** (Ocak 1944), s. 606-641
- ÖKÇÜN A. Gündüz, "XX. yy. başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", **Abadan'a armağan, 1969'dan Ayrı Basım**, Ankara 1969, s. 803- 895
- SEYİTHANLIOĞLU Mehmet, "Tanzimatın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlây-ı Ahkam-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)", **Sultan II. Mahmut reformları Semineri**, İstanbul 1990
- SUAT İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu Askeri Yapısı içerisinde Tanzimatın Yeri", **Bellekten LV/213** (Ağustos 1991)
- ŞENER Abdülhatif, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", **HÜİBFD VIII/2** (Ağustos 1989), s. 49-70
- , "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları" **150. Yılında Tanzimat**, (Nşr.H.D.Yıldız), Ankara 1992
- , "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları", **HÜİBFD VIII/1** (1990)

ŞENYÜZ Doğan, "Aşarın vergi Tekniği yönünden değerlendirilmesi", **UÜİBFD VI / 1** (Nisan 1985)

TABAKOĞLU Ahmet, " Gerileme Dönemi Başlarında Osmanlı Mali Teşkilatı", **MÜİBFD I/1** (İstanbul 1984) s.250-268

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", **Bellekten LXLII/165** (Ocak 1978) s.68-79

YÜCEKÖK Ahmet, " Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", **AÜSBFD XXIII / 395** (Mart 1968), s. 410-415

Ç. GAZETE, MECMUA VE RESMİ YAYINLAR

Takvim-i Vekayi, 3 Muharrem 1258, Defa 238

Takvim-i Vekayi, 27 Recep 1262, Defa 303

Ruzname-i Ceride-i Havadis, 27 Recep,278, Defa 314

Maliye İstatistikleri, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Hüsn-ü

Tabiat Matbaası, İstanbul 1949

Orman İstatistiki Birinci Sene I, Dersaadet 1326

1313 Senesi İstatistiki Umumisi, İstanbul 1316

Hicaz demiryolu İhsaiyat Mecmuası V, 1330

İstanbul Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası 1334

1323 Tarihli Temettü Nizamnamesi, **Kavanin-i Maliye Mecmuası I**,

Takvimhane-i Amire 1323

Salname-i Umumi (Posta Bölümü), Matbaa-i Amire 1281

Salname-i Umumi (Posta Bölümü), Matbaa-i Amire 1282

Salname-i Umumi (Posta Bölümü), Matbaa-i Amire 1283

Salname-i Umumi (Posta Bölümü), Matbaa-i Amire 1286

Salname-i Devleti Ali Osmani 1313, Dersaadet İlim Matbaası, 1313

Salname-i Devleti Ali Osmani 1314, Matbaa-i Amire 1314

Salname-i Devleti Ali Osmani 1315, Matbaa-i Amire 1315

Salname-i Devleti Ali Osmani 1325, Matbaa-i Amire 1325

Salname-i Devleti Ali Osmani 1328, Matbaa-i Amire 1328

Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Varidat ve Mesarif-i Umumiyyeyi

Muhtevidir. 1325 Birinci Sene 1327

D Ü S T U R L A R

Düstur 1. Tertip, I., Matbaa-i Amire 1284

Düstur 1. Tertip, I., Matbaa-i Amire 1289

Düstur 1. Tertip, II., Matbaa-i Amire 1289

Düstur 1. Tertip, III., Matbaa-i Amire 1292

Düstur 1. Tertip, IV., Matbaa-i Amire 1293

Düstur 1. Tertip, V., Başvekalet Matbaası, Ankara 1937 Devlet

Matbaası, Ankara 1939

Düstur 1. Tertip, VI., Ankara Devlet Matbaası Ankara 1939

Düstur 1. Tertip, VII., Ankara Devlet Matbaası, Ankara 1943

Düstur 1. Tertip, VIII., Ankara Devlet Matbaası, Ankara 1943

Düstur 1. Tertip, V., Matbaa-i Amire 1293

Düstur 1. Tertip, VI., Matbaa-i Amire 1295

Düstur 1. Tertip, VII., Matbaa-i Amire 1304

Düstur 1. Tertip, VIII., Matbaa-i Amire 1305